Київський національний університет імені Тараса Шевченка

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ, ПСИХОЛОГІЇ, ПЕДАГОГІКИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Виходить щоквартально

Заснований у 2003 р

*№3 (*20) 2013

КИЇВ - 2013

УДК 316+159.9+37](082)

Засновник, редакція та видавець *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Наведено результати теоретичних, прикладних та науково-експериментальних досліджень з актуальних питань соціології, психології та педагогіки.

Для науковців, викладачів, соціальних працівників, практичних психологів, студентів.

УДК 316+159.9+37](082)

Issue deals with the results of theoretical, empirical and scientific-experimental researches in the actual problems of sociology, psychology, pedagogic and social work.

It is of interest to scientists, teachers, social workers, psychologists-practitioners and students.

Свідоцтво про державну реєстрацію: КВ №9244 від 11.10.2004
Рекомендовано Вищою Атестаційною комісією України як фахове видання з соціології та психології (Постанова Президії ВАК України №1 – 05/8 від 22 грудня 2010 року), педагогіки (Постанова Президії ВАК України №1 – 05/5 від 31 травня 2011 року

Головний редактор: Судаков В.І.- д.соц. н., проф.

Редакційна колегія:
Куценко О.Д. - д.соц. н., проф., заст. гол.. ред. , Тарасенко В.І.- д.соц. н., проф., Яковенко Ю.І. - д.соц.н., проф., Горбачик А.П. - к. фіз.-мат. н., доц., Соболевська М.О - к.соц.н., доц., відп секр секц., Малес Л.В.-к.соц н., доц., Чепак В.В.- д. соц. н., доц., Коваленко А.Б. – д. психол.н., проф., заст. відп. ред. , Бурлачук Л.Ф. - д.психол.н., проф., Швалб Ю.М. - д.психол.н., проф., Данилюк І.В. – д.психол.н., проф., Лещенко М.П. –д.пед.н., проф. заст. відп. ред., Плахотнік О.В.- д.пед. н., проф, Головко Б,А.- д.філос н., проф., Марушкевич А.А. – д. пед.н., проф., Норкіна О.Ф. – к.пед.н., відп. секр. секц.

Рекомендовано до друку
Вченою радою факультету соціології
(протокол № 1 від 25 вересня 2013 року)
Вченою радою факультету психології
(протокол № 1 від 26 вересня 2013 року)

Редакція залишає за собою право вносити корективи щодо обсягу статей. Відповідальність за достовірність фактів, цитат, імен та інших даних несуть автори публікацій.

Адреса редакції, видавця: 03187, Київ-187, пр. Глушкова, 4д, к.501 , тел: 044-521-32-63 ,
e-mail: apspp@ukr.net

ISBN © КНУ імені Тараса Шевченка, 2013

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЧНІ НАУКИ.....6

Соболевська М.О. 6
ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОГО ПОРЯДКУ І ПРЕСУПОЗИЦІЇ СОЦІОЛОГІЧНОГО ТЕОРЕТИЗУВАННЯ У НЕОФУНКЦІОНАЛІСТСЬКІЙ СОЦІОЛОГІЇ ДЖ. АЛЕКСАНДЕРА 6
Аза Л. О. 13
ЕТНІЧНІСТЬ У СУЧАСНОМУ КОНТЕКСТІ 13
Мороз Є.О. 20
УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В КОНТЕКСТІ ОСВІТНІХ ПРОЦЕСІВ І ЗАЛУЧЕННЯ ДО КУЛЬТУРНИХ ПРАКТИК: ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ 20
Кучер Г.О. 28
ФІГУРАТИВНИЙ АНАЛІЗ В СУЧАСНІЙ СОЦІОЛОГІЇ 28
Панькова О.В. 35
ЛЮДСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ: НОВІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОРІЄНТИРИ РОЗВИТКУ 35
Гришина Т. В. 47
СОЦІОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИДІЛЕННЯ СТАРШОЇ ВІКОВОЇ ГРУПИ 47
Шелестун К.Ю. 53
ЕМПІРИЧНА МОДЕЛЬ УМОВ ТА ФАКТОРІВ РЕАЛІЗАЦІЇ НАУКОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ МОЛОДИХ ВЧЕНИХ 53
Шелухін В. А. 62
РАЦІОНАЛЬНІСТЬ: ПРОБЛЕМАТИЗУЮЧИ КЛАСИЧНЕ УЯВЛЕННЯ (Н. ЛУМАН ТА Е. ҐІДЕНС) 62
Золотнюк О.П......71
ПОНЯТТЯ «ВІДНОШЕННЯ», «УСТАНОВКА», «АТТІТЮД», «ДИСПОЗИЦІЯ» В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ: СПІЛЬНЕ ЧИ ВІДМІННЕ? 71
Сидоров М.В.-С......75
ВІДМІННОСТІ У ЗАСТОСУВАННІ МЕТОДІВ ПОБУДОВИ ДОВІРЧИХ ІНТЕРВАЛІВ ТА ОБЧИСЛЕННЯ Р-РІВНЯ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ ГІПОТЕЗ У ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ 75
Сальнікова С. А. 83
ПІДГОТОВКА ВОДІЇВ У КОНТЕКСТІ ПОВСЯКДЕННИХ ПРАКТИК: РЕАЛІЇ УКРАЇНИ В ЕМПІРИЧНОМУ ВИМІРІ 83

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ 94

Александров Д. О......94
ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТИВНОСТІ ПРАЦІВНИКА ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ.....94
Виноградов О.Г. 101
БАГАТОРІВНЕВИЙ АНАЛІЗ S – R ЗАПИТАЛЬНИКА ЕМОЦІЙНОГО РЕАГУВАННЯ.....101
Гайденко В. Ю......109
ТРИКОМПОНЕНТНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХОЛОГІЧНИХ КОРЕЛЯТІВ ОСОБИСТІСНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ РЕВІЗОРІВ ІНСПЕКТОРІВ 109
Зеленська Н.М 116
ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КРЕАТИВНОСТІ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ.....116
Мельник М......124
Балюта В. 124
ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ, ЯКІ ЗНАХОДЯТЬСЯ У МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ.....124
Полівко Л.Ю. 131
ПЕДАГОГ, ЯК СПЕЦІАЛІСТ ІНКЛЮЗИВНОГО ПРОЦЕСУ У НАВЧАННІ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ.....131
Посацький О.В......137
МІСЦЕ ПРОЖИВАННЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ МАЙБУТНЬОГО В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ 137
Радько О.В. 145
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФАХІВЦІВ СЛУЖБИ ІНКАСАЦІЇ ДСО ПРИ МВС УКРАЇНИ З РІЗНИМ РІВНЕМ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....145
Рогаль Н.І......151
ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ КОНФЛІКТУ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....151
Сидоренко В.О......157
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРОФВІДБОРУ ТОРГОВИХ АГЕНТІВ.....157
Фадєєва К.-М.О. 165
ВИМІРЮВАННЯ СПЕЦИФІЧНИХ КОНСТРУКТІВ ТІЛЕСНОСТІ У ПСИХОЛОГІЇ.....165
Шульга С.С. 171
ПРОБЛЕМА СУТНОСТІ ТА КРИТЕРІЇВ СУМІСНОСТІ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ 171
Щербина Л. Ф. 176
ПСИХОТЕРАПІЯ ЯК СИНЕРГЕТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ.....176

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ.....183

Гладченко М.М. 183
МЕТОДИ КОНТРОЛЮ В ПРОЦЕСІ СТРАТЕГІЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ ВИЩОЇ ОСВІТИ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ 183
Кущ Т.В......189
ДИТИНСТВО В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СВІТІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....189
Люріна Т. І......195
ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ МАЙБУТНІХ ОРГАНІЗАТОРІВ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ У ВНЗ.....195
Москаленко А.М......201
ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ УПРАВЛІНЦІВ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У СИСТЕМІ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ 201
Онищук Л.А......209
ЗНАЧЕННЯ ПРОГНОСТИЧНОГО ЗНАННЯ В ГАЛУЗЕВОМУ УПРАВЛІННІ 209
Токаренко О.В......215
ОСОБЛИВОСТІ ПОЛЬСЬКОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ 215

СОЦІОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 316.2

Соболевська М.О.[°]

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, кандидат соціологічних наук, доцент, докторант

ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОГО ПОРЯДКУ І ПРЕСУПОЗИЦІЇ СОЦІОЛОГІЧНОГО ТЕОРЕТИЗУВАННЯ У НЕОФУНКЦІОНАЛІСТСЬКІЙ СОЦІОЛОГІЇ ДЖ. АЛЕКСАНДЕРА

У статті представлена та проаналізована проблема соціального порядку з позицій неофункціоналістської соціології Дж.Александера. Проблема соціального порядку, сформульована ще класиками соціології, актуалізується в працях сучасних теоретиків. Аналіз історичних передумов формування проблеми соціального порядку дозволяє Дж.Александеру визначити специфічні пресупозиції соціологічного теоретизування та запропонувати типологію підходів до аналізу проблеми порядку, що сформувалися в соціології.

Ключові слова: *сучасна соціологічна теорія, соціальний порядок, неофункціоналізм, Дж.Александер.*

В статье представлена и проанализирована проблема социального порядка с позиций неофункционалистской социологии Дж.Александера. Проблема социального порядка, сформулированная еще классиками социологии, актуализируется в работах современных теоретиков. Анализируя исторические предпосылки появления проблемы социального порядка в исторической ретроспективе Дж.Александер выделяет основные пресупозиции социологического теоретизирования и предлагает собственную типологию подходов к анализу проблемы порядка, сформировавшихся в социологии.

Ключевые слова: *современная социологическая теория, социальный порядок, неофункционализм, Дж.Александер.*

The article presents and analyzes the problem of social order from the position of J.Alexander's neofunctionalism sociology. The problem of the social order, formed in sociological classics, was actualized in the works of modern theorists. Alexander analyzed the problem of social order in the historical retrospective, proposed some presuppositions of sociological theory and distinguished different types of the theory of social order.

Keywords: *modern sociological theory, social order, neofunctionalism, J.Alexander.*

Актуальність. Важко не погодитись із Т.Парсонсом, який визначає проблему соціального порядку як центральну проблему соціологічного теоретизування з моменту його оформлення в окрему галузь знання і до сьогодення, проблема, яка, за підсумками американського соціолога стає провідною тематикою його власної творчості: "Хоча до теоретичної схеми "Структури соціальної дії" входив ряд головних тем, із часом серед них виокремилась і залишилась на передньому плані одна, яку я назвав "проблемою

[°] © Соболевская М.А., 2013

порядку", що має відношення до умов людського існування взагалі і до соціальної системи зокрема" [1, 257]. До нього долучаються й інші автори, які вважають, що саме проблема порядку породжує ряд спеціальних теоретичних питань, що стають основою соціологічної теорії як спроби "пояснити процеси інституціалізації та деінституціалізації" [2, 28], або те, що питанням "Що таке соціальний порядок?" займалися всі соціальні теоретики – від класиків соціологічної теорії до сучасних її представників [3, 34-35].

У той же час, якщо об'єкт дослідження і питання, навколо якого організуються зусилля теоретиків, представників різноманітних напрямків і дослідницьких стратегій, цілком зрозумілий – соціальний порядок і проблема умов його можливості, - то дискурсивний підхід ставить перед нами завдання не стільки визначення самого об'єкту і проблеми дослідження, як встановлення того способу, яким цей об'єкт і проблема визначаються як центральні: що задає і створює можливість (уможливлює) дискурсу порядку? Саме такий підхід і дозволить нам позначити не стільки об'єкт, навколо якого відбувається організація соціологічної теорії, але той спосіб в який соціологічна теорія організується навколо обраного об'єкту – проблеми порядку,

Одним із таких способів вибору об'єкту соціологічного теоретизування і чинником розвитку сучасної теорії є дискурсивний підхід, який відрізняється тим, що зосереджує свою увагу на питанні про те, що уможливлює міркування про соціальне раельність, формує певні правила репрезентації речей і умов їх попадання у дискусійне поле. Таким способом тематизації теоретичної соціології стає нове переосмислення класичних ідей, дилем, проблем суспільного життя, що змінюються за нових умов та обставин. Для підтвердження цієї тези – знову звернемось до Т.Парсонса. Розглядаючи власні настанови актуалізації проблематики соціального порядку він зазначає і акцентує увагу на історії формулювання цієї проблеми у соціальному пізнання: "Класична сучасна постановка цієї проблеми міститься у гобсівській концепції "природного стану", і далі "я прийняв кантівський підхід до проблеми порядку" [1, 257], а також "одним із найбільш важливих основ для мого рішення було ідейно пов'язати Вебера, Дюркгейма і Парето" [1, 258]. Отже, спосіб в який проблема порядку артикулюється і виноситься як визначальна для теоретичної соціології, а отже, способом формування об'єкту соціологічного теоретизування стає апеляція до класиків соціального знання, через звернення до яких легітимізується вибір об'єкту пізнання.

Загалом класична спадщина відіграє визначальну роль у стимулюванні соціологічної уяви і в пошуках відповіді на складні питання. Свідчення цього — невщухаючий інтерес до робіт класиків соціології та їх актуальність. Саме звернення до класичної соціологічної спадщини сьогодні є одним із основних джерел розвитку теоретичної соціології. Разом з тим, звернення до класичних праць вносить у будь-яке дослідження елемент рефлексії, визначення передумов, звернення до витоків формування проблем. Отже, однією з характерних ознак сучасної соціологічної теорії є її рефлексивність, найголовнішим принципом якої стає звернення до соціологічної класики, перегляд умов і передумов свого існування.

Певна тематика дослідження може бути визначена як така, що має право на вивчення, оскільки була сформована і розглядалась (мова йде про проблему соціального порядку) ще класиками соціології. Так, через апеляцію до класиків певна тематика або проблематика дослідження визначається як "справжня соціологічна", така, що може бути розглянута лише соціологією і окреслити її дисциплінарну специфіку. Соціологічна класика не лише відіграє роль скарбниці, еталону знання, арсеналу методів, підходів та дослідницьких моделей, але й виступає арбітром у сучасних дискусіях. Навіть більше, вона є тим ядром соціологічної науки, навколо якого формується дисциплінарна єдність. Дуже точно зауважив про „наріжність класики" Дж. Александер [4, 11], вказавши, що саме консенсусне визнання робить соціологічні теорії класичними, вони є тим центром відліку і колом ідей та проблем, від яких розходяться нові дослідницькі напрямки, і дискутуючи соціологи прагнуть зрозуміти один одного. Обстоюючи центральне місце класичної спадщини в соціологічному знанні, Александер ніби пропонує теоретичну легітимацію руху відродження, який почався у 80-х роках XX ст. – веберівського, зімелівського, тьонісівського у німецькій соціології, неопарсонівського ренесансу тощо.

Звернення до праць класиків сформувало певні перспективи такого ренесансного руху. Одна з них намагається вийти за межі традиційного тлумачення вчення, що аналізується, її представники здійснюють спроби досягнути „синтезів" з теоретичними напрямками, які раніше вдавались несумісними з оригінальним варіантом. Саме такий шлях обирає американський соціолог Дж.Александер, неофункціоналізм якого базується на „конвергенції" постулатів структурного функціоналізму переосмислених у контексті сучасних течій соціології, включаючи навіть такі розробки, які сприймаються як повна протилежність парсонівському проекту.

Отже, ***метою даної статті*** є визначення специфіки представлення проблеми соціального порядку як способу формування об'єкту неофункціоналістського дискурсу, представленого в працях Дж.Александера.

Для неофункціоналізму як напрямку розвитку сучасного соціологічного теоретизування об'єктом дослідження у найбільш загальному формулюванні проблемного поля дослідження виступає питання можливості соціального порядку. Однак з позицій дискурсивного підходу важливим для нас стає не стільки означення і формулювання самого запитання (як можливий соціальний порядок?), а той спосіб в який це питання актуалізується в дискурсі сучасного соціологічного теоретизування, як воно формулюється та визначається сучасними теоретиками від соціології, а також ті варіанти відповіді на нього, які пропонуються зусиллями сучасних науковців.

Неофункціоналізм, за визначенням його засновника Дж. Александера, - це напрям, орієнтований на розробку нового теоретичного синтезу, в якому „дія та порядок, культура та соціальна структура можуть бути взаємопов'язані неявними, однак систематично відтворюваними зв'язками" [5, 158]. Такий амбіційний проект має три аспекти: загальнотеоретичний, ідеологічний (нормативний) і емпіричний. Метод, що застосовується в неофункціоналізмі, Александер називає „інтерпретативною полемікою". Його суть полягає в поєднанні систематичного та історичного підходів у соціологічній теорії і застосуванні наукових положень робіт

класиків соціології до теоретичного та емпіричного дискурсу сучасності. Отже, звернення до традиційних проблем соціологічної науки, серед яких однією із ключових є проблема соціального порядку, і які залишаються не менш актуальними у світлі змін, що характеризують сучасні суспільства, відбувається через актуалізацію класичної спадщини, переосмислення та інтерпретацію праць засновників соціологічної науки.

Александер зазначає, що автори-соціологи, які сьогодні розмірковують про соціальні зміни, сучасність, владу та індивідуалізацію, пояснюють значення праць, написаних іншими, однак вони не роблять того ж самого, коли емпірично досліджують суспільство, коли розробляють систематичні теорії, спираючись на дослідження, проведені іншими. Розрізнення історичного та соціального, здійснене Мертоном і представлене в емпіричній соціальній науці як розмежування систематичного й історичного підходів, має зазнати зсуву і бути критично переосмисленим. Оскільки соціальна наука менш узгоджена, ніж природничі науки, вона становить собою скоріше „дискурсивні дебати", ніж емпіричні пояснення.

Така дискурсивність зумовлює потребу розробки певних стандартів, взірців, які б допомогли створити консенсус поза об'єктами безпосередньої боротьби. Саме в цьому ракурсі Александер пропонує розглядати соціологічну класику. „Успішна суперечка з класиками означає те ж саме, що й суперечка про саму емпіричну дійсність" [5,162]. Це і є функціональною причиною центрального місця класики. Якщо науковцям потрібно міркувати так, щоб охопити і структуру, і значення, і дію, і порядок, то немає кращого способу це розпочати, ніж переосмислити досягнення й недоліки класичних праць. Принципова позиція Александера полягає в тому, щоб, використовуючи антагоністичні напрямки, знайти щось середнє, встановити взаємну повагу, на якій базуватиметься будь-яке відповідальне критичне міркування.

Розглядаючи можливості і перспективи застосування дискурсивного підходу до аналізу теоретичної соціології Александер вважає, що дисципліна "може розвиватися без явного руху вперед" [6, 132]. Такий рух скоріше "подібний до маятника, ніж до лінії", підкреслюючи просування науки як "плин всередині шкіл і напрямків" [6,132].

Такий рух відбувається в межах певних пресу позицій [7] – найзагальніших припущень, до яких вдаються соціологи-теоретики при аналізі реальності. Сенс пресупозицій полягає у тому, що кожна з теоретичних точок зору висуває певні припущення з приводу найзагальніших проблем соціології: природи соціального порядку та походження соціальної дії.

Кожна соціальна теорія і кожна емпірична робота використовують певні апріорні припущення, які дають змогу вченим організувати дані у найпростіші категоріальні відношення. Такими найзагальнішими питаннями для соціології виступають проблеми порядку та соціальної дії: "проблеми дії і порядку є обов'язковими для розгляду у кожній теорії. Як такі, вони утворюють вісі, довкола яких навертається дискурс соціальної науки" [6, 136].

Такі допущення, на думку Александера, відіграють важливу роль у теоретичних дискусіях через те, що вони містять імплікації, які виходять далеко за межі проблем, пов'язаних із можливостями пояснити суспільство: вивчення

суспільства обертається навколо питання свободи й порядку, і кожна теорія розгортається між цими полюсами.

Чому саме проблема порядку є центральною для соціології? Відповідаючи на це запитання, на думку Александера, слід поглянути на умови виникнення соціології як окремої дисципліни. Соціологія оформлюється як самостійна галузь знання внаслідок виокремлення індивіда у суспільстві – саме "незалежність індивіда і розширення його права вільно думати про суспільство дає змогу суспільству сприймати себе як незалежний об'єкт дослідження" [6, 136]. Однак, незалежність індивіда й робить суспільний порядок проблематичним, що, у свою чергу, уможливлює появу соціології: "ця напруженість у відношення між свободою і порядком і створює раціональні і моральні основи соціології" [6, 137].

Розвиток соціології, на думку Александера, у подальшому розгортався між двома варіантами відповіді на вирішення питання про соціальний порядок – колективістським на індивідуалістським підходами. Однак, ці відповіді виявлялися щільно з'єднаними із іншою актуальною проблемою соціології – проблемою соціальної дії: "Соціологи досліджують природу соціального порядку, маючи особливий інтерес до його наслідків для індивіда, і підтверджують дискурсивно-логічні покладання, які вони прийняли щодо цього питання" [6, 137].

Так, індивідуалістська позиція, відповідаючи на питання про умови можливості соціального порядку, має як відносні переваги, так і суттєві недоліки. Життєздатність індивідуалістських теорій в сучасних теоретичних розвідках зумовлюється тим, що їх апріорні постулати допускають цілісність раціонального індивіда, визнаючи належним здатність індивідів вчиняти вільно, всупереч матеріальним або культурним відносинам. Отже, саме через поєднання ідеологічного та пояснювального дискурсу індивідуалістські теорії залишаються такими привабливими. Однак, через зосередження уваги на свободі індивідуальної дії і виникає проблема соціального порядку, що щільно пов'язує в індивідуалістичному дискурсі ці два питання. Важливим недоліком індивідуалістської теорії також виявляється ілюзія про те, що "індивіди не мають потреби в інших індивідах або у суспільстві загалом" [6, 138], а отже, вони не беруть до уваги той факт, що соціальні структури не лише обмежують, але й відкривають простір можливостей. У цьому аспекті, за словами Александера, колективістські теорії мають реальну перевагу перед індивідуалістськими як з боку морального, так і теоретичного.

Обстоюючи існування соціального контрою, колективістська теорія, за словами Александера, здатна піддати його експліцитному аналізу. І саме у цьому аспекті колективізм має реальну перевагу перед індивідуалізмом. Все залежить від того, як в теоріях колективістського типу вирішується проблема співвідношення колективної сили із індивідуальною волею, співвідношення питання про можливості соціального порядку та соціальної дії. Відповідь полягає у тому, що у межах колективістських теорій здійснюється відокремлення цих питань, припущення про те, що проблема порядку і проблема соціальної дії повинні бути розглянуті окремо. Така ситуація формує певну невизначеність, що й зумовлює, на думку Александера, різноманіття та більшу життєздатність колективістських теорій.

Звертаючись до історії соціологічної думки Александер виділяє різні типи колективістських теорій, у залежності від того типу дії, який вони допускають – раціональної або емоційної. Так, якщо колективістською теорією припускається, що дії мотивуються вузькими, технічно ефективними формами раціональності, то виходить, що колективні структури (тобто соціальний порядок) мають розглядатися так, ніби вони об'єктивно існують незалежно від індивідів і зовсім не реагують на їхню волю. Припущення, що дійові індивіди раціонально реагуватимуть на цю об'єктивно існуючу ситуацію, виключає мотиви, які становлять теоретичний інтерес. Таке теоретизування допускає, що реакцію індивіда можна передбачити проаналізувавши об'єктивне існуюче оточення. Зрештою, така стратегія теоретизування фактично жертвує суб'єктом та його автономним "Я". До такої теоретичної позиції, на думку Александера, близький ортодоксальний марксизм та деякі класичні теорії.

Якщо ж колективістська теорія припускає, що дія може бути нераціональною і тлумачить дійових індивідів як таких, що керуються впливом ідеалів та емоцій, структурування яких відбувається під впливом процесу соціалізації, коли відбувається інтерналізація екстеріоризованих структур, то індивідуальна взаємодія стає консенсусом поміж двома соціальними "Я". Інша небезпека, на думку Александера, очікує на такий спосіб колективістського теоретизування: воно перетворюється на моралізаторсько-ідеалістичні конструкції, часто-густо недооцінюючи реальну напруженість між індивідом та соціальним середовищем – соціальною дією та соціальним порядком.

Отже, важливим внеском класичної соціологічної теорії у напрямку вирішення означених проблем стало те, що теоретикам від соціології вдалося відокремили онтологічні питання (проблему соціального порядку) від епістемологічних (проблему соціальної дії) і переформулювати їх у більш чітких соціологічних термінах. Для соціологічної теорії епістемологія стає "проблемою дії" – тобто питанням про те, чи є діяч раціональним або ж ірраціональним? Але залишається розв'язати питання про кінцеві джерела знань діяча: це є проблемою порядку і свідчить про переформулювання онтологічних питань.

Проблема порядку, на думку Александера, вимагає виявлення джерел соціальних зразків походження цих зразків і може пояснюватись або індивідуалістично, або за допомогою сил, що перебувають за межами окремих індивідів. Така пресупозиційна складність соціології зумовила введення щонайменш 5 основних підходів, які визначають стосунки між мікро- й макро-рівнями в соціології: "соціологічна теорія постулює, що: 1) раціональні, цілеспрямовані індивіди створюють суспільство шляхом контингентних актів; 2) інтерпретативні індивіди створюють суспільство через контингентні акти свободи; 3) соціалізовані індивіди наново створюють суспільство як колективну силу через контингентні акти свободи; 4) соціалізовані індивіди репродукують суспільство шляхом переведення вже існуючого соціального середовища у мікро царину; 5) раціональні, цілеспрямовані індивіди мовчки погоджуються з суспільством під тиском зовнішнього соціального контролю" [8, 270].

Класична соціологія, на думку Александера, у різних авторських варіаціях тяжіла до одного із зазначених полюсів. Так, наприклад, позицію Дюркгейма можна представити як 4 варіант, у той час як Маркс у своїх пізніших працях тяжів

до 5 позиції, класична політекономія та біхевіоризм тяжіють до першого, тоді як прагматизм – до другого варіанту.

Серед представників класичної соціології, на думку Александера, лише Максу Веберу вдалося уникнути традиційних дилем та окреслити можливості виходу за межі однозначного тлумачення співвідношення порядку та дії. Так, колективний порядок виступає відправною точкою веберівського теоретизування, однак класик соціології намагається уникнути оцінки ролі діючих індивідів як незначущої. Хоча він і визначає соціологію, як "науку, що прагне чітко розуміти соціальні дії і в такий спосіб первісно пояснити їх у їхньому перебігу та впливі" [9, 23], однак завданням розуміючої соціології є тлумачення не індивідуальної дії як такої, але "типової дії", "дії, які повторюються у значенні, що типово однаково мається на увазі одними й тими самими діючими особами" [9, 42]. Отже, на думку Александера, Вебер відносить порядок до впорядкованості, яка не є контингентною в рамках якої-небудь дії, але підтримується певними елементами, які можуть бути названі структурами. Тоді соціологія Вебера, згідно Александеру [8, 273], може бути представлена як дослідження історичних і порівняльних варіацій таких структур у різноманітних сферах, а його теоретизування може бути зрозумілим як рух між макроаналізом ідеаційних комплексів та інституціональних систем та мікроаналізом того, як індивіди в цих ситуаціях здійснюють інтерпретації і цілеспрямовано діють. Звідси, позиція Вебера (відповідно запропонованої Александером попередньо схеми) може бути віднесена до третього варіанту зв'язку мікро- і марко, тобто визнання того факту, що соціалізовані індивіди наново створюють суспільство як колективну силу через контингентні акти свободи.

Отже, аналіз змісту теоретизування соціологів-класиків дозволив Александеру запропонувати умови розробки більш синтетичної теорії, яка б спромоглася подолати класичні напруження та антагонізми. Звернення до класичної соціологічної спадщини відкриває можливість формулювання та виділення тих ключових позицій і вісей, навколо яких відбулося формування соціологічного теоретизування і яке продовжує стимулювати дискурс сучасної соціологічної науки. Тобто саме класична традиція, у якій були сформовані означені пресупозиції, два способи відповіді на питання про співвідношення соціального порядку та соціальної дії – колективістський та індивідуалістський – заклала умови можливості подальшого теоретизування і дискусій у цьому напрямку, через що стає можливим аналіз дискурсу сучасної соціологічної теорії.

Однак чи зможе дискурс локалізований у континуумі теоретичної логіки, яка є інтерпретацією класичної традиції, вийти за її межі й опанувати нові дослідницькі програми? Як показав час, такий спосіб теоретизування стає лише гарним підґрунтям для формування нових теоретичних розвідок – на прикладі ж самого Александера, який, попри захоплення неофункціоналізмом і достатньо оптимістичний погляду на його майбутнє, вже в середині 1980-х був вимушений зробити висновок про те, що „неофункціоналізм слід визнати скоріше тенденцією, ніж розробленою теорією" [10, 228]. Така зміна особливо позначилася в його роботі „Неофункціоналізм і після нього", де Александер стверджує, що однією з його основних цілей було відтворення легітимності і значущості парсонівської теорії. У певному сенсі неофункціоналізм мав успіх у цьому напрямку, у зв'язку із

чим, на думку Александера, програму неофункціоналізму можна вважати виконаною. Таким чином, дослідник виявив готовність іти у своїх теоретичних пошуках далі Парсонса і далі неофункціоналізму, хоча й пояснює, що його майбутні розвідки багато в чому будуть зобов'язані неофункціоналізмові.

Висновки. Як демонструє приклад розробки неофункціоналізму, представлений у роботах Дж.Александера, переосмислення об'єкту дослідження сучасної соціологічної теорії – проблеми соціального порядку – відбувається через звернення до розробок і теоретичних надбань, актуалізацію, інтерпретацію та переосмислення праць класиків соціології. Отже, зазначений нами спосіб формування об'єкту дослідження, який виступає принциповим моментом для підтримки і завдання рамок дискурсу сучасного соціологічного теоретизування, виявляється доволі показовим і дієвим, реалізуючись у межах неофункціоналізму за версією Дж.Александера.

Список використаних джерел

1. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс // Пер. с англ. Л.А. Седова, А.Д. Ковалева. - М.: Аспект-Пресс, 1997. – 286 с.
2. Тернер Дж. Структура социологической теории / Дж. Тернер – М.: Прогресс, 1985. – 470 с.
3. Йоас Х., Кнебель В. Социальная теория : двадцать вводных лекций / Х.Йоас, В.Кнебель пер. с нем. К. Г. Тимофеевой. – СПб. : Алетейя, 2011. - 840 с.
4. Alexander J. The Centrality of the Classic // Social Theory Today. – Polity Press, 1987. – P.11-57.
5. Александер Дж. Новое теоретическое направление в социологии: одна из интерпретаций / Дж. Александер // Социология на пороге XXI века: Основные направления исследований. — М., 1999. - С.155-164.
6. Александер Дж. Нові теоретичні напрями в соціології /Дж. Александер // Філософська і соціологічна думка. – 1992. - №4. – С. 132-156.
7. Alexander J.C. Positivism, Presupposition and current controversies. Theoretical logic in sociology. – Berkeley, 1982.
8. Alexander J. Action and its environments: toward a new synthesis. – NY, 1988.
9. Вебер М. Господарство і суспільство / Макс Вебер. – Київ: Видавничий дім Всесвіт, 2012. – 1112 с.
10. Alexander J. C. Neofunctionalism and After. – London: Basil Blackwell, 1998.

Отримано 17.08.2013р.

УДК 316.723

Аза Л. О. ◦

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, доктор соціологічних наук

ЕТНІЧНІСТЬ У СУЧАСНОМУ КОНТЕКСТІ

Феномен етнічності і на сьогодні залишається предметом гострих дискусій. У зв'язку з цим, у даній статті увага акцентується на різних проявах етнічності, її формах. Аналізуються особливості процесу міжетнічної взаємодії як об'єктивної закономірності зближення етнічних культур. Автор підкреслює, що потреба в етнічній ідентифікації значною мірою обумовлена зараз сучасними комунікативно – інформаційними процесами і станом суспільства.

Ключові слова: *етнічність, етнічна взаємодія, етнічна культура, етнічна ідентичність*

◦ © Аза Л. О., 2013

Феномен этничности и сегодня остается предметом острых дискуссий. В связи с этим, в данной статье внимание акцентируется на различных проявлениях этничности, ее формах. Анализируются особенности процесса межэтнического взаимодействия как объективной закономерности сближения этнических культур. Автор подчеркивает, что потребность в этнической идентификации в значительной мере обусловлена сейчас современными коммуникативно – информационными процессами и состоянием общества.

Ключевые слова: *этничность, этническое взаимодействие, этническая культура, этническая идентичность*

The ethnicity phenomenon is a subject for the hot discussions up until now. Assuming the matter, all the attention in this article is concentrated on the various manifestations of its forms. The specialties of ethnic interaction are analyzed as an objective regularity of convergence of ethnic cultures. It's emphasized by the author that the necessity in ethnic identification is mainly described now by the contemporary communicatively informational processes and the society condition.

Keywords: *ethnicity, ethnical interaction, ethnical culture, ethnical identity*

Актуальність.Останніми роками у загальному контексті соціологічного знання помітно зросла актуальність етнічної проблематики. Певною мірою це пояснюється проявом так званого "етнічного парадоксу", коли разом з посиленням тенденції до універсалізації та глобалізації спостерігається активний потяг до збереження власної етнонаціональної ідентичності та зміцнення національних держав. Більш того, повніше починає усвідомлюватися той факт, що соціально-економічні, політичні, культурні процеси, які відбуваються в суспільстві є невід'ємними від етнонаціональних. Не випадково, наприклад, етнічність, набуваючи маніфестаційних форм, часто-густо виступає мобілізуючим засобом на політичній арені і багато в чому визначає соціальну поведінку. Водночас і сам по собі складний характер міжетнічної взаємодії постійно поглиблюється економічною та політичною нестабільністю, різким соціальним розшаруванням, фрустрацією соціально-психологічного клімату тощо. Це при тому, що етнонаціональні процеси, які супроводжуються різними за своїми маштабами "етнічними сплесками", безпосередньо пов'язані з глибинною етнопсихологічною та етнокультурною мотивацією. Особливо у разі посягання на самобутність етнічних спільнот, що досить яскраво проявляється у поліетнічних суспільствах.

Метою даної статті є з'ясування проблем етнічності, що виникають сьогодні внаслідок активізації процесів міжетнічної культурної взаємодії та становлення етнічної ідентичності.

Безумовно, характерною ознакою сучасної доби, що насамперед привертає увагу соціологів є міжетнічна культурна взаємодія. Тим паче, що тенденція посилення такої взаємодії часто-густо стає не лише яскравим проявом однієї з об'єктивних закономірностей зближення етнічних культур, але й джерелом загострення етнокультурних суперечностей.

Відомо, що будь-яка етнічна культура завдяки певним нормам, цінностям, ідеалам формує свій особливий культурний соціум, свою форму соціокультурного спілкування, свої морально-етичні засади суспільного життя, включно з власними типами мислення, ціннісними орієнтаціями, які спираються на притаманне конкретному етносу самобутнє світосприйняття. І незважаючи на те, що жодна з етнічних культур не здатна підмінити собою іншу, це ніяким чином не спростовує можливостей діалогу між ними, який стимулює процес саморозвитку останніх.

За такого підходу звичайно актуалізується питання щодо критеріїв співставлення етнічних культур. Причому, якщо виходити з ціннісної моделі розвитку останніх, то до таких критеріїв можна віднести, наприклад, рівень розвитку окремих культурних компонентів або ступінь складності структури цінностей означених культур чи, скажімо, кількість накопичених етнічними спільнотами елементів культури тощо. І в будь-якому разі доцільність введення даних критеріїв значною мірою обумовлюється їх спрямованістю на розкриття найважливіших функцій етнокультурних цінностей - етноінтегруючої та етнодиференціюючої, що охоплюють не лише традиційно-побутовий шар культури, а й сферу етнічної самосвідомості. Доречно зауважити, що, усвідомлення подібностей, за твердженням психологів, передбачає більш високий ступінь узагальнення і концептуалізації, ніж усвідомлення відмінностей.

Особливості системи цінностей етносу, як і структура його контактів, значною мірою визначаються чисельністю останнього. Скажімо, порівняно з представниками більш численних етносів, які мають менше підстав для занепокоєння щодо збереження своєї етнічної самобутності, у малочисленних етносів (з огляду на реальну або уявну загрозу асиміляції) етнічність здатна набувати характеру самоцінності. Однак утвердженням власної неповторності та унікальності стимулюється поширення міжетнічних контактів (на відміну від великих етносів, де, як правило, діють моноетнічні контакти). Можна сказати, що вже самі умови існування таких спільнот активізують їхню етнічну самосвідомість, підвищуючи значущість етностатусної системи.

Етнічна функція культури, вирізняючись серед інших її функцій (інструментальної, нормативно-регулятивної, сигніфікативної, комунікативної) сукупністю етноінтегруючих та етнодиференціюючих властивостей, фактично виступає по відношенню до них своєрідним доповненням. Утім, навіть у характеристиці етнічних спільнот часом важко буває визначити, на якій власне функції (чи то етноінтегруючій, чи етнодиференціюючій) слід акцентувати увагу. Безумовно, диференціююча функція дає змогу вирізняти той чи інший етнос з-поміж інших етносів. За потреби у диференціації певний компонент культури (мова, релігія тощо) виділяється як системоутворюючий фактор з метою оформлення даної етнічної спільноти по відношенню до інших спільнот. Але ж значущість компонентів культури завжди співвідносна. Скажімо, якийсь елемент культури, притаманний одному етносу, може стати диференціюючим по відношенню до того етносу, який його не має. Хоча цей же елемент виявляється нейтральним у сфері контактів з етносом, який ним теж володіє. І аналогічних випадків у процесі міжкультурної взаємодії етносів чимало. Проте неодмінною і найважливішою умовою існування етносу як цілісної системи залишається, безумовно, етноінтегруюча функція культури. Втрата етносом внутрішніх культурних зв'язків означала б неминучу його руйнацію.

Культурні компоненти, що інтегрують етнос, досить неоднорідні і вирізняються як за своїми функціями, так і просторовими параметрами (за яких фіксуються певні шари культури), причому на увагу заслуговують саме ті з них, що репрезентують типові риси етносу. Щоправда, абсолютизувати специфіку таких рис, по-перше, навряд чи доцільно, враховуючи їхню обмеженість у тій чи іншій етнічній спільноті (найчастіше це стосується якихось окремих предметів

культури). А по-друге, з посиленням культурних контактів між етносами дана специфіка поступово втрачається. Інакше кажучи, внаслідок поширеної взаємодії культур більшість етнічних особливостей у цій сфері набуває відносного характеру.

Зрештою, існує ще один важливий момент. Кожний більш-менш значущий компонент культури, що досить "індивідуально" виражає етнічну специфіку неоднаково проявляється у тій чи іншій конкретно-історичній ситуації. Тому його можна розглядати як цілісне явище, що має здатність історично змінюватися. Навіть, коли йдеться про збереження якогось елементу матеріальної або духовної культури, то це зовсім не означає, що відбувається його постійне трафаретне відтворення. Нові смислові проекції можуть накладатися на зовні незмінні стереотипні форми, надаючи їм нового змісту залежно від історичного етапу розвитку етносу.

Усталеність етнічної культури, її життєздатність значною мірою зумовлюються розвиненістю її структури, яка в свою чергу забезпечує єдність та цілісність останньої. Маються на увазі не лише семіотичні зв'язки, за допомогою яких стає можливим злиття різнорідних частин етнічної культури. Цілісність її передбачає водночас обов'язковість вироблення загальних правил поведінки, пам'яті, досвіду. Принаймні стереотипізація останнього покликана збалансувати тенденцію до роз'єднання окремих компонентів культури, забезпечуючи тим самим її нормальне функціонування.

У процесі взаємодії етнічних культур досить виразно викристалізовуються фактори, що впливають на культурну дифузію. З одного боку, це ступінь інтенсивності контактів. Постійна або часта взаємодія етносів призводить до більш швидкого засвоєння інокультурних елементів. З іншого боку — це умови контакту. Насильницьке нав'язування культури неминуче викликає відторгнення і, як подальший розвиток подій, — надмірну акцентуацію власної самобутності, історичної пам'яті, мови. До того ж багато що у даному процесі визначається станом і ступенем готовності етнічної культури до засвоєння інноваційних елементів. Хоча, як правило, культура, що зберегла певну стабільність і забезпечена регулятивною функцією має значно більші можливості для засвоєння таких елементів, а відповідно, і позбавлена необхідності удаватися до різних імітацій, або уникати симбіозу, коли власні й запозичені елементи культури залишаються відокремленими, зберігаючи певну дистанцію і часом провокуючи можливість виникнення конфліктів.

Результативність здійснення міжетнічної взаємодії культур значною мірою визначається їхньою готовністю й здатністю до інноваційних змін певного типу і масштабу. Якщо ж останнє не суперечить напрямам розвитку даних культур, то не виключене формування якісно нового їх рівня. Тобто етнічна культура має здатність відповідати на дискомфорт, викликаний появою інноваційних елементів своєю внутрішньою перебудовою. У випадках, коли інноваційні процеси, зумовлені взаємодією культур, не вписуються в загальну схему їхнього внутрішнього розвитку, можливе розбалансування тих ціннісних структур, що на цей час вже певною мірою склалися.

Напевно не можна забувати й того, що специфіка сприйняття культурою того чи іншого етносу зовнішнього впливу визначається ще й тим, наскільки

близько одна до одної перебувають контактуючі культури (мається на увазі їхня типологія, історія розвитку тощо), наскільки даний вплив відповідає їхнім етноінтегруючим та етнодиференціюючим функціям, а також ставленням до таких процесів їхніх носіїв. Річ у тім, що останні, посідаючи різне місце в етносоціальному організмі, можуть суттєво коригувати процес сприйняття. Щоправда, зазначені чинники, як правило, не здатні діяти ізольовано. Їм більш властива тісна взаємодія.

Що ж до реакції тієї чи іншої етнічної культури на зовнішні впливи, то її можна вважати позитивною, якщо вона відповідає потребам збереження специфічних етнічних рис або спрямована на адаптацію і трансформацію тих елементів, що були запозичені нею раніше. Інша річ, що в окремих випадках ці елементи можуть дійсно інтегруватися в культуру етносу, стаючи складовою її частиною, а іноді лише формально включатися в структуру системних зв'язків, а тому швидко втрачати їх за умови політичних змін.

Проте для будь-якої етнічної культури завжди небезпечні як надмірне тяжіння до іншої культури, так і її самоізоляція. Абсолютизація першої тенденції може призвести до поглинення та обопільного занепаду обох культур. Водночас добровільна самоізоляція культури позбавляє її самопізнання, що, як відомо, конструюється лише шляхом контакту і порівняння з іншою культурою. Дані тенденції повинні принаймні урівноважувати одна одну, стимулюючи утворення елементів, яких бракує тій або іншій культурі, і поповнюючи тим самим число культурних компонентів етнічно маркованих.

Однак процес етнокультурної взаємодії завжди пов'язаний з певними етапами розвитку культурних контактів. Як виявляється, і реакція на здійснення останніх далеко неоднозначна. Якщо, скажімо, з прийняттям певних культурних цінностей, норм поведінки, з адаптацію та інтеграцією у ту чи ту культуру, як правило, асоціюється етнорелятивна позиція, то у випадку акцентуації міжкультурних відмінностей найчастіше набуває домінування захисна позиція. Причому остання позиція не така вже й "безневинна", як видається на перший погляд, оскільки може реалізовуватися, по-перше, як утвердження власної культурної вищості, а відповідно, і зневаги стосовно іншої культури, а, по-друге, як демонстрація своєї інакшості з метою встановлення етнокультурної дистанції. І що головне, така захисна позиція нерідко характеризується низьким рівнем міжкультурної компетентності, що своєю чергою призводить до посилення негативного заряду стереотипів і можливого прояву агресивності.

На підставі вищезазначеного можна констатувати наявність найбільш поширених моделей міжкультурної взаємодії етносів — інструментальної та динамічної. Вже в самій назві даних моделей закладені особливості їхньої реалізації. Перша модель значною мірою зорієнтована на адаптивні механізми тих чи інших компонентів культури. Найчастіше у цьому разі задіяними виявляються мова, взірці та норми поведінки. Друга модель — стратегічної спрямованості - дає змогу зосередитись на змінах у структурі взаємодії, спираючись на потенційні можливості міжкультурної комунікації. Однак найважливішим, мабуть, є те, що аналіз етнокультурних реалій під кутом зору розглянутих моделей дає змогу виявити проблеми та суперечності, які власне виникають у процесі взаємодії.

Проте, не викликає ніяких сумнівів той факт, що для успішної інтеріоризації та екстеріоризації культури необхідні передусім: знання та вміння орієнтуватися в знакових системах нового соціокультурного середовища, а також у невербальних способах комунікації, що закріплюються в інструментальній поведінці повсякденного життя. Власне, ступінь володіння цими знаннями є найвиразнішою характеристикою комунікативної компетентності, яку взагалі можна вважати суттєвою ознакою актуального існування культури. Вона привносить у розгляд етнокультурної взаємодії елементи спільності - це, по-перше, а, по-друге, зводить проблему етнокультурних контактів до аналізу проблеми співіснування етносів.

У даному контексті цілком виправданим є звернення до проблем етнічної ідентичності, тих поведінкових орієнтацій, стратегій, що з нею пов'язані, враховуючи відмінності сценаріїв, залучених до розгляду етнічності. Оскільки одні виходять з абсолютизації її мінливості та ситуативності, інші, навпаки, зі сталості та вкоріненості. Посилаючись на можливість масового маніпулювання груповою ідентичністю, прихильники першого напрямку, наприклад, не в змозі дати чіткої відповіді на деякі принципові питання, що стосуються важливих характеристик особистості (її атрибутивності, усталеності тощо). Можна навести ще цілу низку прикладів. Але мова йде про інше – про складність адекватного визначення феномену етнічності.. Причому значущості набувають не лише підстави для віднесення індивіда до того чи іншого етносу, але й результат цього віднесення та ступінь впливовості даної самоідентифікації на структуру і поведінку особистості.

Серед дослідників проблем етнічності усе частіше лунає думка щодо нерозривності етнічної ідентичності та етнічної взаємодії. Діапазон цих поглядів сягає досить широких меж: від бачення взаємодії як одного з факторів формування етнічної ідентичності до опозиційності як первинної основи стійкої ідентичності. Якщо припустити, що усвідомлення етнічної ідентичності може відбуватися лише у процесі конфронтації і що саме зовнішні обставини здатні зумовлювати зростання або послаблення етнічності, то, природно, постає питання щодо її виникнення. Цілком імовірно, що відповідь у даному разі буде більш переконливою, якщо передбачатиме один надто суттєвий момент, а саме, обов'язковою підставою етнічної ідентичності є спільність культури. Базові цінності, створюючи культурну основу, визначають правила взаємовідносин, розставляють пріоритети, дають оцінки, окреслюють цілі. Відповідно етнічність, як усвідомлений простір комунікації і взаємодії, завжди грунтується на ідентифікації себе на відміну від інших. Не випадково більшість сучасних визначень етнічності містять об'єктивні (культурна основа) і суб'єктивні (самоприписування) характеристики.

Проблема, як бачимо, вельми непроста, особливо, коли йдеться про реальні способи визначення етнічних груп. Виходячи з культурної обумовленості етнічної ідентичності, важливо рахуватися з тими межами, якими дана група себе окреслює. Понад те, і культурні характеристики етнічної групи можуть зазнавати певної трансформації. Звідси складається враження, що існує безліч варіантів щодо їхніх зв'язків і відносин. Хоч, з іншого боку, відсторонення від "чужих" має передбачати усвідомлення меж допустимої варіативності (як правило, це взаємодія в певних сферах загального інтересу та взаєморозуміння).

Утім, людина може свідомо маніпулювати своєю етнічністю залежно від ситуації (відповідним чином вести себе, одягатися і т. ін.), що дозволяє говорити про рухливість етнічних меж, а в окремих випадках – і про їхню двоїстість: межі, що визначаються усередині групи можуть відрізнятися від меж, якими вони уявляються зовнішньому спостерігачеві. Бо зовнішні межі є наслідком міжетнічної взаємодії, в той час як внутрішні — спільності культурних знань членів етнічної групи. Відповідно, для зовнішнього спостерігача певна етнічна група може виступати як гомогенна – із спільними рисами і цінностями, а, насправді, вона може мати безліч поведінкових альтернатив, ускладнюючи тим самим визначення етнічних меж.

Проте, в будь-якій етнічній групі завжди існує лише їй притаманний культурний стрижень, що надає узгодженості діям її членів і виявляє себе зовні в різних модифікаціях (обумовлюючи тим самим рухливість етнічних меж). При цьому зберігається важлива особливість етнічності – вона постійно відтворюється у процесі соціалізації кожного конкретного індивіда. Засвоюючи “об’єктивну ідентичність”, він свідомо реалізує власну ідентичність (“суб’єктивну ідентичність”), але це стає можливим за існування певного інформаційного простору, що має забезпечувати етнічна група.

Власне, безперечним залишається одне – процес етнічної ідентифікації розпочинається завдяки відмінності, оскільки вибір референта так чи інакше передбачає наявність альтернативи. Утім усвідомлення власної етнічної ідентичності навряд чи можна назвати самодовільним процесом з огляду на його детермінованість зовнішніми умовами. Частіше за все це своєрідна реакція на ситуацію культурного конфлікту, що призводить до позначення символічних меж поміж етнічними групами. До того ж етнічна ідентифікація не завжди відбувається шляхом наслідування. Зокрема, може мати місце примушення, коли в даний процес активно втручаються традиції та орієнтації суспільства, не кажучи вже про можливість вільного усвідомленого вибору. Етнічній ідентичності, як правило, притаманні два моменти: задоволення, з одного боку, потреби у незалежності від інших і можливість самореалізації, а з іншого – потреби у груповій належності. Щоправда, поєднання різних причин і умов здатне певним чином розбалансувати природний перебіг даного процесу.

Етнічна ідентифікація є справді багатогранним процесом. Це краще усвідомлюється, коли до її розгляду залучається момент вільної орієнтації в кодах тієї чи іншої культури, її цінностях, формах виразу, що зможливлюється перебуванням у певному етнокультурному контексті та дотримуванням відповідних поведінкових стереотипів.

Відомо, що універсальною формулою самосвідомості і самоідентифікації будь-якої спільності людей (або групової ідентичності) завжди є формула “ми”, що містить у собі уявлення стосовно консолідуючих ознак. Людям взагалі властивий потяг до групової солідарності як атрибуту ідентифікаційної характеристики. Інша справа, що в звичайних умовах вони рідко замислюються над своєю ідентичністю. Найбільш гостро це відчувається у періоди перебудови світоглядних структур, трансформації соціальних цінностей, втрати значущих цілей і т.ін. За таких обставин увагу привертає не лише усталеність тих чи інших ідентичностей, але й процес формування нових, оскільки з останніми асоціюється

більш високий рівень адаптованості людей і більш раціональне усвідомлення ними необхідності підтримування власної самодостатності.

Висновки. Посилення міжетнічної культурної взаємодії є характерною ознакою сучасної доби. Дана тенденція за різних соціальних умов здатна проявлятися по-різному. В одних випадках вона може стати джерелом загострення етнокультурних суперечностей, а в інших – навпаки, яскравим проявом однієї з об'єктивних характеристик зближення етнічних культур

Критерії етнічної ідентичності з часом здатні змінюватися мірою того, як змінюються ціннісні орієнтації та інтереси людей. Причому в одних випадках, ідентичність настільки упорядкована стосовно усталеної системи цінностей, що будь-які зміни у цьому плані розглядаються індивідами як втрата власної автентичності. А в інших, не маючи такого щільного ціннісного узгодження, ідентичність стає більш ситуативно залежною.

Зниження ролі етнічної ідентичності в загальній структурі ідентичностей здатне призвести до порушення " Я" концепції та певної втрати зв'язків із власною культурою.

Етнічність і на сьогодні залишається достатньо легітимованим індикатором відмінностей.

Список використаних джерел

1. Соціокультурні ідентичності та практики / За ред. А.О.Ручки. – К.: Ін-тут соціології НАН України, 2002. -314 с. – С. 201-236.
2. Субкультурна варіативність українського соціуму / За ред. Н. Костенко, А. Ручки. –К.: Ін-тут соціології НАН України, 2010. – 287 с. – С. 127-145.
3. Мид М. Культура и мир детства. / Мид М. – М.: Даректт-Медиа, 2008. – 134с. – С. 51-70.
4. Van den Berghe P/L The Ethnik Phenomenon Van den Berghe P. L. –N/ Y.: Oxford, 1981. 164 с. – С. 23-45.

Отримано 15.08.2013 р.

УДК 316.752

Мороз Є.О.[°]

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кандидат соціологічних наук, молодший науковий співробітник

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В КОНТЕКСТІ ОСВІТНІХ ПРОЦЕСІВ І ЗАЛУЧЕННЯ ДО КУЛЬТУРНИХ ПРАКТИК: ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ

Стаття присвячена розгляду освітніх та культурних ціннісних орієнтацій українців на сучасному етапі, а також проаналізовані зміни в їх динаміці протягом етапу державної незалежності. Виявлено зв'язок між ціннісними орієнтаціями українців та їх спрямованості на накопичення деяких нематеріальних форм капіталів.

Ключові слова: *ціннісна орієнтація, цінність, академічна освіта, самоосвіта, інструментальна цінність, термінальна цінність, мотивація, капітал*

[°] © Мороз Є.О., 2013 р.

Статья посвящена рассмотрению образовательных и культурных ценностных ориентаций украинцев на современном этапе, а также проанализированы изменения в их динамике на этапе государственной независимости. Выявлена связь между ценностными ориентациями украинцев и их направленности на накопление некоторых нематериальных форм капиталов.

Ключевые слова: *ценностная ориентация, ценность, академическое образование, самообразование, инструментальная ценность, терминальная ценность, мотивация, капитал*

The article is devoted to the educational and cultural value orientations of Ukrainians at modern stage, as well as the changes in their dynamics during the phase of state independence are analized. Relation between value orientations of Ukrainians and focus on the accumulation of some forms of intangible capital is identified.

Key words: *value orientation, value, academic education, self-education, instrumental value, terminal value, motivation, capital*

Результати різних соціологічних досліджень, метою яких є з'ясування специфіки ціннісних орієнтацій українців, фіксують досить високу цінність освіти (особливо, вищої) для українців незалежно від групових характеристик. Це підтверджує, зокрема, те, що Україна є однією з найбільш «освічених» держав у Європі, навіть у порівнянні з економічно й політично розвиненими державами. Саме тому, окреслене вище твердження може свідчити про домінування у українців постматеріальних ціннісних орієнтацій (їх вираженні у інтелектуальних та естетичних мотивах; самовираженні та саморозвитку особистості за концепцією Р.Інгельхардта). Тим не менш, складний перебіг різноманітних економічних, політичних й соціальних процесів (в т.ч. відсутність фізичної та економічної безпеки) в Україні ставить під сумнів наявність передумов для переходу від матеріалістичної до постматеріалістичної ціннісної систем. Окреслене протиріччя підтверджують й дані порівняльного дослідження European Social Survey, що свідчать про найбільшу значущість для українців порівняно з європейськими державами двох типів цінностей за Ш.Шварцем – влади (малося на увазі, перш за все, матеріальне багатство) та безпеки.

Складність формування ціннісних засад на сучасному етапі розвитку українського суспільства обумовлене як трансформацією старих, так і появою значної кількості нових джерел формування ціннісних орієнтацій молоді, що інколи навіть знаходяться у протиріччі одне до одного. Стрімкий розвиток суспільних систем та соціуму загалом ускладнює процес міжпоколінної передачі ціннісних орієнтацій в межах сімейного виховання, оскільки ціннісні та норми поведінки змінюються швидше, ніж змінюються покоління, а, отже, ціннісні орієнтації батьків часто виявляються в недостатній мірі актуальними навіть для модифікованого їх використання молодшими поколіннями. Цей процес супроводжується розчаруванням у попередній системі ціннісних орієнтацій, а також відсутністю нової ієрархії цінностей через страх перед невідомим майбутнім.

Таким чином, ***актуальність*** обраної тематики статті обумовлена тим, що саме інтелектуальна еліта, що є безпосередньо залучена до освітньої та культурної систем, продукує, формує та розповсюджує у суспільстві цінності та норми поведінки. Вочевидь, саме освітня інституція є однієї з тих, що здійснюють вагомий вплив на формування ціннісних орієнтацій сучасного молодого

покоління, вона має сприяти розвитку особистості, що допоможе підняти рівень її культури, зорієнтують на досягнення високих моральних ідеалів, на прояв творчої активності. Отже, виникає необхідність з'ясувати, яким чином рухається українське суспільство протягом років незалежності в напрямку репродукування освітніх та культурних цінностей. Виходячи з окресленого, ***метою*** статті є з'ясування специфіки трансформації ціннісних орієнтацій в аспекті культурного та освітнього розвитку в сучасному українському суспільстві.

Соціологічні дослідження, направлені на вимірювання динаміки ціннісних орієнтацій, фіксують первинне та незмінно високе значення для українців окрім загальнолюдських вітальних цінностей (сім'ї та здоров'я), також і матеріального статку (грошей, багатства та матеріального благополуччя – у різних формулюваннях) – так, за цієї характеристикою Україна знаходиться у трійці лідерів за результатами дослідження European Social Survey [1]. У даній публікації увагу буде звернено на другорядні з точки зору базових потреб особистості, однак не менш важливі з точки зору реалізації гуманітарної, пізнавальної та регулятивної функцій, ціннісні орієнтації в сфері культурного та інтелектуального розвитку.

Фактично, цінності освітнього і культурного розвитку індивідів є змістовно пов’язані: освіта, як важливий соціальний інститут, здійснює функцію трансляції цінностей, вона залучає особистість до цінностей соціуму, культури, допомагає їй освоїти їх. Окрім того, одним із завдань освіти є формування критичного погляду індивіда на суперечливий розвиток суспільства, створення нових культурних цінностей. Освіта у вищих навчальних закладах безпосередньо та водночас опосередковано залучає індивіда під час навчання до культурних практик та цінностей, формує його ціннісні орієнтації до світу. Отже, ціннісні орієнтації до накопичення культурних ресурсів доцільно розглядати у трьох вимірах: орієнтація індивіда до здобуття формальної академічної освіти; інтелектуального розвитку (самоосвіти тощо) та розширення культурного світогляду (через мистецтво, культурні цінності тощо).

За будь-яких умов тяжіння молодих людей до отримання вищої освіти свідчить про достатньо високе значення, яке українці надають її здобуттю. Це підтверджують і дані низки досліджень. Зокрема, за даними Інституту соціології НАН України українці вважають за необхідне обов’язковим здобуття вищої освіти власними нащадками, не зважаючи на різні особисті очікування з приводу отримання освітніх статусів; окрім того, сучасна молодь дуже стурбована з приводу того, чи матиме можливість надати власним дітям вищу освіту [2], цілком логічним виглядає те, що ця стурбованість стабільно зростає зі збільшенням віку опитаних. Фактично значущість вищої освіти загалом оцінена українцями дуже високо, враховуючи незмінну динаміку високої цінності сім'ї та дітей для українців в усі часи.

Окреслені вище декларовані цінності здобуття вищої освіти є підтверджені реальними діями українців. Так, за даними Держкомстату України за двадцять років незалежності можемо невпинно спостерігати зростання кількості студентів у країні: якщо в 1991 році кількість студентів на 10 тис. населення дорівнювало – 170 осіб, то в 2010 році – їх вже більше 550, цей показник є дуже високим, за ним Україна знаходиться на рівні, а інколи навіть й випереджає політично й

економічно розвинені держави Європи [3; 4, с.165]. Водночас, збільшується і відсоток охоплення молоді вищою освітою: у цілому в світі 60% випускників середніх шкіл вступають до вищих навчальних закладів; в Україні цей показник сягає 76%. Наведена тенденція до зростання освіченості населення наявна і в інших площинах, зокрема науковій: протягом двадцятиріччя незалежності в Україні стрімко збільшується чисельність кандидатів наук. При цьому досить значним виявилось збільшення чисельності кандидатів наук серед молодих осіб, що свідчить про додаткові якісні зміни освітнього рівня населення України.

Тривання, однак, у майбутньому такої тенденції ставлять під сумнів результати перепису населення та дані деяких соціологічних досліджень, що фіксують тенденцію збільшення рівня неповної середньої освіти серед наймолодших вікових категорій як міської, так і, особливо, сільської місцевості [5, 6]. Окрім того, парадоксальним виявляється той факт, що за відносною кількістю осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах, Україна посідає верхні сходинки у порівнянні з іншими державами. Проте за загальним балом складової «Вища освіта і професійна підготовка» Україна перебуває на досить низькій позиції, яка до того ж за останні роки суттєво падає. Причиною цього є низька якість освіти й навчання на робочому місці [7, 8].

Отже, цінність освіти у сучасному українському суспільстві не викликає сумнівів, однак, більш важливим є визначення мотивів, що зумовлюють прагнення отримувати вищу освіту: це дасть можливість зрозуміти, чи має цінність академічної освіти термінальні або інструментальні ознаки. Серед мотивуючих чинників отримання освіти (за дослідженням Л.Сокурянської) [9-11] (стати високоосвіченою, культурною людиною, бути матеріально забезпеченим, мати професію, працювати за кордоном, не служити в армії тощо) пріоритетне місце зайняв мотив «досягнути успіху у житті». Таким чином, сучасний український студент, на думку соціологів, стає більш практичним, що проявляється у прагненні за допомогою освіти краще влаштуватися у житті, досягти матеріального благополуччя, високого соціального статусу.

На посилення прагматичного мотиву при отриманні освіти вказують багато соціологів, підкреслюючи, що основним фактором, який стимулює до отримання вищої освіти, стає матеріальний. Зокрема, звернувшись до вияву міри згоди молоді з твердженням «Додаткова освіта дозволить мені у майбутньому отримати кращу роботу, заробляти більше», можемо зробити висновок, що молоді люди достатньо високо оцінюють здатність освіти слугувати поліпшенню власної позиції на ринку праці: 80% осіб загалом погодились з цим твердженням (за даними дослідження Світового банку, 2008). Так, освіта не виступає для студента самоціллю («стати освіченою людиною», пізнання - можливість розширити свій світогляд, свою освіту, загальну культуру, інтелектуальний розвиток), а лише є знаряддям, ресурсом, для досягнення інших благ. Отже, фактично, цілком ймовірно, що в даний час освіта з каналу досягнення культурного статусу сприймається як необхідний щабель для досягнення благополуччя.

Якісні відмінності між оцінкою українців цінності культурних та освітніх ресурсів можуть бути зафіксовані на прикладі такого. При дослідженні [10, 11] інструментальних цінностей, які необхідні сьогодні, було виявлено міру орієнтації

українських студентів на такі, з одного боку, близькі між собою якості як «освіченість, професіоналізм» та «висока загальна культура, ерудиція», однак, з іншого різні сфери культурного знання – спрямованого у першому випадку на спеціалізовану сферу знань, та в другому – на розширення загального світогляду та кругозору. Результати засвідчили значний розрив між оцінкою студентами цих ціннісних орієнтацій: велике значення було надано освіченості та професіоналізму та досить незначне розширенню загального світогляду та кругозору (зазначені результати були подібні як в 2002, так і в 2007 роках), що свідчить про свідому та цілком спрямовану орієнтацію студентів до первинної значущості знання спеціалізованого вузькопрофільного висококонвертованого на відміну від загального знання, «знання інтелігента». Таким чином, можемо зафіксувати ціннісну орієнтацію на накопичення капіталу людського (залученого до ринкових відносин та соціально-професійної системи) та деяку відмова від капіталу культурного (культурно-нормативна стратифікаційна система).

Характеристика оцінки якості освіти в Україні є подвійною. З одного боку, оцінка якості українцями системи освіти в країні характеризує значну незадоволеність її станом: за даними European Social Survey (2005-2007 роки) показник задоволеності становить у 2005 – 4,1 бал; у 2007 – 4,06 бали за десятибальною висхідною шкалою. Порівняно з іншими державам це є дуже низька оцінка, вона характеризує населення України як незадоволене функціонуванням системи освіти. Однак, не зважаючи на незадовільну оцінку функціонування освітнього інституту в країні на макрорівні загалом - з іншого боку, за даними дослідження Інституту соціології НАН України у 2008 році оцінка якості здобутої освіти українцями особисто є досить високою (за 5-ти бальною шкалою): 82% українців оцінюють якість здобутої вищої освіти як високу. Трохи нижчою за оцінками, але загалом також високою є і оцінка українцями якості здобутої середньої освіти.

Визнання цінності та значущості позаосвітнього розвитку (додаткова освіта, самоосвіта і т.д.) є дуже важливим показником ціннісних орієнтацій українців щодо покращення культурно-освітнього рівня, оскільки визначає бажання та спрямованість індивіда до вдосконалення рівня знань вже переважно у вимірі особистісного усвідомлення та фіксує зацікавленість у інкорпорації знань, а не їх інституціоналізації (отримання дипломів). Окрім того, дослідження даного аспекту дає можливість з'ясувати міру слідування українцями стратегії європейської орієнтації на безперервну освіту, в тому числі «освіту на все життя» (lifelong learning).

Так, за даними European Social Survey (2005-2007) на запитання «Протягом останніх 12-ти місяців чи відвідували ви які-небудь курси, лекції, тренінги або заняття з метою вдосконалення своїх знань або навичок, необхідних для роботи?» відповідь «так» у 2005 дало лише 14,6% українців, а у 2007 ще менше - 12,1%. Отримані дані в Україні надзвичайно різняться порівняно з іншими державами (подібні показники притаманні лише Греції та Португалії), де позитивна відповідь на наведене вище питання складає 30-40% і більше відсотків, не зважаючи навіть на те, що у питанні міститься посилання до досить широкого часового проміжку та не обмежується тип заходів підвищення кваліфікації.

Респонденти по різному пояснюють своє низьке залучення до практик самоосвіти. Частково це може бути пояснено відсутністю коштів на культурний та інтелектуальний розвиток (за даними GfK Ukraine у 2012) [12], відсутністю для цього умов – 14,3%; однак ще більш насторожує дуже значна кількість відповідей – «відсутність у цьому потреби - 43,8%» (за даними Інституту соціології у 2007 році НАН України) [13]. Важливо зазначити, що необхідність підвищення кваліфікації людини як спеціаліста не стимулюється з боку роботодавця – більш ніж 65% українців жодного разу не брали участь в жодній формі підвищення кваліфікації за рахунок організації, де вони працювали (за даними Інституту соціології НАН України у 2010 році), лише 3,8% українців бере участь у подібних формах підвищення кваліфікації за рахунок організації більше одного разу на рік.

З інших форм підвищення кваліфікації до такого способу самоосвіти вдома як читання літератури за спеціальністю вдаються протягом 2002-2010 років лише від 7 до 9% українців. Разом з тим, в період незалежності майже вдвічі зменшилась кількість осіб, залучених до одного з основних та незмінно значимих показників накопичення культурного капіталу - читання художньої літератури, а також відвідування бібліотеки [13]. Більше того, у відповідях не має можливості прослідкувати щодо того, наскільки систематичним був цей процес, тобто якою ж є якість самоосвіти вдома. Що стосується даного аспекту дослідження, то низька безпосередня залученість індивідів до практик пов’язаних з цінностями інтелектуального розвитку відповідає й оцінці українцями даного розрізу як цінності: лише кожен шостий українець (15,3%) визнав значимим пізнання та інтелектуальний розвиток у якості життєвої цінності [14].

Динаміка індивідуального культурного розвитку особистості за роки державної незалежності (за даними Інституту соціології НАН України) є нисхідною, тобто з плином часу українці все менше уваги приділяють практикам, спрямованим на розширення світогляду засобами залучення до мистецтва та цінностей високої культури: залучення індивідів до занять творчістю скоротилося вдвічі, або навіть втричі (залежно від виду діяльності). Більше того, протягом років незалежності (за даними держкомстату України) більш ніж вдвічі скоротилася численність відвідування театрів; втричі – концертних заходів; лише відвідування музеїв загалом залишається незмінним [3]. Як гіпотеза на фоні загального суттєвого скорочення чисельності залучення індивідів до заходів та практик високої культури, незмінну частоту відвідування музеїв можна пояснити втратою останнім основної функції осередка об’єктивованих культурних надбань, більшою мірою переорієнтування на виконання розважальної функції (видовищ).

Так само, як і у випадку з причинами низького залучення українців до заходів, що сприяли б самоосвіті, важливим фактором, що може впливати на зниження частоти занять задля культурного та індивідуального розвитку може бути нестача необхідних коштів. Так, за даними дослідження «Життєві цінності, проблеми та пріоритети українців», що було проведено GfK Ukraine у 2011 році, на нестачу коштів та можливостей для дозвілля, заняття, хобі скаржалось 47% українців; на нестачу коштів та можливостей для культурного розвитку 34%; на нестачу коштів та можливостей для особистісного розвитку 25% [12].

У якості окремого компоненту ціннісних орієнтацій українців виступає рівень моральних та духовних цінностей індивіда, що формується в межах практичної

реалізації ціннісних орієнтацій до накопичення культурних ресурсів. У середині 90-років XX століття ряд науковців фіксує тенденції відчуження молоді від національної культури, незнання і небажання знати історію батьківщини, її мистецтво, літературу. В Україні наявна тенденція до посилення егоїстичних мотивів у молодіжному середовищі, морального релятивізму, відчутна перевага матеріальних мотивів. Тривожною тенденцією є усунення на другий план колективістських цінностей (допомога іншим людям, сприяння розвитку суспільства тощо) [15]. Так, у період з 1997 до 2012 року суттєво знижується оцінка цінності сприятливого морально-психологічного стану в суспільстві. Окрім того, окреслені вище тези засвідчує динаміка індексу цинізму в Україні, його різке зростання у період з 1992 по 1999 роки, та лише незначне зниження по сьогодні [16].

Разом з тим, результати дослідження, проведеного Інститутом Горшеніна «Мораль і життєві цінності українського суспільства» (грудень 2009 року) свідчать, що більше половини українців (55,9%) вважають рівень моралі в суспільств низьким. Оцінюють рівень моралі як середній сьогодні 39,1% опитаних, і лише 3,8% респондентів вважають рівень суспільної моралі високим. Отже, фактично, українці загалом усвідомлюють існуючу у суспільстві проблему, не ставляться до даного аспекту нейтрально. Однак, така гостра оцінка є не показовою, оскільки сприйняття проблеми є скоріше пасивним його визнанням. Так, у якості однієї з основних суспільних проблем лише 12,9% українців визнають кризу моралі, культури, моральності (за даними Інституту Горшеніна у 2012 році, дослідження «Основні цінності молоді України»): фактично дана проблема займає останнє місце за визнанням її значущості серед низки інших – в першу чергу економічних (хабарництво, збагачення за рахунок бідних), а також політичних, проблем антисуспільної поведінки (алкоголізм та наркоманія) тощо.

Втрачає своє значення та визнання авторитетності у суспільстві в період незалежності така соціальна група – носій морально-етичних, духовних цінностей - як інтелігенція (на думку В.Ворони «інтелігенція – це той соціальний суб'єкт, у якого основний пріоритет не матеріальне багатство, а духовні цінності» [17, с. 5]) – її оцінка є досить високою у докризовий період, однак на сьогодні суттєво знижується. Це досить показова тенденція, але на думку В.Ворони вона є цілком закономірною: в Україні погіршення матеріального становища та ідейна криза інтелігенції призвела до переосмислення власних функцій на корить особистих інтересів, що логічно призвело до падіння соціального престижу цієї соціальної групи в суспільстві.

Висновки. Українці загалом досить високо оцінюють значущість освіти, що, однак, у суспільній думці виступає інструментальною цінністю, яка фіксує уявлення населення про освітні цінності (які за визначенням мають постматеріальні ознаки) як необхідний інструмент реалізації матеріалістичних цінностей. Фактично українці більшою мірою є орієнтовані на накопичення капіталу людського та часткову відмову від культурного його типу. Міра слідування українцями до європейської освітньої стратегії на безперервну освіту є досить низькою: поняття «освіти», на погляд українців, є звуженим лише до академічної її складової. Окрім того, однією з важливих тенденцій сучасного етапу розвитку суспільства є другорядне значення, яке українці надають

морально-етичним цінностям, хоча водночас і усвідомлюють існуючі в суспільстві проблеми даної сфери.

Список використаних джерел

1. Магун В. Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами / Магун В., Руднев М. // Украинское общество в европейском пространстве [Под ред. Е. Головахи, С. Макеева]. – Киев: Институт социологии НАНУ; Харьковский национальный университет им. В.Н.Карамзина, 2007. – С. 226-273.
2. Соціологічне дослідження «Трансформація ціннісних орієнтації сучасної молоді України за роки незалежності» [Електронний ресурс].- Режим доступу до ресурсу: http://www.uisr.org.ua/news/36/39.html
3. Дані державного комітету статистики України [Електронний ресурс].- Режим доступу до ресурсу: http://www.ukrstat.gov.ua.
4. Оксамитная С. Неравенство в образовании: Украина в европейском контексте / С.Оксамитная // Украинское общество в европейском пространстве [Под ред. Е.Головахи, С.Макеева]. - К.; Харьков, 2007. - С. 156 - 173.
5. Рівень освіти населення України: За даними всеукраїнського перепису населення 2001 року / Державний комітет статистики України [О.Г. Осауленко (ред.)]. – К.: Держкомстат України, 2003.
6. Новые социальные неравенства / Под. ред. С.Макеева. – К.: Институт социологии НАНУ, 2006. – 355 с.
7. Звіт про конкурентоспроможність регіонів України [Електронний ресурс]. - http://www.feg.org.ua – Офіційний сайт фонду «Ефективне управління».
8. Образование в странах с переходной экономикой: задачи развития. Доклад Всемирного банка / [авт. текста Sue E. Berryman; пер. с англ. А. Литман]. – Washington : Международный банк реконструкции и развития, 2000. – 183 с.
9. Сокурянская Л.Г. Субъектные диспозиции молодежи как фактор социальной трансформации / Сокурянская Л.Г. // Молодь в умовах нової соціальної перспективи. – Житомир, 2002. – С. 6-9.
10. Сокурянская Л.Г. Ценностный мир постсоветского студенчества: результаты применения методов интеллектуального анализа даннях / Сокурянская Л.Г., Кислова О.Н. // «Sociопростір: міждисциплінарний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи», 2010. - №1(10). - С. 43-55.
11. Сокурянская Л.Г. Свобода у ціннісному дискурсі сучасного студентства: кількісний та якісний вимір / Сокурянская Л.Г., Піменова О.О. // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2009. - № 881. - С.209-216.
12. Життєві цінності, пріоритети та проблеми українців (серпень 2011) Компанія GfK Ukraine на замовлення Українського Фонду Демократії «Спочатку люди» [Електрониий ресурс]. – Режим доступу до ресурсу:
https://peoplefirst.org.ua/img/PDF/LIFE_VALUES_PRIORITIES_AND_PROBLEMS_OF_UKRAINIANS_UK.pdf
13. Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг / За ред. Ворони В.М., Шульги М.О. - К., ІС НАНУ, 2010. - 636 с.
14. «Мораль і життєві цінності українського суспільства», Інститут Горшеніна (2009, грудень) [Електрониий ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://socio-lab.osvita.com.ua/cgi-sys/suspendedpage.cgi
15. Левковська Н. Динаміка ціннісних орієнтацій молоді / Н.Левковська // Політичний менеджмент. –К., 2006. - № 1(16). – С.85-93.
16. Ворона В.М. Виступи учасників зборів / В.М.Ворона // Вісник Національної академії наук України, 2011. - № 7. – С. 34-37.
17. Ворона В.М. Щоб Україна була багатою, люди мають бути моральними / В.М.Ворона // Українське суспільство 1992–2009. Соціологічний моніторинг. – К.: ІС НАНУ, 2006. – С. 3–9.

Отримано 15.08.2013р.

УКД 316.93

Кучер Г.О.°

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, аспірантка

ФІГУРАТИВНИЙ АНАЛІЗ В СУЧАСНІЙ СОЦІОЛОГІЇ

В статті розкриваються причини відмежування фігуративної соціології Н.Еліаса від сучасного соціологічного дискурсу. А також представлена практична значимість фігуративного аналізу для вивчення сучасних реалій – від внутрішньодержавних зв'язків (на прикладі формування американської та азіатської цивілізації), до взаємозв'язків на внутрішньо фігуративному рівні.

Ключові слова: *фігуративний аналіз, фігурація, взаємозалежність, цивілізація, довгострокові процеси розвитку*

В статье раскрываются причины отстранения фигуративной социологии Н.Элиаса от современного социологического дискурса. Также представлена практическая значимость фигуративного анализа для изучения современных реалий – от внутренне государственных связей (на примере американской и азиатской цивизизации), к взаимосвязям на внутренне фигуративном уровне.

Ключевые слова: *фигуративный анализ, фигурация, взаимозависимость, цивилизация, долгосрочные процессы развития*

This paper presents dismissal of the figurative sociology by N.Elias of contemporary sociological discourse. Also, in this article provides practical significance figurative analysis to study contemporary realities - from internal communications (for example, the formation of the American and Asian civilization), the relationship to intra figurative level.

Keywords: *figurative analysis, a figuration, interdependence, civilization, long-term development processes*

В сучасній соціології дослідники все частіше звертаються до фігуративного аналізу, коли воліють показати альтернативну (цивілізаційну) модель розвитку нації, держави, спільноти, підкреслити важливість довгострокових процесів розвитку суспільств та людської поведінки, прослідкувати змінюваність в тій чи іншій структурі. ***Актуальність*** даної статті полягає в тому, що в ній, окрім теоретичних можливостей продемонстроване практичне використання фігуративного аналізу в дослідженнях макро та мікро структур. Виходячи з цього, ***мета*** даної статті – показати пізнавальний потенціал фігуративного аналізу та можливості його застосування в сучасній соціології, а також розкрити причини, які впливають на незатребуваність даного методу в сучасних умовах.

Перш за все, слід розкрити причини, які впливають на розповсюдження та застосування фігуративного аналізу в сучасному соціологічному дискурсі. Один із прихильників фігуративної соціології та її послідовник, Д.Хьюз (J.Hughes), розкриває причини відсторонення теорії Н.Еліаса від популярних досліджень в сучасному XXI столітті. Д.Хьюз присвятив своє дисертаційне дослідження зміні значення куріння в довготривалих, цивілізаційних процесах. Вчений звертається до проблеми відсторонення фігуративної теорії, оскільки й сам у власному дослідженні, побудованому на методології Н.Еліаса, стикнувся з несприйняттям теми серед його колег-соціологів. Отже, вчений виділяє три причини, які залишили фігуративну соціологію на узбіччі соціологічного мейнстриму в останні

° © Кучер Г.О., 2013 р.

роки. Ними стали: емпірична легітимність (empirical legitimacy), політичне вирівнювання (political alignment) та релятивістський егалітаризм (relativistic egalitarianism).

Дослідженням, яким Н.Еліас присвятив своє життя, була притаманна непопулярність в соціологічній науковій спільноті. По-перше, протягом тривалого часу після Другої світової війни, на піку популярності була американська соціологія з дослідженнями актуальних, на той час, явищ, так звана соціологія стану. По-друге, коло проблем, які підіймав Н.Еліас в своїй соціології, наприклад, соціологію спорту, не розглядали як таке, що може вплинути на розвиток науки. Як зазначає Д.Хьюз, подібні дослідження висміювались, оскільки в 60-х роках популярністю користувались більш "жорсткі" дослідження, тобто проблеми стратифікації суспільства, вплив людського фактору на підвищення промислових потужностей, економічно-соціальні відношення в середині суспільства тощо. До розвитку соціології спорту більшість дослідників ставилися скептично, тоді як Н.Еліас віднісся з усією відповідальністю та вивчав її як частину повсякденності (так само як вивчалось мистецтво, дозвілля, манери, харчування тощо). Такої ж стратегії та кола дослідницьких питань дотримувався Е.Даннінг.

Широка база теоретичного матеріалу дозволяла Н.Еліасу робить висновки щодо змін соціального та індивідуального габітусів в довгострокових перспективах, досліджувати процеси та прослідковувати зміни починаючи від індивідуальних, і закінчуючи цивілізаційними структурами. Д.Хьюз вказує, що Н.Еліаса можна порівняти з П.Бурдье, оскільки їх об’єднували "величезні теоретичні амбіції та особлива емпірична скромність".

Як доводить автор статті, небезпека соціології в сучасності полягає не лише у "невірних" виборах тем дослідження, а й соціальному замовленні тем. Тобто для сучасного теоретичного поля характерним є "теоретична скромність з емпіричними амбіціями". Д.Хьюз вважає, що емпірична легітимність має будуватись не лише на сучасних актуальних проблемах стану, а й ґрунтуватись на широкому теоретичному матеріалі, який у фігуративній соціології, означає довгострокові передумови формування тих чи інших явищ.

Другою причиною відсторонення теорії Н.Еліаса є політичне вирівнювання. Д.Хьюз доводить, що проблеми, які досліджує вчений викликають у його колег відсторонення та дистанціювання, оскільки стосуються фізіологічних аспектів людей, ставлення до яких змінювалось та виражалось у поведінкових практиках. Річ у само цензурі, у чутливості до фізіологічних функцій, які не викликають наукового інтересу у дослідників. Тоді як Н.Еліас аналує саме це коло питань, та вважає його необхідним для вивчення змін у мікро структурах.

І, нарешті, третьою причиною є релятивістський егалітаризм, який також є нехарактерний для фігуративної соціології. Ціль Н.Еліаса полягала не в створенні соціології процесів або заснування власної наукової школи, його теоретичні амбіції були набагато ширшими. Вчений розглядав розвиток соціології як суб’єкта з базою знань, яка постійно розширюється і прагне до всеохоплюваності. Збільшення теоретичного знання – це шлях розвитку соціології, до якого прагнув Н.Еліас [1].

Фігуративна соціологія особлива, вона складна та неоднозначна, тому її не варто розглядати в якості основи для всієї соціології. Той теоретичний багаж, на

який вона спирається, дуже об'ємний та охоплює тривалі соціальні процеси, в ході яких змінюється не одне покоління. Тому, фігуративна методологія має бути адаптованою під кожне дослідження, для якого принциповими моментами є вивчення фігурації в довгостроковому процесуальному зрізі.

Найбільш відомі вчені, роботи яких ґрунтувались на фігуративному аналізі та охоплювали цивілізаційні зміни цілої нації (держави, та, навіть, континенту) - С.Меннел, А.Джонс, С.Ф.Хантінгтон та інші. Вони досліджували американську цивілізацію за допомогою методології Н.Еліаса. До речі, послідовником Еліаса був лише Меннел, інші ж не позиціонували себе як послідовники цивілізаційного підходу, хоча й застосовували його в своїх роботах.

Новий виток розвитку фігуративного аналізу Еліаса дав **Стівен Меннел,** професор соціології Дублінського університету. Він використовував концепцію Еліаса для дослідження американської цивілізації. Як Еліас розкладав європейську культуру на історичну мозаїку, Меннел таку ж реконструкцію здійснював в історії США. Він пише: "загалом і в цілому вона (*теорія Еліаса*) чудово узгоджується з американським матеріалом і дозволяє поглянути по-новому на деякі аспекти американської історії в тому вигляді, в якому її описують самі американці" [2, ст. 59]. Метою Меннела є опис розвитку Сполучених Штатів та американців, виявлення зв'язків в історичному, культурному, політичному, економічному аспектах, побудова процесуальної моделі країни з урахуванням змінюваних в часі взаємозв'язків. В даному дослідженні, Меннел застосовує фігуративний аналіз для виявлення як внутрішньодержавних так і міждержавних зв'язків.

Вчений критично оцінює поширене уявлення стосовно американської цивілізації. По-перше, американською цивілізацією він вважає всю територію Західної півкулі – Північної та Південної Америки, а не лише США.

По-друге, вчений критично оцінює "американську винятковість". Вона полягає в стилі життя американців, яка порівнюється з європейським стилем, а не з латиноамериканським. Порівняння настільки різних культур не дають конструктивних результатів, натомість породжують безліч непродуктивних протиріч стосовно винятковості тієї чи іншої культури [2].

По-третє, вчений проблематизує однин із стереотипів розповсюджених в багатьох країнах, стосовно того, що внутрішньодержавну фігурацію Сполучених Штатів варто розглядати виключно як доброчесну моральну силу. Меннел стверджує, що вони (штати) є такими ж корисливими, як і інші держави, а віра в доброчесність – це самообман, який існує як на індивідуальному, так і на колективному рівнях. Прийняття лише позитивних якостей, позитивних (а інколи і альтруїстичних) мотивів дій держави – це хибний погляд, який унеможливлює реалістичне розуміння положення США в сучасному світі та характеру американського суспільства.

В дослідженні американської цивілізації Меннел, за аналогією дослідження європейської цивілізації Еліаса, використовує історичний досвід, який визначив американський національний характер. Меннел демонструє це на прикладі американських звичаїв (манер), випадків насилля в американському суспільстві та розвитку американської держави.

Американське суспільство вважається прикладом егалітарних традицій (рівноправ'я), оскільки серед переселенців в Північній Америці частина представників вищих прошарків суспільства (аристократів та джентрів) є незначною. Частіше за все це були освідченні священнослужителі, адвокати, торговці, тобто переважно представники середнього класу. З підписанням декларації про незалежність, суспільство стало більш егалітарним, походження людини не відігравало значної ролі (так як було це в європейських країнах), в країні почала формуватись демократія.

На початку XX століття рівність існувала, але між середнім та нижчим прошарком суспільства, тоді як верхівка намагалась виокремитись, як пише автор, за допомогою несплати податків (тоді як решта населення виконували цей закон). В США не було такого класу, який би був взірцевим в плані манер та звичаїв для всіх інших. Але відсутність знаті не означала відсутності аристократії, які б змагалися між собою. Ними стали массачусетська та філадельфійська "аристократії" між якими були протиріччя, що стосувались переважно розподілу природних ресурсів в країні. Проблема балансу влади між цими двома групами існувала більш ніж пів століття.

З початку переселення європейців на два американські континенти - до початку XX століття, відбулись значні зміни. Це стосується перш за все приборкання афектів та раціоналізування своїх дій. Так, мешканці Півдня все ще улагоджували конфлікти між собою за "кодексом честі", викликаючи один одного на дуелі, вчиняючи самосуд. Тоді як мешканці Півночі намагались врегульовували конфлікти спираючись на "кодекс гідності", вони були схильні звертатись до юридичного апарату держави, покладаючись на її (державну) легітимну монополію влади.

Ще одним чинником формування національного характеру, Меннел виділяв випадки насилля. Високий рівень насилля та злочинності притаманний для півдня Сполучених Штатів. За даними статистики, більшість вбивств в країні здійснювались в стані афекту, емоційного потрясіння. До того ж, такий прояв децивілізації більш притаманний для гетто (переважно чорних гетто). В процесі формування держави, класові відмінності не відігравали центральної ролі. Натомість країна зіткнулась з безліччю етнічних та релігійних переконань іммігрантів.

Високий рівень насилля пояснюється вченим все тим же кодексом честі, згідно з яким значна частина населення в своїй поведінці керувалась принципом самостійного виконання закону. Та з розвитком суспільства, більшість населення визнавало реальність державних інститутів, але в той же час плекало етику самовдосконалення.

Творення Сполучених Штатів, як держави, було кровопролитним процесом. Поселенцями здійснювалась експансія на Захід за рахунок корінних американців; вони підштовхували федеральний уряд до встановлення контролю над новими завойованими землями, знищуючи корінне населення. Цей вияв децивілізації був "американським голокостом".

Дослідження процесу творення та розвитку американської держави, приводить вченого до висновку, що в цілому це є незапланованим довгостроковим соціальним процесом.

Заявлена США ціль – позбавити світ від конфліктів, могла б стати результатом процесу цивілізації, про яку писав Еліас. Та, оскільки, весь світ не прагне підкорюватись моделі США, а політика нав'язування демократії в інших країнах, поки що, також не отримала позитивних відгуків ні серед населення держав, яким вона нав'язується, ні серед зовнішніх спостерігачів, то говорити про досягнення безконфліктності зарано.

Отже, американська цивілізація (починаючи з XVII) має спільне коріння з європейською цивілізацією. Масове переселення європейців на землі Америки та завоювання її території дає змогу аналізувати цивілізацію за допомогою теорії Еліаса. Фігуративний аналіз макро рівня доцільно використовувати, якщо дослідник має достатньо повний історичний матеріал про певну цивілізацію. Європоцентриське направлення теорії Еліаса не стало перепоною і для азіатських дослідників, які переглянули культурно-історичну картину східної частини світу (зокрема йдеться про Японію та Китай).

Азіатське суспільство також стало полем дослідження, до якого застосували фігуративний аналіз Еліаса. Це заслуга японського дослідника - Шого Сузукі [3; 4]. Він провів порівняльний аналіз між Японією та Китаєм, виявивши різний вплив на них європейської цивілізації. Японія та Китай, на думку вченого, хоча й близькі за культурною приналежністю, але зазнавши впливу зі сторони Європи по різному ставились до європейської "цивілізаційної місії" (під "цивілізаційною місією" вчений розумів "окультурення" інших націй). Японія пішла європейським шляхом, тобто намагалась стати для інших взірцем всіма можливими способами (в тому числі й збройним). Тоді як Китай навпаки, відмовився від подібного стилю поведінки, та став центром азіатського світу, виробивши власні норми азіатської цивілізованості. Сузукі пропонує дві моделі розвитку країн, кожна з яких відрізняється внутрішньофігуративними та міждержавними зв'язками.

В результаті фігуративного аналізу, Сузукі дійшов висновку, що схожість в культурі, близька расова приналежність не забезпечує однаковості, чи принаймні схожості, цивілізаційного розвитку двох азіатських країн – Японії та Китаю. Їх розвиток має свою винятковість та неповторність, а "цивілізаційні місії", які по-своєму виконуються кожною з країн – діаметрально протилежні орієнтири. В Японії – це наслідування європейським цінностям та бажання бути цивілізованими на європейський манер; в Китаї – побудова власної моделі розвитку й цивілізації, та залучення інших народів до неї.

Розглянуті вище дослідження роблять акцент на змінах в макро структурах протягом останніх двохсот-чотирьохсот років, тоді як Н.Еліас вивчав зміни в макрофігураціях починаючи від більш ранньої цивілізації, від Середньовіччя. Фігуративний аналіз не обов'язково має фіксувати зміни протягом багатьох століть, основна вимога – це зміни в індивідуальних та соціальних структурах. Поштовхом до змін у випадку з Азією та Америкою може були ключові історичні події, які спровокували нові мережі соціальних взаємодій, що призвело до пошуку нового балансу влади в середині фігурації та формування взаємозалежних відносин. У випадку з США поштовхом до змін стало переселення європейців на новий континент, в азіатських країнах – прихід на острів європейців та нав'язування нової системи взірців, та у випадку з Китаєм – колонізація. Тобто

трансформації в країнах визвані зовнішніми факторами, на які мали відреагувати суб'єкти фігурацій.

В суспільствах XX-XXI століть виникають нові практики, нові стресові ситуації (мається на увазі ті, що змушують людей швидко реагувати на нові явища та пристосовуватись до них), які впливають на баланс влади та мережу взаємозалежностей в середині та між фігураціями. На рівні індивідуальних структур до змін мають пристосовуватись та адаптуватись суб'єкти, передаючи досвід новим поколінням. В суспільствах, в яких відбуваються трансформації, фігурації змінюються набагато швидше, аніж в стабільних суспільствах. Розвиток фігурацій відбувається в більш концентрованому вигляді. В стабільних суспільствах фігурації змінюються повільніше, макро структури підтримуються за рахунок мікро структур, коливання балансу влади мінімальне. Поява нових мереж взаємозалежностей обумовлена поглибленням диференціації праці в середині фігурації, появою нових можливостей та потреб.

Як бачимо на прикладі азіатського суспільства, мережа нових взаємозалежностей почала формуватись з появою зовнішніх взірців цивілізованості. Прихід європейців в азіатські країни зі своїм знанням та особливостями поведінки обумовила зміни на всіх рівнях організації структур (соціальних та індивідуальних) в азіатських країнах. В сучасних суспільствах, особливо в трансформаційних, в яких індивідуальним структурам необхідно пристосовуватись до трансформацій соціальних структур, також потрібно реагувати на залучення нових знань ззовні. Мається на увазі, що стираються географічні кордони, доступ до знань стає практично необмежений, в результаті чого індивіди можуть долучатись до нових цінностей, спів ставляти себе з іншими більш або менш цивілізованими суб'єктами. А оскільки зміни макро та мікро структур є взаємозалежними, то залучення суб'єктів фігурації до нових цивілізованих практик сприяє пришвидшеному розвитку всієї макрофігурації.

Застосування фігуративного аналізу зводиться не лише до досліджень макро об'єктів та глобальних зв'язків. Так само ефективно його можна використовувати на фігураціях мезо рівня (за термінологією Н.Смелзера). На прикладі наукової спільноти російським вченим були продемонстровані цивілізаційні та децивілізаційні процеси, які формували сучасну картину даної фігурації. Михайло Соколов запропонував проект *академічної (де)цивілізації***,** який ґрунтувався на фігуративній теорії [5]. Об'єктами в даному дослідженні були академічні спільноти - американські та радянські (й пострадянські) соціологи.

Проводячи розмежування між цими спільнотами, вчений демонструє різні умови, в яких формувалось соціологічне співтовариство, різні соціальні проблеми, які вони вирішували, різний рівень конкуренції, який існує в середині даної фігурації. Академічна цивілізація, в основі якої лежить прогрес, має й іншу сторону – децивілізаційну, яка позначає регресивний розвиток, в даному випадку, спільноти. Відповідно до теорії Еліаса, шлях по якому піде спільнота залежить від її можливості виживати в змінюваних складних умовах, від боротьби за новизну своїх поглядів та від бажання існувати в конкуруючих умовах. Для російських вчених, як демонструє вчений, більш притаманна толерантність, аніж конкуренція.

В даній статті, ще раз продемонстровано, що фігуративний аналіз може застосовуватись як метод вивчення змінюваних структур певної фігурації. На прикладі академічної цивілізації показано процес розвитку різних соціологічних спільнот, їх залежність від політичної ситуації в країні, від провладних структур, на від ментальності самих дослідників. Цілісність всіх (або принаймні більшості) факторів впливу на формування фігурації дає можливість для подальшого прогнозу її розвитку.

Ще одним дослідницьким проектом, в основі якого була використана методологія Еліаса – стало *дослідження гігієнічних практик* радянського та пострадянського періоду російської вченої, М.Желізник [6]. Авторка виділяє основні напрямки розвитку побутової культури, базуючись на цивілізаційному підході Еліаса. Дослідниця апелює до твердження Еліаса, згідно з яким в процесі розвитку суспільства (в даному випадку від радянської до пострадянської епохи) відбувся зсув границі чутливості та сорому [7]. Желізник демонструє основні зсуви в структурі масової свідомості, описує функції гігієнічних практик (туалетної та ванної кімнат).

Авторка досліджує культурно обумовлені причини появи в соціальному дискурсі питань стосовно гігієнічних процедур та наявності відповідної зони, де вони можуть виконуватись. Проводячи дослідження, вона вказує на ряд змін в споживацькому настрої. Одним із найвпливовіших факторів змін є ЗМІ, які піднімають "незручні" питання та пропонують їх вирішення, за допомогою того чи іншого товару. Починає рекламуватись товар, який підпадає під категорію "інтимних речей". З'являється багатоманіття вибору, брендовість речей, зони гігієнічних процедур стають зонами захоплення та відпочинку, функціональність речей змінюється естетичним виглядом. Таким чином, потрапляючи на всезагальний огляд, в сферу публічного, сфера інтимного звужується, тим самим зсувається поріг чутливості.

Вчена доводить, що для сучасних людей з високим достатком ванна та туалетна кімнати відіграють самостійну роль в побутових практиках. Стандартні погляди на ці зони, які ми могли спостерігати в радянські часи, змінились та продовжують змінюватись [6]. Отже, методологія Еліаса, в даному випадку, допомагає сконцентруватись на культурних змінах в повсякденних практиках пострадянської Росії.

Висновки. Закордонні вчені визнали фігуративний аналіз як альтернативний метод дослідження макро цивілізаційних фігурацій, складних зв'язків взаємозалежностей. В російській соціології, рівень застосування концепції соціальної фігурації та фігуративного методу базується на рівні повсякденних практик, а також дослідженні професійних спільнот. Та все ж, методологія Н.Еліаса починає проникати в теоретичні побудови і російських дослідників, з'являються дослідження, які використовують фігуративний аналіз, тим самим, розвиваючи сучасний соціологічний дискурс.

Список використаних джерел

1. Hughes J. Norbert Elias and the Habits of Good Sociology // Volume 2, Issue 1, February 2013 [Електронний ресурс] / J.Hughes / – Режим доступу: http://quod.lib.umich.edu/h/humfig/11217607.0002.107/--norbert-elias-and-the-habits-of-good-sociology?rgn=main;view=fulltext

2. Меннел С. История, национальный характер и Американская цивилизация // Прогнозис журнал о будущем, 2008 г. №3 (18), ст. 59-78.

3. Suzuki Sh. Civilization and Empire. China and Japan's Encounter with European International Society / 2009 by Routledge – 256 p.
4. Suzuki Sh. Viewing the Development of Human Society from Asia // Volume 1, Issue 2, July 2012 [Електронний ресурс] / Shoko Suzuki / – Режим доступу: Електронний ресурс http://quod.lib.umich.edu/h/humfig/11217607.0001.205/--viewing-the-development-of-human-society-from-asia?rgn=main;view=fulltext
5. Соколов М.М. О процессе академической (де)цивилизации // [Електронний ресурс] / М.М.Соколов / – Режим доступу: http://ecsocman.hse.ru/data/2012/11/27/1251385621/Sokolov.pdf
6. Желизнык М. Гигиенические практики в советской и современной России / М. Желизнык // ЖССА, 2007. Т.10. № 1. С. 133-140.
7. Еліас Н. Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження / Н.Еліас. [пер. з нім. О.Логвиненко]. – Київ, Видавничий дім "Альтернативи". – 2003. – 672 с.

Отримано 18.08.2013р.

УДК 338.28(477)

Панькова О.В.[°]

Інститут соціології НАН України, кандидат соціологічних наук, доцент, докторант

ЛЮДСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ: НОВІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОРІЄНТИРИ РОЗВИТКУ

Розкрито сутність новітньої концепції сталого людського розвитку. Визначено пріоритети розвитку сучасного суспільства у контексті загально цивілізаційних процесів. Розкрито стан, умови, перешкоди становленню сталого та людського розвитку в Україні, висвітлено взаємозв'язок між основними концепціями суспільного розвитку із залученням результатів всеукраїнських моніторингових досліджень. Проаналізовано стан, проблеми та перспективи інформаційного забезпечення цих процесів на підставі існуючої ресурсної бази

***Ключові слова*:** людський потенціал, людський розвиток, сталий розвиток, людський сталий розвиток, соціальні чинники, інформаційне забезпечення

Раскрыта сущность новой концепции устойчивого человеческого развития. Определены приоритеты развития Украины в контексте общих цивилизационных процессов. Раскрыты состояние, условия, риски и препятствия, связанные со становлением устойчивого и человеческого развития в стране. Исследована взаимосвязь между этими концепциями общественного развития с использованием результатов мониторинговых исследований. Проанализировано состояние, проблемы и перспективы информационного обеспечения этих процессов на основе имеющейся в стране ресурсной базы

***Ключевые слова:** человеческий потенциал, человеческое развитие, устойчивое развитие, человеческое устойчивое развитие, социальные факторы, риски, информационное обеспечение*

The essence of the new concept of sustainable human development. Identified development priorities of Ukraine in the context of the overall process of civilization. Disclosed to the state, conditions, risks and obstacles associated with the development of sustainable and human development in the country. The relationship between these concepts of social development using the results of monitoring studies. The state, problems and prospects of information support of these processes on the basis of the available resource base in the country.

***Key words*:** human potential, human development, sustainable development, risk, information

[°] © Панькова О.В., 2013 р.

Невизначеність станів сучасного світу – турбулентного, протирічливого, розірваного, небезпечного, травмованого, ризикованого, атомізованого, індивідуалізованого, хиткого, нестабільного гостро ставить проблему необхідності базисних змін в системі «людина - суспільство - природа», від вирішення якої залежить майбутнє людства, країни, кожної людини. Не тільки несподівані фінансові кризи, падіння економіки, банкрутства, зростання безробіття, зниження доходів, економічна неспроможність цілих країн, а й деструкція культури, моральна деградація стали ознаками сучасного розвитку. Хижацьке використання ресурсів, орієнтація виключно на поточне споживання обмежує права і можливості майбутніх поколінь, не залишаючи їм вибору повноцінного способу життєдіяльності.

Актуальність. Пошук конкретних відповідей на питання про взаємозалежність процесів суспільного і природного розвитку показує, що, незважаючи на різноманіття підходів у вирішенні даної проблеми, всі вони сходяться в тому, що необхідно виробити єдину концепцію і стратегію соціоприродної форми розвитку, що враховує екологічні, економічні, соціальні та культурні імперативи суспільства тощо, під якими розуміється такий розвиток суспільства, яке не руйнує природні системи, а забезпечує виживання людства і безперервний розвиток цивілізації. Важливу роль набуває розуміння розвитку людини, суспільства і природи, реалізація принципу коеволюції.

Передовими цивілізаційними стратегіями лінійного прогресу людства виступають на сьогодні концепції сталого розвитку, екологічної безпеки, людського розвитку, ноосферного розвитку. Новітня концепція сталого людського розвитку будується на тому, що б'єктивний розвиток суспільства визначає справедливість як основну передумову виживання людства і усталеного цивілізаційного прогресу. Справедливість є актом згоди, злагоди, прогнозованості та довіри, які закладають підвалини продуктивної взаємодії.

Світова спільнота в кінці XX століття визначила два головні пріоритети суспільного розвитку: забезпечення розвитку людського потенціалу як основної мети і головного чинника розвитку (щорічні доповіді ПРООН, починаючи з 1990 року); забезпечення сталого розвитку як безальтернативної умови подальшого розвитку людської цивілізації (конференція ООН з навколишнього середовища і сталого розвитку в Ріо-де-Жанейро, 1992 р.).

В сучасних умовах суспільний прогрес і багатство країни можуть забезпечувати лише працездатні, здорові і активні громадяни, тому метою суспільного розвитку є створення сприятливих умов для довготривалого, здорового, наповненого творчістю життя людини., розвиток людини - це процес розширення свободи вибору. При цьому підкреслюється, що кількість варіантів вибору може бути нескінченним. Але на всіх рівнях розвитку три найбільш важливі варіанти зводяться до можливостей обрати довге і здорове життя, отримувати знання і мати доступ до ресурсів, необхідним для підтримання гідного рівня життя.

Під сталим розвитком розуміється такий розвиток суспільства, при якому задоволення потреб у природних ресурсах нинішніх поколінь не повинно ставити під загрозу можливості майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Це

узгодження екологічних, економічних та соціальних складових розвитку, коли техногенне навантаження не буде перевищувати можливостей навколишнього середовища до самовідновлення, а суспільство усвідомить перевагу екологічних пріоритетів над іншими.

Створення концепції людського розвитку обумовлено особливістю сучасної епохи - перенесення акцентів оцінки цивілізаційного прогресу з накопичення матеріальних ресурсів на розвиток людини задля її блага та її власними силами, на збереження і примноження людського потенціалу країни. Це завдання може бути реалізовано лише за умови забезпечення стійкого та динамічного людського розвитку. Людський потенціал є інтегральною характеристикою життєздатності суспільства (країни, держави) як суб'єкта власного відтворювання, розвитку і взаємодії з іншими суспільствами [1].Особливо гостро постають питання раціонально використання природних ресурсів, збереження навколишнього середовища для України. Це обумовлено низьким технологічним рівнем виробництва, неефективним використанням наявних ресурсів, низькими обсягами виробництва необхідних товарів при високих витратах. Україна порівняно з країнами ЄС має високі показники утворення та накопичення відходів виробництва і споживання, які мають тенденцію до збільшення. Такий стан негативно позначається на можливостях людського розвитку, значно знижує життєздатність і міцність українського суспільства. Тому підґрунтям стратегії соціально-економічного розвитку України та її регіонів в сучасних умовах має стати стале економічне зростання на інноваційній основі, орієнтоване на забезпечення людського розвитку, підвищення якості життя, на безпечну життєдіяльність.

Проблема дослідження. Аналіз наукових праць свідчить про недостатнє висвітлення взаємозв'язку між основними концепціями суспільного розвитку, про обмежене залучення соціологічної інформації при розв'язанні існуючих в суспільстві проблем, пов'язаними з людським і сталим розвитком. Невизначеними і неусвідомленими є переваги сталого розвитку, які обумовлюють якісне та безпечне існування нинішнього покоління та створюють можливості до гідного існування майбутніх поколінь, розвитку людського потенціалу країни

Аналіз наукових досягнень і публікацій. В Україні дослідження окремих аспектів концепцій сталого розвитку проводили такі вчені, як Б. Буркінський, Б. Данилишин, В. Волошин, С. Дорогунцов, М. Згуровський, В. Кухар, М.Хвесик, С.Харічков, В. Шевчук та інші. Однак, комплексних досліджень в цій галузі, які включають в себе соціальні, економічні та правові аспекти забезпечення сталого розвитку, не проводилися. Серед українських вчених політико-економічний та соціально-економічний аналіз людського потенціалу досліджуються А.Колотом, С. Злупко, О.Грішновою, О. Стефанишин, Л. Курій та ін..

Тісний взаємозв'язок властивостей конкретного суспільства і властивостей людей, що його утворюють і, навпаки, властивості людини у взаємозв'язку з його соціальним середовищем розглядалися соціологами-класиками. Так, витоки концепцій людського потенціалу в розвинутій формі можна бачити в ранньому марксизмі, трактуваннях суспільства Е. Дюркгеймом, М. Ковалевським, М. Вебером, Г. Зіммелем, П. Сорокіним та іншими соціологами кінця XIX - початку XX століття, серед яких А. Сміт, Д. Рікардо, У.Петті, Г.Беккер та ін.. Сучасні

соціологічні інтерпретації презентовані в роботах П.Бурд'є, З. Бжезинського, Дж. Гелбрейта, П. Друкера, Р. Коуза, Д. Тофлера, Д Белла, Д. Норта, Т. Шульца та ін.

Серед російських наукових шкіл значну теоретичну та емпіричну роботу проводив Інститут людини РАН, Інститут філософії РАН, фахівці яких створили оригінальну теоретичну концепцію людського потенціалу та методику його вимірювання. Значний внесок в розробку цього питання зроблено російськими дослідниками, серед яких Н. Римашевська, Т. Заславська, І. Соболєва, І. Фролов, Б. Юдін, Вал.Луков, Вл. Луков, С. Малков, С. М. Осташевский, В. Шорохов, Ю. Корчагин, Ю., А. Фурсенко, Л. Чижова, О.Іванов та ін.

Метою статті є визначення засад новітньої концепції людського сталого розвитку, взаємозв'язку концептуальних положень людського і сталого розвитку на підставі теоретичних узагальнень та результатів соціологічних досліджень, аналіз існуючого інформаційного забезпечення

Виклад основного матеріалу дослідження. Для України проблеми і людського та сталого розвитку на сучасному етапі є невирішеними, не зважаючи на їх актуальність і визначені цивілізаційні пріоритети. Структурною основою сталого розвитку виступають екологічна, соціальна і економічна складові. Системне їх узгодження є актуальним і складним завданням. Взаємозв'язок соціальної та екологічної складових приводить до необхідності збереження рівних прав сьогоднішніх і майбутніх поколінь на наявність і використання природних ресурсів, потребує досягнення справедливості при розподілі матеріальних благ між людьми та надання цілеспрямованої допомоги бідним верствам суспільства. Соціальна складова орієнтована на людський розвиток, на конструктивні суспільні відносини

Україна має надзвичайно гостру потребу переходу до моделі сталого розвитку, що обумовлено:

досить великою часткою сировинних і енергоємних видів виробництв у загальній структурі економіки, що призводить до виснаження природних ресурсів;

високим рівнем забруднення навколишнього середовища, що негативно позначається на здоров'ї населення.

Взаємозв'язок між людським і сталим розвитком спостерігається на рівні оцінок цих процесів. Для вимірювання розвитку людського потенціалу використовується інтегральний показник Індекс людського розвитку (ІЛР), який використовується в практиці міжнародних порівнянь і утворюється з трьох параметрів (оцінки рівня життя, рівня освіти й очікуваної тривалості життя), цей індекс дозволяє визначити відносний рівень розвитку людського потенціалу країн, який, безумовно, формується під впливом процесів, що відбуваються в економіці та навколишньому середовищі

Відбувається деградація людського потенціалу, що проявляється в депопуляції населення, погіршенні здоров'я, зниження якості освіти при збільшенні терміну навчання, деградації морально-етичних норм існування суспільства.

В національній доповіді «Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості» [2, С.158-159] докладно розкрито концептуальні положення

людського сталого розвитку, а також парадокси та закономірності людського розвитку в Україні. Ми зупинимося на характеристика людських ресурсів України.

Людські ресурси включать демографічну ситуацію, показники стану здоров‘я населення, освітньо-кваліфікаційного потенціалу (статистичні дані)

Демографічна ситуація. Кризовий характер демографічної ситуації в Україні вже тривалий час визначається не тільки депопуляцією, а й її сполученням з погіршенням якості населення (насамперед, його здоров’я). При цьому серед країн світу, в яких чисельність померлих перевищує кількість народжених, Україна і дотепер виділяється масштабністю та доволі затяжним характером депопуляції, зокрема, наразі входить до п’ятірки країн світу з найвищими показниками природного убутку населення. У цілому за 2000–2012 рр. чисельність населення у нашій країні скоротилася більш ніж на 3,5 млн. осіб, і на 1 січня 2012 склала 45,6 млн. Внаслідок тривалої депопуляції населення Україна наразі зазнає не лише кількісних втрат, а й деформацій соціально-демографічної структури, що неодмінно позначається на її демографічних перспективах і можливостях забезпечення сталого людського розвитку. Безпрецедентним падінням народжуваності в останнє десятиліття ХХ сторіччя як складової швидкої депопуляції був запущений механізм довготривалих змін у віковому складі населення – зменшення частки дітей і молоді та збільшення частки людей старшого і похилого віку. Україна належить до демографічно найбільш старих країн, в яких частка населення віком 60 років і старше перевищує 20% (на 1.01.2012 р. – 21,2%, у т.ч. у міських поселеннях – 20,2%, у сільській місцевості – 23,3%). Суттєвим наслідком старіння населення та його сталого природного убутку в Україні є подальше скорочення бази відтворення трудового потенціалу. Вже у найближчі п’ятнадцять років абсолютна і відносна чисельність перспективних з точки зору формування трудового потенціалу контингентів населення (осіб допрацездатного і працездатного віку) має помітно скоротитись. Особливо прискориться цей процес у 2015–2020 роках внаслідок виходу у цей час за межі працездатного віку найбільш численних поколінь.

Стан здоров’я населення. Здоров’я є капіталом, який частково дістається конкретній людині від її батьків та численних предків, але значно більшою мірою формується, зберігається, примножується або втрачається впродовж усього наступного життя залежно від умов існування та поведінки індивідууму. Капітал здоров’я є основою для людського капіталу в цілому. Стан здоров‘я населення залежить від способу та рівня життя; біологічних чинників (спадковість, вік, стать тощо); стану довкілля (екологічна ситуація, безпека життєдіяльності); доступності й ефективності охорони здоров’я. Ознаками незадовільного стану здоров’я населення України є: зменшення частки здорових осіб, і відповідно, зростання кількості хворих та інвалідів; одночасне зростання тягаря важких хронічних хвороб зі значно вищою, ніж у розвинутих країнах, поширеністю інфекційних хвороб; високий рівень передчасної смертності, особливо чоловіків. В Україні на 10 років нижчий від рівня розвинутих європейських країн показник середньої очікуваної тривалості життя, що детермінується високою передчасною смертністю. Так, у 2011 році її рівень був у 2,4 рази вищим від аналогічного у країнах ЄС, а від окремих захворювань – у десять разів.

Освітньо-кваліфікаційного потенціал населення. Вища освіта в Україні набуває все більш масового характеру. Чисельність контингенту студентів ВНЗ у 2007/08 н.р. сягнула історичного максимуму – 2,8 млн. осіб, що в 1,7 разу більше, ніж у 1990/91 н.р.; при цьому чисельність студентів у розрахунку на 10 000 населення за цей період зросла вдвічі (з 300 до 606 осіб). Останніми роками кількість студентів ВНЗ почала зменшуватися, що пов'язано виключно зі скороченням загальної чисельності молоді (демографічна хвиля, викликана різким зниженням народжуваності у 1990-х роках), – адже повікові рівні охоплення навчанням у ВНЗ не знизилися (щоправда, й не зросли). Наразі 51,6% молоді віком 17–21 років є студентами ВНЗ I–IV рівнів акредитації, серед 18-річних рівень охоплення навчанням у ВНЗ сягає понад 60%. Позитивною ознакою освітньо-кваліфікаційної трансформації населення країни є покращання (принаймні кількісно) показників освіченості населення – до 6,6% зменшилась питома вага осіб, які мають освіту не вище за базову загальну, і до 26,8% – збільшилася частка осіб із вищою освітою. Це надзвичайно важливо для розвитку людського потенціалу нації, адже освіта, поряд із здоровим життям та матеріальним добробутом, належить до основоположних прав людини. Водночас слід враховувати, що масовий характер вищої освіти значною мірою позбавляє її властивостей соціального ліфта: наявність диплому ВНЗ вже перестає бути беззаперечною конкурентною перевагою, адже такі дипломи є у переважної більшості молодих людей.

Можливості удосконалення соціальних відносин значно зростають коли враховують соціально-психологічні настанови, цінності, настрій, мотивацію, соціальне самопочуття людини, а також її оцінки щодо умов життєдіяльності та життєзабезпечення і прагнення до соціальних змін. Прийняття будь-яких управлінських рішень з врахуванням думок громадян України є запорукою їх подальшого сприйняття та ефективного впровадження. Міжнародна практика соціального управління широко використовує проведення соціологічних та експертних опитувань для визначення політичних, соціальних, економічних та інших орієнтації населення з будь-яких питань. В Україні ця практика розповсюджена в край обмежено, особливо бурхливий сплеск вивчення думок та оцінок населення відбувається під час передвиборчих та виборчих компаній і носить політичний характер.

На державному рівні в певній мірі цей недолік компенсують результати соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України за 1992-2012 роки [3]. На регіональному рівні соціологічного моніторингу в Україні не ведеться, а на виробничому рівні – це фрагментарні несистемні дослідження, які проводяться за ініціативою роботодавців, профспілок, за міжнародними проектами тощо. Але вони не дають комплексної системної інформації про соціальний стан, що значно знижує ефективність прийняття управлінських рішень та визначені їх пріоритетності. Тому актуальним є запровадження соціологічного моніторингу зі сталого розвитку та включення у проект Концепції сталого розвитку відповідних положень з інформаційного забезпечення. Одночасно простежуються можливості доповнення соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України певним блоком додаткових питань для визначення пріоритетів в управлінні сталим розвитком в Україні та її регіонах.

У соціологічному моніторингу Інституту соціології НАН України відстежуються оцінки населенням України суспільних процесів, які відбуваються в усіх сферах життєдіяльності суспільства: політичній, соціальній, економічній, екологічній тощо. Завдяки залученій за тривалий термін інформації є можливість визначити не тільки стан, але і тенденції зміни оцінок соціального самопочуття населення та суспільних настроїв, його відношення до економічної, політичної, соціальної та екологічної ситуації, до інституцій, які покликані захищати права та інтереси людей. Завдяки соціологічним даним є можливість оцінити стан здоров'я, умови проживання, а також важливу складову суспільних відносин, яка характеризує рівень довіри громадян у розв'язанні життєвих проблем від сім'ї до правозахисних органів, органів державної та місцевої влади, громадських об'єднань тощо. Відношення до проблем сталого розвитку оцінити можливо через оцінки екологічного, соціального та економічного стану, а також через систему оцінок суспільних відносин, які визначають ціннісні орієнтації та стратегії людини, а також шляхи їх досягнення.

Головним чинником сталого розвитку є людський потенціал з високими духовними цінностями, який усвідомлює та реалізує його принципи. Оцінку усвідомлення людиною проблем глобальної безпеки, яка визначає зміст сталого розвитку, неможливо здійснити через відсутність цільових наукових досліджень цього напряму. Але побічні відповіді на питання щодо соціального самопочуття людей, їх прагнень та настанов дають можливість визначити соціальні чинники сталого розвитку.

Важливим питанням для модернізації країни на засадах людського сталого розвитку є нагромадження та розвиток людського, інтелектуального, культурного, соціального капіталу через створення умов для її накопичення та розвитку, через високу якість життєдіяльності. Наявність глибокої кризи перспективи в суспільній свідомості потребує пошуку шляхів добровільного включення в процес модернізації значної частини суспільства.

Теоретичні узагальнення проблем соціального капіталу приводять до висновку, що специфікою стану суспільної свідомості на фоні кризи перспективи є домінування цінностей традиціоналізму та матеріалістичних цінностей. Це значно відрізняє нас від європейців. За результатами соціологічного моніторингу простежується це через високий рівень довіри до сім'ї, родичів, співробітників 54-59% [3, С. 342-345], що свідчить про нігілістичне ставлення до державних інституцій. Проте така сама кількість (56%) стверджують, що в нашому суспільстві більшість не любить обтяжувати себе заради того, щоб допомогти іншим. Наявне певне протиріччя при порівнянні довіри та готовністю проявити альтруїстичність, допомогти іншим.

Довіра є важливим компонентом соціального капіталу. Коли нема довіри, нема впевненості в угодах, домовленостях, в виконанні обов'язків, в змінах найкраще тощо. Протягом 1994-2012 рр. за результатами соціологічного моніторингу простежується хронічна недовіра населення України до основних державних інститутів, які презентують законодавчу, виконавчу, представницьку і судову гілки влади (Верховна Рада України, Уряд України, Президент України, суди), що також опосередковано зменшує ступінь довіри до інших державних, а також недержавних – благодійних, громадських – рівень довіри ледве перевищує

15%. Низький рівень довіри зафіксовано відносно майже усіх державних і недержавних інституцій суспільства

За даними соціологічного Моніторингу Інституту соціології НАН України за 2012 рік у відсотковому співвідношенні довіряють скоріше і повністю (сумарне значення) сім'ї та родичам 94,4%, колегам по роботі 49,5%, сусідам - 49,1%, співвітчизникам – 43%, підвищився рейтинг довіри до церкви та духовенства – 52%, засобам масової інформації - 29,9%, армії – 26,7%, рівень довіри до місцевих органів влади та до Президента майже співпадає з рівнем довіри астрологам (15,8 – 15,3%), а показники довіри до профспілок та до приватних підприємців – майже рівні (14,8-14,5%). Усім іншим державним інституціям українське населення висловило вкрай низький рівень довіри, найнижчі рейтинги – у Верховної Ради та політичних партій 7-6%. Громадянська активність зі статистичного та соціологічного погляду - явище неоднозначне і навіть протирічливе. У 1991 році в країні налічувалось близько 300 активних організацій, в 1996 році – майже 12000, в 2000 році – близько 27000, а на початок 2011 року в загальному Державному реєстрі підприємств та організацій кількість громадських організацій становила 67696 і зросла до 71767 на початку 2012 року [4]. Проте, за висновками експертів, із них провадять діяльність тільки 8–9%, а загальне кількісне членство в них майже не зросло. Це підтверджують дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (протягом 20 років незалежності 12-17% громадян є членами недержавних громадських організацій – цей показник залишається стабільним протягом часу). Громадянська активність є низькою (менше 2,2% українців протягом року працювали в об'єднанні чи організації неполітичної спрямованості, тоді як у розвинутих країнах з високим рівнем соціального капіталу цей показник є більшим у 15-20 разів. Так, у Ісландії – 49%, у Фінляндії – 31%, в Норвегії – 25%, в Данії 23,6% [5]

Розвиток людського потенціалу українського суспільства неможливий без системи, що формує і тримає суспільство як цілісність. Влада, бізнес та населення не склали здорову міцну систему для формування узгоджених дій в економічній, соціальній, екологічній сферах. Така ситуація є значною перешкодою сталому розвитку. Так, три чверті дорослого населення не знають як діяти, щоб вплинути на рішення влади при розв'язанні найболючіших для них питань, 80% населення не знає як вплинути на діяльність місцевих органів влади . Більш 90% не можуть визначитись, як впливати на неприйнятні рішення щодо державної політики та управління. Тривала неспроможність щось змінити, соціальна пасивність та байдужість в ситуаціях грубого порушення законних прав та інтересів основної маси населення свідчить про несформованість громадянського суспільства, про вкрай низький рівень розвитку демократії. Відсутні механізми впливу на владні інститути. Повагу до гідності людини важко простежити. Населення, крім сім'ї та родичів не довіряє майже нікому.

Значним гальмом людському розвитку виступають внутрішні чинники - низька самооцінка населення, яка не вірить в себе, в свою соціальну впливовість як самодостатнього суб'єкта суспільних відносин. Хоча усвідомлення необхідності цього є – 50% невдоволені розвитком демократії в країні, задоволених лише 17,8%. Адже саме громадянське суспільство є інтегратором, реально спроможним гармонізувати інтереси населення країни в цілому та його окремих

соціальних груп, ключовим, на рівні з державою, суб'єктом реформування суспільства. Тому реалізація завдань сталого розвитку потребує підвищення участі громадян у процесі прийняття управлінських рішень, орієнтації на активізацію розвитку громадянського суспільства. Перешкодою для становлення та розвитку повноцінного громадянського суспільства є значна його аномічна деморалізованість. З 2005 до 2012 р. стабільно зростає кількість тих, хто вважає, що зневіра превалює в свідомості людей (76,3 – 85,6%). Настанова: «Недовіра - це гарантія безпеки» притаманна 51,6% на противагу 36%, які з цим незгодні. Гостру нестачу соціального порядку засвідчують від 70,2 до 89% громадян, відчувають стабільне порушення законів майже 70% населення країни. Потребу у справжній дружбі відчувають більш ніж 60% громадян [3, С.351-354].

Для оцінки суспільних ресурсів на потреби сталого розвитку важливою є зміст та сутність гостроти сучасних соціальних проблем. За результатами соціологічного моніторингу розподіл місць визначився наступним чином: 1- стабілізація ситуації на ринку праці, забезпечення гарантій зайнятості; 2 - боротьба зі зростанням цін, забезпечення достатнього для нормального життя рівня доходів, 3 - своєчасність виплат зарплат та пенсій, 4 - стабільна робота підприємств, 5 - боротьба із злочинністю. Така ситуація свідчить про небезпечний стан соціально-економічної сфери суспільства, про наявність ризиків, на які населення не може вплинути ніж солідарністю та протестами.

Людина прагне до кращого, зразки досконалих відносин присутні в її свідомості, проте соціальна реальність не дозволяє їх реалізувати. Розуміння порядку, за даними моніторингового дослідження, перш за все пов'язане з подоланням корупції, забезпеченням справедливості та рівності перед законом, узгодженості дій в гілках влади заради суспільного блага і можливостей мати високу якість життя, розкривати свій потенціал кожній людині. Показовим є факт достатньо високих самооцінок населенням особистих рис – упевненості у власних силах (43,2%), ініціативності і самостійності у вирішенні життєвих проблем (42,3%), проте у повній мірі реалізувати ці якості не вдається. Тому більш ніж 60% живуть, як дозволяють обставини, як прийдеться без можливості істотного впливу на власну долю, а п'ята частина населення констатує, що перебувають у постійній боротьбі за виживання.

Крізь узагальнену призму аналізу цінностей людини можливо спрогнозувати сприйняття принципів сталого розвитку та їх практичну реалізацію, а також умови для людського розвитку. Сенс свого життя, за соціологічними дослідженнями Інституту соціології НАН України переважна більшість населення вбачає у *сімейному благополуччі*, у дітях та онуках як своєму продовженні. Саме ця людська цінність обумовлює формування умов сталого розвитку для її реалізації через наявність сучасного гідного існування та функціонування, а також створення умов для нормальної життєдіяльності сім'ї – благополуччі дітей та онуків як представників майбутніх поколінь. На друге місце в сенсі життя опитані поставили матеріальний добробут, потім душевний спокій, злагоду з самим собою, єднання з природою. На четвертому місці – прагнення до соціальної справедливості, громадянської злагоди, що виступає домінантою забезпечення сталого людського розвитку.

В контексті сталого розвитку зміст матеріального добробуту має певні свої особливості і відрізняється від звичних принципів та ідеологічних настанов минулого щодо задоволення постійно зростаючих матеріальних потреб. За умов різкого розшарування населення та високої диференціації доходів подальше задоволення зростаючих потреб у багатої частки населення посилить існуючу нерівність. Тому за умов подолання бідності та досягнення гідних матеріальних стандартів життя повинно бути забезпечено вирівнювання доходів між різними верствами населення.

Оцінки власного мабутнього. Серед соціальних чинників які сприяють і людському, і сталому розвитку значну роль відіграє психологічний настрій населення щодо майбутнього України. На питання «Які почуття у Вас переважають, коли Ви думаєте про майбутнє України?» відповіді опитаних розподілились на користь позитивних сподівань. Найбільш вагомі почуття, які охоплюють людей, коли вони думають про майбутнє України – це надія, оптимізм, інтерес, впевненість. Серед негативних почуттів переважають – тривога, розгубленість, страх, безвихідь, песимізм. Оцінки респондентів щодо власного майбутнього мають більш вагоме та яскраве забарвлення щодо позитивних сподівань та очікувань. Надія, оптимізм, впевненість, інтерес, задоволення, радість більш ніж у 2 рази вище ніж негативні сподівання щодо власного майбутнього.

Соціальні чинники, які обумовлюють формування сприятливих умов для майбутніх перспектив країни та особи потребують підтримки та стимулювання. Але одночасно діють негативні соціальні чинники, які перешкоджають становленню сталого розвитку. За результатами соціологічного опитування саме характерні риси сучасного українського суспільства є тим негативним важелем, який породжує ризики та загрози для майбутніх перспектив. Перші п’ять місць посіли – безладдя (52,5%), розруха (36,4%), убогість (35,7%), протистояння (24,1%), безвихідність (19,7%) [3, С.358]. Поглиблюються ці негативні характеристики стану українського суспільства низьким рівнем розвитку суспільних відносин та соціального потенціалу, які визначаються, перш за все високим рівнем недовіри людей до сімейного, виробничого, владного та іншого оточення, що не сприяє розвитку людського потенціалу українського суспільства

Екологічні чинники сталого розвитку, їх вплив на розвиток людського потенціалу обумовлюються загальною екологічною ситуацією в країні, що змінювалась в залежності від обсягів та інтенсивності виробництва продукції, особливо промислової. Незадоволеність станом дозвілля простежувалась найбільшою мірою з 1994 по 1998 роки, коли виробничі навантаження на підприємства тяжкої промисловості були високими, як і виробництво продукції. Не випадково, що саме з 1994 по 1998 роки кількість опитаних, які визначили погіршення стану довкілля коливалась у межах 71-78%. Динаміку позитивних змін констатувала незначна кількість опитаних (від 2 до 5%). При загальній позитивній тенденції щодо зменшення негативних оцінок екологічній ситуації, які у 2010 році зменшились у порівнянні з 1994 роком на 32,8%, рівень тих, хто констатує погіршення стану довкілля залишається високим. Він у 2008 році становив 47,5% опитаних, у 2010 – 45,1%.

Оцінка екологічного стану населення України, яка визначилась ситуацією за місцем проживання протягом 2002-2012 років, показала позитивні тенденції щодо зміни несприятливого стану, як і в Україні. Протягом восьми років негативна оцінка, яка включала «вкрай неблагополучну» та «неблагополучну ситуацію» з 49,2% у 2002 році знизилась у 2012 році до 40,2%. А позитивні оцінки, які характеризували відносно благополучну «та цілком благополучну» ситуацію зросли з 18,6% у 2002 році до 38,3% у 2012 році (на 20%). Але співвідношення негативних і позитивних оцінок залишається на боці негативних – 42,1% проти позитивних 37,5%.

Наявність несприятливого екологічного стану обумовлена перш за все забрудненням навколишнього середовища, де проживають люди. На друге місце серед небезпек, які викликають занепокоєння, опитувані поставили забруднення повітря автотранспортом, яке з 2004 року має сталу тенденцію до зростання. На третє місце серед негативних чинників, які обумовлюють ризиковий стан у житті населення, респонденти поставили неякісне харчування через підвищений вміст шкідливих речовин у продуктах харчування. З 2004 року по 2012 рік простежується тенденція до зростання цього негативного чинника. У 2012 році майже сорок відсотків опитаних були занепокоєні низькою якістю продуктів харчування. Забруднення повітря, води та ґрунтів через хімічні речовини та відходи виробництва посіло четверте, п'яте та шосте місце за негативними оцінками респондентів. Забруднення повітря непокоїло у 2012 році третину 30,6% опитаних, води – 28,4%, а ґрунту 22,1 %. У всіх випадках простежується позитивна тенденція зниження ризиків забруднення за цими причинами майже на 11-18 % протягом десяти останніх років. Констатують наявність радіаційного забруднення у 2012 році майже 20% опитаних. Позитивно оцінювало стан навколишнього середовища 17,1% опитаних. Їх кількість у порівнянні з 2002 роком зросла майже на 7%. Екологічні небезпеки обумовлюють негативні соціальні наслідки, які виявляються у зниженні природних ресурсів для існування людей, в погіршенні здоров'я населення, в зниженні умов та можливостей відтворювання та розвитку людського потенціалу. Отже, екологічні небезпеки створюють простір ризиків для розвитку людини, для її безпечної життєдіяльності, що гальмує і людський, і сталий розвиток в Україні

Висновки. Проведений аналіз щодо визначення взаємозв'язку концептуальних положень людського і сталого розвитку доводить, що Україна поки не досягла істотних успіхів ні в людському, ні в сталому розвитку. Людський сталий розвиток потребує посилення громадської активності населення щодо захисту власних прав та інтересів для забезпечення гідних умов життя та праці; визначення нових пріоритетів соціальної політики, яка б орієнтувалася не лише на соціальний захист населення, але і на активізацію його трудової, підприємницької, творчої активності, що сприятиме збереженню та розвитку людського, культурного, інтелектуального, духовного і соціального капіталу країни. Новою має стати і економічна політика, що в основі якої мають лежати принципи інноваційності та стійкості, справедливий розподіл благ, а метою економічного розвитку – людина, розкриття її можливостей. З позицій коеволюції в нестабільних умовах процеси самоорганізації людини суттєво впливають на якісний стан системи в цілому, тому значно посилюються важелі соціальної

відповідальності людини перед самою собою, своїми близькими, оточенням. Тому пріоритетним стає формування активної діяльнісної людини, за визначенням Є.Головахи – самоврядної особистості, яка через власне духовне самовдосконалення, становлення цілісного світогляду, розвитку культурного, соціального, інтелектуального потенціалу продукуватиме конструктивні моделі поведінки, змінюючи соціальний порядок, формуючи оновлені соціальні структури.

Напрямами подальших досліджень мають стати методичні розробки щодо емпіричного вимірювання умов та можливостей для людського та сталого розвитку в Україні.

Список використаних джерел

1. Заславская Т. И. Человеческий потенциал в современном трансформационном процессе [Текст] / Т. И. Заславская // Общественные науки и современность. – 2005. – № 3. – С. 5–16. – Библиогр. : с. 16.
2. Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості: Національна доповідь / кер. авт. колективу Е.М. Лібанова / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. – Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. – С.158-159
3. Українське суспільство 1992-2012. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2012. – 369 с.
4. Як краще залучати та використовувати міжнародну підтримку громадських організацій в Україні? //Матеріали прес-конференції - 2012 - Фонд «Демократичні ініціативи». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/-gromadski-org.htm
5. Колот А.М. Мифы социальной политики, или с чего следует начинать формирование новой модели / А.М. Колот // Зеркало недели. – 2010. - № 2 (781). –– [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.zn.ua/3000/3050/68293/
6. Панькова О.В. Оцінка розвитку людського потенціалу Донецької області/ О.В. Панькова // Управління людським та соціальним розвитком у регіонах України / О.Ф. Новікова, О.І. Амоша, Л.В. Шаульська та ін. – Донецьк: ІЕП НАН України, 2010. – С. 369-385.
7. Панькова О.В. Можливості використання переваг соціального капіталу за умов переходу до сталого розвитку (за результатами соціологічного моніторингу) // Сталий розвиток промислового регіону: соціальні аспекти: моногр.: НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2012. – 194-214
8. Афонин Э.А., Бандурка А.М., Мартынов А.Ю. Открытая исследовательская концепция; Вып. 2 // Великая коэволюция: Глобальные проблемы современности: историко-социологический анализ / Пер. с укр. Ж. Н. Маркус. — 2-е изд-е, перераб. и доп.. — К.: Парламентское изд-во, 2003. — 384 с.
9. Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості: Національна доповідь / кер. авт. колективу Е.М. Лібанова / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. – Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. – 412 с.

Отримано 05.05.2013 р.

УДУ 316.35

Гришина Т. В.°

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології,аспірант

СОЦІОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИДІЛЕННЯ СТАРШОЇ ВІКОВОЇ ГРУПИ

У статті аналізуються та порівнюються різні підходи до виділення та дослідження старшої вікової групи в Україні. Робиться висновок про аналітичну цінність хронологічного (метричного) підходу до аналізу вікових груп.

Ключові слова: *люди старшого віку, вікова група, вікові межі*

В статье анализируются и сравниваются различные подходы к выделению и исследованию старшей возрастной группы в Украине. Делается вывод об аналитической ценности хронологического (метрического) подхода к анализу возрастных групп.

Ключевые слова: *люди старшего возраста, возрастная группа, возрастные границы*

This article analyzes and compares different approaches to selection and study of senior age groups in Ukraine. It highlights the analytical value of chronological (metric) approach to the analysis of age groups.

Key word: *senior citizens, age group, age borders*

Актуальність. Наразі сучасним європейським суспільствам властива тенденція старіння населення. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, медіанний вік населення Європейського регіону є найвищим у світі та продовжує стабільно зростати. Очікується, що частка людей віком від 65 років і старше збільшиться майже вдвічі в недалекому майбутньому (з 2010 до 2050 років). При цьому найбільш стрімко зростатиме кількість людей віком 80 років і старше [8, ст. 5]. Україна також не стоїть осторонь даної тенденції. На думку експертів, старіння населення в країні буде поглиблюватися. Про це свідчать дані державної статистики, а саме динаміка індексу старіння населення (кількість людей старшого віку, що припадає на 1000 дітей): впродовж 2000-х років старіння населення поглиблювалося [9, ст. 10-11]. Подібний стан речей актуалізує важливість вивчення старшої вікової групи в контексті подолання вікових нерівностей, збереження соціальної активності, використання ресурсного потенціалу та активного соціального залучення старшої вікової групи. Все це в першу чергу ставить перед дослідником *проблему* виділення старшої вікової групи як об'єкту подальшого дослідження. Тому ***метою*** даної статті є аналіз існуючих підходів до виділення старшої вікової групи та з'ясування найбільш адекватних для дослідження функціонування даної вікової групи в суспільстві.

Старша вікова група виділяється та досліджується з позицій різних наук: медицини, психології, геронтології, соціології тощо. Так, В. Бочаров виділяє два типи віку: абсолютний (хронологічний, календарний) і відносний вік. Абсолютний вік означає кількість часу існування об'єкта на момент вимірювання, тоді як відносний вік пов'язаний зі зміною функціональних можливостей організму; його ментальних та емоційних характеристик; взаємодії з соціальним оточенням. В свою чергу, соціальний вимір віку (вік з позиції соціології) постає як набір нормативно-рольових характеристик, похідних від вікового розподілу праці та соціальної структури суспільства [3, 16-17]. Тобто, старша вікова група може бути

° © Гришина Т.В., 2013 р.

виділена формально за віком та реально за об'єктивним та суб'єктивним самопочуттям її представників. Такий підхід пов'язаний з розумінням старіння не лише як збільшення кількості прожитих років, але й періоду погіршення фізичного та психічного здоров'я, зниження соціального статусу і скорочення соціальних контактів. Таким чином, аналізуючи *підходи до виділення групи людей старшого віку*, можна виділити два найбільш загальних типи підходів – «номінальні» та «реальні».

«Номінальні» підходи беруть за основу формальний критерій приналежності до вікової групи – досягнення певного віку. Поширеною дослідницькою практикою є виділення групи людей старшого віку за офіційним пенсійним віком (60 років для України). Подібна стратегія має свої обмеження, особливо у випадку міжнаціонального дослідження: по-перше, виділені подібним чином групи важко порівнювати, оскільки лише в Європі пенсійний вік коливається від 55 років (для жінок в Білорусії та Росії) до 67 (в Ісландії). По-друге, вік виходу на пенсію часто має суттєві гендерні відмінності. Поширеними віковими межами для старшої вікової групи слугує вік старше 60-65 років. Так, 60 років часто виступають віковим «маркером» старості в багатьох соціальних дослідженнях та в державній статистиці, тобто є відносно «загальноприйнятою» межею виділення старшої вікової групи для України. Крім того, цей вік впродовж тривалого періоду був пов'язаний з часом виходу на пенсію за віком для чоловіків та наразі є офіційним пенсійним віком для всього населення України. Всесвітня організація охорони здоров'я та європейські статистичні організації для визначення старшої вікової групи використовують градацію від 65 років і старше.

Дані емпіричних досліджень також демонструють неоднозначність хронологічних меж приналежності до старшої вікової групи у суспільній свідомості. Так, близько 31,3% опитаних позначають вік, коли людина починає вважатися старою, у 59-60 років, ще 43% вважають 70 років за межу старіння[1]. При цьому для 14,1% опитаних визначення подібних меж взагалі є неприйнятним, оскільки, на їхню думку, вік початку старіння залежить від самої людини. Аналіз виділених меж за віком учасників дослідження суттєвих відмінностей не продемонстрував.

Підходи, що намагаються виділити та дослідити *«реальну»* старшу вікову групу беруть за основу такі якісні показники як зниження соціальної активності – трудової, громадської, дозвіллєвої тощо, – погіршення самопочуття та ін. Найпопулярнішими західними соціологічними підходами до виділення «реальної» старшої вікової групи є концепції «молодих старих» та осіб «третього віку». Так, американський дослідник Б. Неугартен розрізняє «молодих людей» старшого віку і «старих» у відповідності з їхніми соціальними характеристиками і станом здоров'я. «Молоді люди старшого віку» («young-old») – це енергійні та компетентні особи, різної трудової активності – працюючі; пенсіонери; ті, що ведуть домашнє підсобне господарство. Вони характеризуються відносно високим рівнем доходу і освіти, підтримують контакти з родиною і суспільством. «Молоді люди старшого віку» шукають різні способи використання свого часу: продовжують працювати повний або неповний робочий день, самореалізуються

[1] Результати вторинного аналізу даних Європейського Соціального Дослідження (European Social Survey), 4 хвиля, 2008 рік. Обсяг вибірки склав 740 респондентів.

через освіту, різні форми дозвілля або добровільні цивільні роботи. Часто представники даної групи є політично активними. Таким чином, «молоді люди старшого віку» представляють собою значний ресурс сучасного суспільства. На відміну від них «старі люди старшого віку» («old-old») – це ті, хто страждає від фізичних, психологічних і соціальних втрат. Відповідно, вони вимагають специфічного догляду. Б. Неугартен також виділяє групу «найстаріших людей старшого віку» («the oldest-old») – особи, що досягли віку 85 років. Проте, не дивлячись на якісні характеристики виділення та диференціації старшої вікової групи, вчений накладає хронологічну шкалу на виділені групи:

«молоді люди старшого віку» – 55-75 років – з метою аналізу автор також виділяє дві підгрупи: 55-64 і 65-74;

«старі люди старшого віку» – 75-84 роки;

«найстарші люди старшого віку» – від 85 років [12, ст. 37, 185-186].

Отже, даний підхід пов'язаний з формуванням соціально активної частини соціальної групи старшого віку. ЇЇ представники з настанням певного віку зберігають звичний темп життя, змінюючи або не змінюючи рівень трудової активності або сферу зайнятості. Проте, за даного підходу залишається актуальним пояснення старіння як процесу занепаду, оскільки «старі люди старшого віку» характеризуються несприятливими ознаками соціального самопочуття. Тобто даний підхід дозволяє диференціювати групу людей старшого віку за якісними характеристиками, зберігаючи зв'язок з метричним вимірюванням – чим старша людина, тим більше вона зазнає різноманітних втрат.

Аналогічно «молодих людей старшого віку» також часто позначають поняттям особи «третього віку», введеним П.Ласлеттом. Вчений характеризує весь життєвий цикл людини як послідовність чотирьох вікових періодів, чотирьох «віків». «Перший вік» позначає дитинство як період залежності і незрілості, а також соціалізації та освіти. «Другий вік» являє собою фазу зрілості, самостійності, відповідальності й економічної активності. Це найбільш тривалий період життя, який характеризується зростанням економічних ресурсів, вступом у шлюб, народженням дітей та їх вихованням. «Третій вік» – це період особистих досягнень і реалізації. Це час вільний від роботи та відповідальності за членів сім'ї. Люди на цьому етапі почувають себе відносно добре і мають достатній рівень доходу. Вони витрачають час на самореалізацію. Потрібно відзначити, що П. Ласлетт в основу визначення періоду «третього віку» швидше бере індивідуальні характеристики, а не хронологічні, біологічні чи соціальні. Тим не менш, він визначає вікові межі «третього віку» приблизно від 50 до 74 років. Тобто фактично вчений зсуває межі старіння. «Четвертий вік» – це період залежності і смерті. Таким чином, кульмінацією «життєвої кар'єри», описаної в цих чотирьох періодах, є саме «третій вік» [11, ст. 140-141, 144-148]. Тобто «третій вік» як період розквіту неминуче закінчується «четвертим» періодом занепаду.

Отже, спільною рисою двох вищезазначених підходів є те, що, незважаючи на якісні характеристики представників старшої вікової групи, які покладено в основу даних періодизацій, вони не передбачають існування активних та пасивних стратегій старіння паралельно. Для них процес старіння є послідовним

етапом згасання, що закінчується періодом нужденності та залежності. Тоді як заслугою цих підходів є розгляд старшої вікової групи як гетерогенної, чиї молодші представники не відрізняються за рівнем соціальної активності від осіб середнього віку.

Наразі поняття «третього віку» використовується в ширшому контексті для позначення найбільш «успішної» частини групи людей старшого віку. Так, К.Джілерд та П.Хігс зазначають, що нині концепт «третій вік» використовується для позначення класу та когорти. З точки зору класу, представники третього віку – це ті пенсіонери (як правило, чоловіки), які мають більше багатства та доходів. У поєднанні з демографічним зростанням частки населення старше 60 років, «третій вік» можна розглядати як більш помітний прояв підвищення добробуту старшої вікової групи, яке виникає зі збільшенням кількості і контрастності соціальних позицій пенсіонерів. Альтернативний підхід, на основі когорт, підкреслює горизонтальні, а не вертикальні соціальні структури. Тут представники третього віку являють собою певну когорту, чиє старіння, в силу економічних, політичних, соціальних та демографічних чинників, відбувається у більш сприятливий час [10, ст. 369-380].

В свою чергу, російський дослідник Є. Малевич пропонує наступну типологію форм соціального старіння як відображення змін в соціальному статусі особистості. Розуміючи, що формально виділена група людей старшого віку володіє доволі складною структурою ролей та статусів, вчений пропонує розділяти, якісно різні за своїм змістом і складом, формальну старість та реальну. Формальна соціальна старість визначається через перетин особистістю офіційної вікової «межі старості» при збереженні нею способу життя та соціального статусу, сформованого в попередні роки. Тобто лишаються великою мірою незмінними звична соціальна (в тому числі, й трудова) активність, матеріальне самовизначення, включення до типових для даної особистості суспільних зв'язків. Реальна соціальна старість навпаки характеризується наявністю істотних зрушень у житті людини, що досягла вікової «межі». Причини подібних зрушень є доволі різноманітними: прогресуюча втрата працездатності, стан здоров'я, бажання відпочити на схилі літ, примусовий вихід на пенсію тощо. Проте реальна соціальна старість також не є однорідною. Вона має дві форми – активну та пасивну, що пов’язані з відмінною адаптацією особистості до нових для неї умов. Активна форма характеризується збереженням відносно високого рівня соціальних зв'язків при обов'язковій зміні їхнього конкретного змісту: на перший план виходять сімейні та родинні інтереси, зростання активності в сфері громадської роботи, дозвілля, домашньої праці, освіти. Пасивна форма пов'язана, навпаки, з втратою соціальних зв'язків та ростом соціального виключення особистості. Вона обумовлена впливом наступних чинників: специфічні умови життя (втрата сімейних зв'язків, ускладненість спілкування, погане здоров'я, особливо виражені матеріальні труднощі і т.д.), значний вік, особливості особистого характеру, невисокий рівень культури [6, ст. 61-64]. Таким чином, дана типологія бере за основу вихід на пенсію за віком як критерій виділення старшої вікової групи, тобто розглядає під реальною старшою віковою групою пенсіонерів, що припинили трудову активність. При цьому, підкреслюється гетерогенність такої реальної групи – активні та пасивні особи старшого віку.

Таким чином представленні «реальні» підходи часто апелюють до певних хронологічних маркерів та скоріше наголошують на необхідності аналізу старшої вікової групи як гетерогенної, члени якої відрізняється мірою володіння та доступу до структурних ресурсів, рівнем різних видів соціальної активності тощо. На необхідності розрізнення стратегій старіння як успішного та неуспішного, активного та пасивного наголошували ряд вчених. Так, Н. Паніна розрізняє соціально активних осіб старшого віку та таких, що «доживають», прагнуть «спокійно померти». Самопочуття та соціальна активність особи в старості формується під впливом низки чинників: вихід на пенсію, вдівство, розлучення, одруження дітей, поява онуків, смерть друзів тощо. Особливо критичним є вихід на пенсію, що змінює звичний ритм життя, знижує кількість соціальних контактів, часто пов'язаний з матеріальними позбавленнями [7, ст. 262-267]. Л.Анциферова розрізняє два типи осіб старшого віку, ґрунтуючись на рівні їхньої активності, стратегіях подолання життєвих труднощів, ставленні до себе і світу в цілому, задоволеності життям. Для позначення активних представників старшого віку використовується термін «нові старі» – члени групи, що зберігають колишню працездатність, компетентність, інтелектуальний потенціал і т.д. Другий тип представлений людьми старшого віку, яким характерне пасивне ставлення до життя, скорочення контактів та інтересів, зниження рівня інтелектуальних тестів. Вони втрачають повагу до себе і відчувають незадоволеність власним життям. Їм властиві «очікування смерті» та «втрата життєвого інстинкту» [2].

Таким чином, «реальні» підходи наголошують на гетерогенності старшої вікової групи (послідовній або паралельній) та наявності в її складі як соціально активних, так і пасивних членів. Так, не дивлячись на переважну асоціацію старіння зі зниженням соціального статусу, зміною ролей та негативним стереотипізуванням, наразі, більшою мірою в західній соціології, відбувається поступ у розумінні місця людей старшого віку в суспільстві. Так, як зазначає О.Г. Левінсон, відносно ранній вихід на пенсію численної групи людей, що володіють певними засобами, в черговий раз змінив уявлення про старість: замість віку втрати сенсу і мети життя, уявлення про старість як аналог молодості, з усіма її перевагами – сексуальні відносини, дозвілля, навчання, подорожі. Проте, це стосується не пенсіонерів загалом з їхніми скромними заощадженнями, а наймолодших або найбільш активних та здорових людей старшого віку [5]. Таким чином, слід уникати перебільшення однорідності людей старшого віку.

Отже, суть хронологічного підходу до диференціації вікових груп полягає в кількості років з моменту старіння. І хоча такий підхід нехтує індивідуальними особливостями людей, тим не менш, хронологічний вік несе за собою специфічні очікування стосовно ролей та відносин, що пов’язані з певними віковими групами. Так, старіння як соціальний феномен стосується змін соціальних ролей та взаємовідносин з іншими людьми як членами ширших соціальних структур, що пов’язане з формуванням очікування стосовно ролі, позиції та поведінки людей старшого віку в суспільстві. На значущості соціальних аспектів старіння наголошують М.Е.Єлютіна та Е.Є. Чеканова. Вони зазначають, що соціальне старіння зосереджене як на кількісних, так і на якісних характеристиках процесу старіння, що залежать від соціальних, фізичних та адміністративних аспектів оточення людей старшого віку. Саме соціальне середовище та соціальний тиск

практик усунення за віком змушують багатьох працездатних людей виходити на пенсію. Цьому сприяють реальні або очікувані дії оточуючих їх людей [4, ст. 54-60]. Таким чином, можна зробити висновок, що кількісні та якісні характеристики старіння являються взаємопов'язаними та залежать від багатьох соціальних факторів: соціальне оточення, динаміка сімейних відносин, соціальний статус старшої вікової групи в суспільстві.

Можна зробити ***висновок***, що реальний вік настання старості визначається умовно, залежно від суб'єктивного самопочуття та об'єктивних вимірів біологічного, психологічного та соціального стану особи як представника старшої вікової групи. Однак, як показали запропоновані типології, незважаючи на спроби брати до уваги різні виміри старості, тим не менш зберігається прив'язка до метричних або хронологічних вимірів. І хоча подібні формальні вимірювання ігнорують індивідуальні характеристики людей, однак хронологічний вік пов'язаний зі специфічними очікуваннями щодо ролей і взаємин певних вікових груп. А також подібний підхід дозволяє аналізувати старшу вікову групу як гетерогенну без ототожнення старіння з процесом фізичного, психологічного та соціального згасання. Проблема цього підходу полягає в тому, що межі старості не є чіткими. Так, початок старості може коливатися від 60 до 70 років. Тому у якості вікового «маркеру» приналежності до старшого віку пропонуємо брати найнижчу її градацію – 60 років. По-перше, це дозволить найбільш повно охопити старшу вікову групу. По-друге, така градація відповідає офіційному пенсійному віку в Україні, а отже з нею пов'язані певні очікування стосовно представників даного віку, а також вона відкриває можливості до застосування та порівняння результатів дослідження з даними офіційної статистики. По-третє, в суспільній свідомості (за даними емпіричних досліджень, що було продемонстровано вище) 60 років часто асоціюється з віком початку старості. При цьому, група людей старшого віку може бути визначена як вікова група, гетерогенна за рівнем соціальної активності, мірою володіння основними структурними і культурними ресурсами, проте як така, що сприймається рештою суспільства як гомогенна; з її представниками асоціюються певні соціо-рольові очікування з боку оточуючих, шаблони «правильної поведінки», стереотипи сприйняття тощо.

Список використаних джерел

1. Анурин В.Ф / Владимир Федорович Анурин / Некоторые проблемы социологии старости // Психология старости и старения: Хрестоматия: Учеб. по-П863 собие для студ. психол. фак. высш. учеб. заведений / Сост. О. В. Краснова, А. Г. Лидере. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 416 с. – С. 87-91.
2. Анциферова Л.И. / Людмила Ивановна Анциферова / Поздний период жизни человека: типы старения и возможности поступательного развития личности // Психологический журнал. – 1996., №6. – Режим доступу до: http://psylist.net/age/00019.htm
3. Бочаров В.В. //Антропология возраста. – СПб.: изд-во СПбГУ, 2001. – 196 с.
4. Елютина М.Э., Чеканова Э.Е. / Марина Эдуардовна Елютина, Елена Эдуардовна Чеканова / Социальная геронтология. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 157 с.
5. Левинсон А.Г. / Алексей Георгиевич Левинсон / Старость как институт // «Отечественные записки» 2005, №3. – Режим доступу до: http://magazines.russ.ru/oz/2005/3/2005_3_1.html
6. Молевич Е. Ф. / Евгений Фомич Молевич / К анализу сущности и формы социальной старости // Социологические исследования = СОЦИС. – 2001. – N 4. – С. 61-64

7. Панина Н.В / Наталия Викторовна Панина / Особенности отношения к жизни на поздних этапах жизненного пути // Избранные труды по социологии, Т.2., Сост. и ред. Е. И. Головаха. – К.: Факт, 2008. – 312 с. – С. 262-272.
8. Стратегии и приоритетные вмешательства по обеспечению здорового старения / Всемирная организация здравоохранения, Европейське региональное бюро. – 2012 г.
9. Україна: через десять років після Мадриду (стан реалізації Мадридського міжнародного плану дій з питань старіння в Україні у 2007-2012 рр.) / Міністерство соціальної політики України, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. – Київ – 2011.
10. Gilleard C., Higgs P., Concept Forum, The third age: class, cohort or generation? // Ageing and Society. – 2002. – №22. – P. 369-382.
11. Laslett P., A fresh map of life: the emergence of the Third Age // Harvard University Press, 1991 – 213 p.
12. Neugarten B. L., The meanings of age: selected papers of Bernice L. Neugarten // Neugarten B. L., Neugarten Dail Ann / University of Chicago Press, 1996 – Social Science – 433 pages

Отримано 05.06.2013 р.

УДК 159.947.5

Шелестун К.Ю.◦

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології,аспірант

ЕМПІРИЧНА МОДЕЛЬ УМОВ ТА ФАКТОРІВ РЕАЛІЗАЦІЇ НАУКОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ МОЛОДИХ ВЧЕНИХ

В сучасній літератури відсутнє соціологічне знання про потужність наукового потенціалу субєктів наукової діяльності, зокрема, в його суб'єктивних вимірах. Аналіз наукової літератури доводить, що концепт наукового потенціалу науково не розкритий. Дослідницький інтерес зосереджений переважно на ресурсній компоненті.

Ключові слова: *науковий потенціал, поле науки, фактори реалізації, науковий продукт, субєкти наукової діяльності*

В современной литературе отсутствует социологическое знание про мощность наукового потенциала субъектов научной деятельности, в основном, в его субъективных измерениях. Анализ научной литературы сведетельствует о том, что концепт научного потенциала не раскрыт. Исследовательский интерес сосредоточен в основном на ресурсной компоненте.

Ключевые слова*: научный потенциал, поле науки, факторы реализации, научный продукт, субъекты научной деятельности*

There is not complete knowledge about capacity of scientific potential of subject's of scientific activity. Scientist's interest focuses primarily on the resource component of scientific potential expressed through quantitative indexes (funding of science, number of academic stuff involved in economics, the volume of scientific & technical work etc.). The analyses of the current scientific literature have found that the concept of scientific potential with respect to young scientists not sufficiently studied.

Keywords: *scientific potential, the field of science, implementation factors, scientific products, the subjects of science activities*

Актуальність: Початок третього тисячоліття характеризується новими тенденціями в цивілізаційному розвитку, спільною основою яких є небачені

◦ © Шелестун К.Ю., 2013 р.

раніше масштаб і швидкість поширення у суспільній практиці наукових знань. У 80-ті роки XX ст. з'являються теорії основний акцент в яких робиться на зміні матеріального вектору на розвиток духовних якостей людини та її потреб, утвердження знання та інформації як стратегічних ресурсів, які на відміну від традиційних не мають ознаки вичерпності. Основною умовою, яка лімітує використання даних ресурсів стають специфічні якості людини, пов'язані з наявністю або відсутністю здатності до інтелектуальної діяльності як фактори накопичення, переробки та генерування нових знань. А постать вченого стає центральною фігурою у розвитку країни на шляху її прогресивних змін. Дані європейського дослідження[1] підтверджують, що саме молоді вчені більш мобільні в глобальному науковому просторі, більш відкриті для міжнародних переміщень, зорієнтовані на покращення власних кар'єрних перспектив та творчу реалізацію. На жаль, дані статистики свідчать[2], що кількість українських вчених, зайнятих в наукових закладах та організаціях скоротилась в 2,5 рази. В звязку з цим проявляється проблема старіння кадрів та збільшення їх середнього віку.

Аналіз спеціальних джерел з проблематики вивчення наукового потенціалу показав, що в переважній більшості він досліджується через низку обєктивних показників, тоді як соціальний аспект не розкрито, бракує комплексного підходу, поза увагою залишаються суб'єктивні прояви, а саме чинники реалізації наукового потенціалу на рівні суб'єктів наукової діяльності, а саме - вчених.

Мета статті полягає у розробці моделі вивчення наукового потенціалу вчених виходячи з обраного теоретико-методологічного підходу та застосування її емпірично.

Методи дослідження: аналіз вторинних даних, напівстандартизоване інтерв'ю з аспірантами соціогуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. При складанні вибірки, були враховані параметри генеральної сукупності: рік навчання (2-й і 3-й рік навчання), факультет (соціологічний, історичний та філософський), умови навчання (з відривом від виробництва) та вік вчених (до 35 років) (N=71).

В рамках дослідження факторів реалізації наукового потенціалу молодих вчених було проаналізовано та систематизовано теоретичні знання відносно проявів наукового потенціалу. Теоретичну базу дослідження складають теорії постіндустріального суспільства Д.Белла, теорії креативного класу Р.Флориди, нової парадигми суспільного устрою П.Друкера, концепції класу інтелектуалів в постіндустріальному суспільстві В.Іноземцева, концепції становлення суспільства третьої хвилі О.Тоффлера, концепція становлення сітьового суспільства М.Кастельса. Серед українських дослідників, які приділяли увагу вивченню даної проблематики, можна виокремити групу дослідників Інституту економіки та прогнозування НАН України В. Гейць, Л. Федулова, В. Семиноженко, Е. Лібанова, які досліджували науковий потенціал країни, виділивши наступні показники: чисельністю кадрів наукового сектору, об'ємом затрат на науку та дослідження, експорт-імпортом високих технологій, витрати на інновації. С.Оксамитна,

[1] The "Global Science" Research Project, conducted by Chiara Franzoni; Giuseppe Scellato; Paula Stephan .

[2] Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

О.Виноградов, Л.Малиш, Т.Марценюк вивчали особливості реалізації освітнього потенціалу молоді на ринку праці через показник престижу професії (доход), кількісні показники (чисельність кандидатів наук, чисельність докторів наук), гендерно-віковий розподіл молоді за науковими галузями. Н.Соболева, А. Патракова, О. Злобіна вивчали науковий потенціал вчених через престиж професії вченого та затребуваність продуктів його наукових пошуків та науково-дослідної діяльності.

Виходячи з існуючих підходів до вивчення, науковий потенціал конкретизується на двох рівнях. На макро рівні, для вивчення факторів реалізації наукового потенціалу нами була обрана неоінституціональна парадигма суспільного розвитку (Д.Норт, Н.Флігстін, Р.Нуреєв, В.Радаєв) та концепції інноваційного розвитку Генрі Іцковіца, який конкретизується на рівні держави, економіки та науки. Виходячи з якої, науковий потенціал конкретизується на рівні ключових акторів, їх стратегій та ресурсів, які вони задіюють у досягненні поставленої мети. На мікро рівні, виходячи з структурно-конструктивістського підходу П'єра Бурдьє, науковий потенціал молодих вчених формується всередині поля науки, в якому позиції ключових акторів структуруються відносно об'єму, структури їх капіталу, ціннісної та мотиваційної складової їх діяльності та наукових продуктів, які ними продукуються. Обрання даного підходу обумовлено ключовими ідеями, які лежать в його основі: уявлення про гомологію позицій поля науки з іншими полями в соціальному просторі, символічна боротьба за розподіл капіталів та дуальність позицій провідних акторів. Таке парадигмальне бачення суспільства привертає увагу до його інституційних можливостей, які вбудовані в систему культури, структури та діючих акторів, і надає можливість з соціологічної точки зору розкрити базові риси і соціальні чинники реалізації наукового потенціалу.

Систематизуючи теоретичні підходи до вивчення наукового потенціалу, ми конструюємо визначення до поняття «науковий потенціал» і концептуалізуємо прояви наукового потенціалу. Науковий потенціал – це здібності та орієнтації молодих вчених на виробництво наукового продукту, конкурентоспроможного в ринкових взаємодіях в полі науки. Поле науки – це відносини, в які вступають вчені в межах наукових та академічних установ з метою науково-дослідної діяльності, в результаті якої створюються наукові продукти. Науковий потенціал суб'єкта реалізується в середині поля науки, як одного з структурних компонентів соціального простору. Поле – це система об'єктивних зв'язків між різними позиціями, які взаємодіють або конфліктують, знаходяться в конкуренції або кооперації, визначаються соціально і не залежать від фізичного існування індивідів, які ці позиції займають. Важливе значення відіграють уявлення про гомологію між позицією науки (наукової діяльності, наукових досліджень та розробок) у полі науки та позиціями провідних агентів, які її підтримують у полі політики та економіки, що дає можливість науці не тільки стабільно розвиватися, але й сприяти загальному розвитку суспільства. Поле політики впливає на науковий дискурс задаючи обрання пріоритетних напрямків наукових досліджень, впливає на розподіл матеріальних ресурсів у полі науки та формує науковий дискурс на рівні суб'єктів наукової діяльності та на рівні суспільства в цілому. Поле економіки є основним замовником та реалізатором наукового продукту на

практиці. На взаємодії цих трьох полів акцентував свою увагу професор Стенфордського університету Генрі Іцковіц у моделі «потрійної спіралі». Реалізація наукового потенціалу вчених обумовлюється академічними установами, в середині яких проводяться наукові дослідження та створюється науковий продукт; політикою, яка задає вектор розвитку наукових досліджень і бізнесом, який виступає основним замовником та провідником наукового продукту на ринки [7].

Науковий потенціал, виходячи з обраного підходу, конкретизується на рівні суб'єктів наукової діяльності, які функціонують і конструюють власні соціальні позиції у полі науки. Позиції провідних акторів у полі науки структуруються відносно об'єму, структури капіталу, функцій структурно особистісних та когнітивних характеристик, ціннісно-мотиваціної складової їх діяльності та наукових продуктів, які ними продукуються. В якості суб'єктів дослідження виступають молоді вчені, які знаходяться в процесі активного конструювання власної соціальної позиції у полі науки. Факторами реалізації виступають ціннісно-мотиваційний компонент наукової діяльності і когнітивно-проксеологічні здібності молодих вчених. ***Ціннісно-мотиваційний компонент*** - це стійке ставлення до сукупності матеріальних і духовних благ, цінностей, ідеалів, що викликає прагнення у людини до їх досягнення і служить йому орієнтиром у поведінці і діях. Він є якісною характеристикою, яка визначає потреби людини, виходячи з притаманних йому інтелектуальних якостей. Ціннісні орієнтації, уявлення, установки - складають на індивідуальному рівні так званий орієнтаційний потенціал вченого, який проявляється в його поведінці. У рамках нашого дослідження, ціннісно-мотиваційний компонент наукової діяльності вимірюється через індикатори: «мотив вступу в аспірантуру», «фактори привабливості» і «фактори залученості» в науково-дослідницьку діяльність.

Результи опитування виявили, що більш значущими для молодих учених виявилися зовнішні мотиви, так провідним мотивом вступу в аспірантуру перспектива гарної кар'єри (60%), значно менше вчених керувались мотивом займатися науковою роботою (25%) і не значна кількість орієнтувалося на педагогіку (15%). Дана ситуація не свідчить про престиж наукової діяльності серед молодих вчених соціогуманітарних факультетів, більшість опитуваних вказало на вступ до аспірантури як можливість в майбутньому краще влаштуватися на гарну роботу. Тоді як внутрішній мотив вступу на навчання до аспірантури як бажання в майбутньому займатися науковою діяльністю, не розглядається як канал вертикальної мобільності. Індикаторами привабливості науково-дослідної діяльності були віднесені «дослідницький інтерес», «матеріальний компонент», «соціальної корисності» і «престиж позиції». За шкалою інтервалів було визначено рівень впливу кожного з індикаторів на рівень *привабливості науково-дослідної діяльності*. Так, для більшості аспірантів значимим виявився дослідницький інтерес (60% і 55% опитаних відповідно). Характерно, що всі респонденти вказали на індикатор «престиж позиції», однак найбільш важливим він виявився для аспірантів історичного факультету (45%) і в меншій мірі для вчених соціологів (20%). *Показник залученості* молоді до наукової діяльності вимірювався через індикатори «матеріальні умови», «престиж професії», «умови для наукової діяльності», «кар'єрне зростання». Більшість

аспірантів вказало на важливість матеріальних умов, а саме «рішення житлового питання», «підвищення заробітної плати». 45% опитаних аспірантів вказало на важливість індикатора «інформаційне забезпечення наукової діяльності» (доступ до Інтернет, необхідної літератури), по 20% опитаних вказало на важливість кар'єрного зростання і матеріальних умов (підвищення заробітної плати) та 15% - на престиж професії. Отже, провідними чинником залучення молоді до наукової діяльності для переважної більшості аспірантів є «матеріальний компонент» (житлове питання і підвищення заробітної плати) та «кар'єрне зростання». Що стосується професійних намірів після закінчення аспірантури, то серед аспірантів соціологів більшість вказало на бажання займатися науковою діяльністю, тоді як серед істориків і філософів більшість зазначила бажання викладати (80% і 78% відповідно). Негативним є те, що представники всіх спеціальностей вказали на небажання після аспірантури йти в науку і вказали, що планують обрати іншу професію не пов'язану з роботою у вузі, хоч відсоток таких і недостатньо високий (соціологи - 35%, історики - 40% і філософи - 43%).

Наступним важливим чинником реалізації наукового потенціалу молодих вчених виступає ***когнітивно-праксеологічний компонент*** (аналітичні здібності, досвід презентації результатів досліджень, навички професійного спілкування, володіння іноземними мовами). Щодо професійних навичок, які отримали аспіранти за останні п'ять років є знання специфічної термінології, пошукові здібності, навички професійного спілкування, активних форм наукової взаємодії та пошукові здібності. Володіння мовами є важливим чинником залученості вчених до міжнародних наукових взаємодій та обмін досвіду з іноземними колегами. Якщо дивитися на загальну цифру по факультетах, то англійською мовою володіють 82% опитаних (вільно 35%), німецькою 14%, французькою 8%, іншими близько 5%. Більше половини опитаних (59%) вказала на те, що без вільного володіння іноземною мовою сьогодні неможливо отримати високий рівень кваліфікації. Менший відсоток аспірантів вказав, що достатньо володіти іноземною мовою на рівні читання і письма, щоб знайомитися з міжнародними науковими результатами. Це свідчить про те, що сьогодні молоді вчені розуміють необхідність знання іноземних мов і бачать в них важливий ресурс включеності у міжнародні наукові взаємодії.

Важливим показником реалізації наукового потенціалу виступає ***науковий продукт*** отриманий в результаті науково-дослідницької діяльності та практичного використання когнітивних і проксеологічніх структур особистості молодого вченого. Наукова продуктивність вчених вивчається через показник кількості та якості публікацій (імпакт фактор журналу, індекс цитування), наявності у молодих вчених премій, нагород, степендій, участь їх у міжнародних наукових заходах, представлення наукових результатів. В результаті опитування аспірантів було виявлено, що показники по зарубіжним публікаціям не пов'язані з рівнем знань іноземних мов. Хоч відсоток аспірантів, які володіють англійською мовою високий (82%), однак це не впливає на їх публікаційну активність у міжнародних виданнях. В цілому по Київському національному університету імені Тараса Шевченка простежується позитивна динаміка публікацій у міжнародних виданнях (з 949 статей в 2011 році в міжнародних виданнях до 1123 статей у 2012 році), проте, основна їх кількість припадає на факультети природничих наук

(хімічний, фізичний, біологічний). Серед соціогуманітарних факультетів в журналах з імпакт фактором мають статті тільки вчені економісти (з імпакт фактором менше 1 - 164 осіб, від 1 до 3 - 1 особа).[1] Більша кількість вчених соціогуманітарних спеціальностей друкуються в українських виданнях (4442 публікації). Загалом, на одного вченого соціогуманітарних факультетів припадає в середньому 2 статті в українських виданнях і 4 виступи на конференціях. Що стосується форм представлення наукових результатів, то найбільшою популярністю користуються виступи на конференціях, семінарах, організованим факультетом або вузом (88% всіх опитаних) та виступи на міжнародних конференціях у межах країни (55%). Що стосується премій / нагород / стипендій, то відсоток тих, хто їх має, дуже незначний (2%). Що стосується грантів, то ніхто з опитаних протягом трьох років не отримував фінансової підтримки наукових досліджень. Досить високий відсоток опитаних жодного разу не відвідували наукових міжнародних заходів (79%). Ця ситуація стосується і участі в міжнародних дослідницьких проектах і робочих групах. Проблемами в долученні до міжнародного наукового співробітництва вчені відзначають брак грошей (86% серед усіх опитаних) і недостатність мовних компетенцій (58%). Важливими стимулами у відвідуванні міжнародних заходів для вчених виявився дослідницький інтерес («Знайомство з передовими дослідженнями і розробками, які можуть надалі бути корисними у професійному розвитку та діяльності») (85% всіх опитаних). Даний мотив корелює з проблемою, на яку вказала більшість вчених – низький доступ до зарубіжної наукової літератури, погана інформованість про міжнародні наукові заходи, слабко розвинена система електронних бібліотек і архівів України, відсутність доступу до правдивої статистичної інформації. Молодим вченим складно отримати наукові продукти світового рівня і, відповідно, публікувати їх у рейтингових зарубіжних журналах. На матеріальний інтерес («Покращення власних матеріальних умов за допомогою одержання гранту») у відвідуванні таких заходів вказали представники всіх факультетів, дещо менше відсоток вчених вказали на мотив поліпшення мовних компетенцій за рахунок професійного спілкування (35%) і туристичний мотив у відвідуванні іншої країни (20%). Тоді як серед молодих вчених соціологічного факультету важливим також виявився мотив визнання в глобальному науковому співтоваристві (47% серед соціологів). Дана ситуація свідчить, що на рівні керівництва вузів і самих учених не побачили ще перспектив міжнародного наукового співробітництво, особливо це стосується соціогуманітарних наук. А поганий доступ до іноземних джерел, науковим лабораторіям погіршує ситуацію української науки.

Про зв'язок політики з наукою можна судити виходячи з політики спрямованої на розвиток інноваційної сфери, фінансування фундаментальної та прикладної науки, наукових та академічних закладів. Якщо подивитися на динаміку фінансування науки в Україні, то прослідковується негативна динаміка, відсоток ВВП з кожним роком зменшується, що свідчить про те, що наука не входить в число державних пріоритетів (див. рис 1). Так, в Законі України «Про наукову та науково-технічну діяльність» зазначається, що об’єм фінансування

[1] Дані звіту «Научно-исследовательская работа в КНУ им.Т.Шевченко: итоги за 2012 год и задачи на 2013 год».

науки повинен бути не нижче 0,73%[1], однак, на сьогоднішній день державою виділяється 0,29 % наука фінансується (0,44 % позабюджетний кошт).

Рисунок 1

Досить показовим є порівняння за відсотком ВВП в розвинених країнах з Україною, де фінансування науки значно більше в нашій країні (див.рис 2).

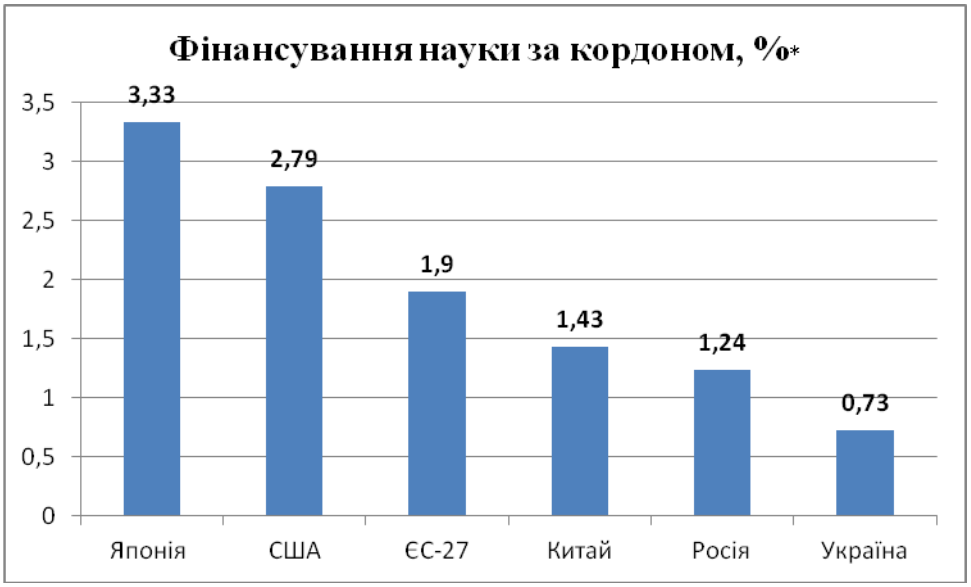

Рисунок 2

У всесвітньому рейтингу конкурентоспроможності Україна займає 89 місце зі 142 можливих. Серед індикаторів, які включає даний показник є «вища освіта та професійна підготовка», «технологічний рівень», «інноваційний потенціал», «якість інститутів». Так, 101 місце за якістю нормативно-правового забезпечення, тобто відношенню політиків до проблем науки та інноваційного розвитку. Розвинені країни ЄС в своїх програмах важливу роль відводять розвитку

[1] Закон України Про наукову та науково-технічну діяльність [Електронний ресурс]. – Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, N 12, ст.165. – Доступний з: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1977-12>.

технологічних галузей, які базуються на результатах наукових досліджень та науково-технічних розробок вбачаючи в цьому можливість поліпшення позицій на міжнародному ринку. Тоді як в Україні містить низку проблем, головною з яких є низький рівень усвідомлення на рівні правлячих еліт важливості розвитку наукового потенціалу суспільства та незбалансованість бюджетної політики щодо підтримки розвитку наукомістких галузей суспільства та їхніх інституцій.

Про затребуваність науки та її діяльність в економіці країни може також може сказати показник «кількості підприємств, які використовують інновації». Якщо подивитися на даний показник по країнах, то в Україні їх налічується всього 11%, тоді як у Німеччині - 79,3%, в ЄС-27 - 52,9%, в румуно - 30,8% і в Болгарії - 27, 1%. Якщо порівняти середні показники, то в Європі кожне друге підприємство використовує інновації, тоді як в Україні лише кожне десяте. Що стосується виробництва інноваційних видів продукції, які роблять країну конкурентоспроможною в ринкових взаємодіях, то в 2012 році даний показник становив 3404, тоді як у 2000 році - 15 323.

Висновок. Отже, нами була розроблена модель факторів реалізації наукового потенціалу молодих вчених, було проаналізовано та систематизовано теоретичні знання до вивчення наукового потенціалу. Виходячи з яких науковий потенціал був конкрктизований на двох рівнях, макрорівневому підході та мікрорівневому. На макро рівні, базуючтсь на теорії інноваційного розвитку Г.Іцковіца науковий потенціал розглядається через взаємодію трьох полів (політики, економіки та науки), кожен з яких обумовлює розвиток одне одного. На мікро рівні, з застосуванням структурно-конструктивістського підходу, науковий потенціал конкретизується на рівні субєктів наукової діяльності, позиції яких структуруються відносно обєму, структури капіталу, ціннісно-мотиваційної складової їх діяльності та наукових продуктів, які ними продукуються. Базуючись на цьому, була розроблена модель факторів реалізації, в основу яких була покладена ціннісно-мотиваційний компонент та когнітивно-праксеологічні можливості вчених до отримання наукового продукту і, відповідно, до реалізаційї наукового потенціалу. Було виявлено, що серед мотивів вступу до аспірантури привалюють зовнішні мотиви, а саме – можливість зробити гарну кар'єру, тоді як на важливість наукової роботи вказало значно менше число респонденів. Що стосується привабливості наукової діяльності, то важливим виявився дослідницький інтерес та престиж позиції. Що стосується залученості до науково-дослідницької діяльності, то більшість вчених вказало на важливість матеріальних та інформаційних умов, що корелює з проблемами на які вказали вчені, які заважають їм долучатися до наукової діялдьності та знижують її престиж. До таких проблем вчені віднесли низьке фінансування, житлові проблеми, низький доступу до іноземних джерел, архівів, правдивої статистичної інформації та висока їх вартість. Важливим показником реалізації наукового потенціалу виступає науковий продукт, який виражається через наявність\кількість\якість публікацій, гранти наукової діяльності. В результаті було виявлено, що найбільш розповсюджною формою публікацій серед представників гуманітарних спеціальностей є статті в українських виданнях та тези наукових доповідей на конференціях, тоді як публікації в іноземних джерелах та в журналах з імпакт фактором або таких, які представлені в наукометричній базі

Scopus зовсім незначна. Вчені пояснюють таку ситуацію недостатністю мовних компетенцій, відсутністю необхідних навиків написання наукових робіт та коштовністю таких публікацій.

Дана ситуація, яка склалася на даний момент в Україні, судячи з показника конкурентоспроможності та фінансування наукової діяльності, немає збалансованої бюджетної політики. свідчить про те, що розвиток науки не лежить в числі державних пріоритетів. Якщо немає зацікавленості у науковій діяльності на рівні держави, то нема чого говорити і про інтерес бізнес структур, як головного споживача та провідника наукових продуктів на ринки. Це ситуація в цілому негативно відображається і на молодому поколінні вчених, які, як показали результати опитування, в більшості своїй не хочуть пов'язувати своє майбутнє з наукою.

Список використаних джерел

1. Белл, Д. Грядущее постиндустриальное общество [Текст]. Опыт социального прогнозирования / Перевод с англ. Под ред. В.Л.Иноземцев.-М.: Academia,1999. – 956 с.
2. Бурдье, П. Формы капитала [Текст] / П. Бурдье ; пер. с фр. М. С. Добряковой // Экономическая социология. - 2002. - Т. 3, №5.
3. Кастельс, М., Химанен, П. Информационное общество и государство благосостояния [Текст]:Финская модель. / Пер. с англ. А.Калинина, Ю.Подороги. - М.: Логос, 2002.- 219 с.
4. Норт, Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики [Текст] / Д. Норт; пер. с англ. А. Н. Нестеренко - М: Фонд экономической книги «НАЧАЛА», 1997 – (Современная институционально-эволюционная теория) . – 180с.
5. Окинавская хартия глобального информационного общества [Текст] // Развитие информационного общества в России. Т. 2. Концепции и программы: Сб. документов и материалов. СПб., 2001.
6. Тоффлер, О. Третья волна [Текст]. М.: ООО "Фирма "Издательство АСТ", 1999. – 261с.
7. Etzkowitz, H.,& Leydesdorff, L. (2000). The Dynamics of Innovation [Text]: From National Systems and ‘Model 2’ to a Triplex Helix of University-Industry-Government Relations. Research Policy, 29(2), 109-123.
8. Florida R. The Rise of the Creative Class [Text]. Why Cities without gays and rock bands are losing the economic development race // Washington Monthly, May 2002: http://www.washingtonmonthly.com/features/2001/0205.florida.html
9. The OECD Science, Technology and Industry Scoreboard 2007: Innovation and Performance in the Global Economy. (2008). OECD Publishing. [Електронний ресурс]. – Інтернет-публікація, 2009. – Режим доступу: http://titania.sourceoecd.org/vl=8786098/cl=15/nw=1/rpsv/factbook2009/index.htm.
10. United Nations Conference on Trade and Development. Information Economy Report 2005. E-Commerce and Development. – N.Y;Geneva: Unated Nations, 2005.
11. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

Отримано 30.06.2013 р.

УДК 316.25

Шелухін В. А. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, студент 1 курсу за ОКР «магістр»

РАЦІОНАЛЬНІСТЬ: ПРОБЛЕМАТИЗУЮЧИ КЛАСИЧНЕ УЯВЛЕННЯ (Н. ЛУМАН ТА Е. ҐІДЕНС)

У статті, на прикладі аналізу теоретичних підходів Н. Лумана та Е. Ґіденса, розглядаються концептуальні основи для евристичного розуміння раціональності у сучасній соціології.

***Ключові слова**: раціональність, системна теорія, структурація*

В статье рассмотрены концептуальные основания для переосмысления рациональности, на примере анализа теоретических подходов Н. Лумана и Э. Гидденса.

***Ключевые слова**: рациональность, системная теория, структурация*

The article deals with the problem of heuristic reconsideration of rationality based on theoretical approaches of N. Luhmann and A. Giddens.

***Key words**: rationality, systems theory, structuration*

Проблематика раціональності традиційно посідала у соціологічному теоретизуванні одне з провідних місць незалежно від парадигмальної спрямованості тих чи інших дослідників. Хоча становлення цього інтересу відбувалося з одночасним становленням інтерпретативної парадигми й концепції раціоналізації М. Вебера, який звернув увагу на дії людей, як чинник утворення та відтворення соціальних зв'язків, а соціологію пропонував мислити як науку, що експлікує значущі мотиви дії через «розуміння». (Раціоналізація як неодмінна риса становлення та відтворення соціальності, розглядалася М. Вебером відносно будь-яких типів соціальних взаємодій та сфер суспільного життя. Йдеться, як про зв'язок раціональності та пуританського етосу у контексті релігії, так і в сфері музики [6, с. 355-380; 7, с. 469-550].) Надалі виникала тенденція бачити в соціальному раціональне, описувати та пояснювати соціальні структури різних рівнів крізь призму раціональності останніх.

Власне, із «веберівським ренесансом», який розпочався з кінця 60-х років XX ст. на Заході, пов'язують підвищений інтерес до проблематики раціональності [8, с. 14]. Тим не менше, її осмислення, призвело до окреслення й певних концептуальних складнощів. Так, Д. Рітцер, який намагається застосувати веберівські теоретичні засади аналізу процесу раціоналізації, особливо в аспекті бюрократизації, до своєї концепції макдональдизації окремо означує проблему «ірраціональності раціонального», яка полягає у тому, що поряд із підвищенням ефективності та оптимізацією виробництва, пов'язаних із ним процесів соціальних взаємодій (контролю, споживання тощо), зростають також побічні тенденції, що можуть мати руйнівні наслідки для самої раціональності. В аспекті макдональдизації – це неефективний розподіл, забруднення навколишнього середовища [21, p. 41; 54-58].

° © Шелухін В. А., 2013 р.

Питання щодо пізнавального статусу поняття раціональності загострюється у контексті переведення проблематики релевантності класичного її розуміння у тематичний вимір дискусій навколо вичерпаності Модерну. Наскільки можемо говорити про лінійне заміщення в бінарній опозиції Модерн/ Постмодерн? На це питання різними теоретиками дається різна відповідь, але практично всюди в тій чи іншій формі, фігурує осмислення феномену раціональності. Поруч із радикальною критикою «пережитків» Модерну, існує тенденція шукати тематичні паралелі між класичним розумінням раціональності та сучасними версіями постмодерністської соціальної теорії [18, p. 10; 81-149]. Така неоднозначність зумовлює ***актуальність*** чергового звернення до проблематики раціональності.

Отже, поруч із переосмислення веберівської традиції, радикальною критикою концепції раціональності як такої, почала окреслюватися тенденція осмислення раціональності на принципово нових теоретичних засадах (наприклад, виведення тематики раціональності на рівень постнекласичного соціологічного теоретизування). Це складає ще один із напрямків у сучасній теоретичній рефлексії [16, с. 28-36; 17, с. 87-91]. Та епістемологічні основи для становлення такої орієнтації, почали оформлюватися у соціології раніше. Це не означає, що ці теорії чи концепції, про які йтиметься нижче, були спрямовані цілковито на розгляд тематики раціональності, але у своїх спробах розробки нових епістемологічних орієнтацій, вони окреслили низку тем, актуалізація яких не може не мати наслідків для осмислення раціональності у сучасних соціологічних теоріях і якоюсь мірою можуть розглядатися поборниками її переосмислення без елімінації як такої. А саме – це системний підхід втілений теорією Н. Лумана та версія теоретичного синтезу від Е. Ґіденса. Концептуальні побудови обох цих авторів цікаві у стосунку до проблематики раціональності, через свої досить відмінні вихідні позиції. У випадку Н. Лумана йдеться про позицію переоцінки самих вихідних засновків соціологічної теорії, відповідно її проблем, понять, які Н. Луман намагається радикально оновити через орієнтування на здобутки теорії систем, кібернетики та скепсис по відношенню до соціологічної класики. У той час Е. Ґіденс, маючи за вихідну позицію прагнення синтезу, мусить враховувати всі концептуальні особливості й подекуди суперечності, що виникають при розгляді вже звичних для соціології тем, а серед них і раціональності. І Н. Лумана й Е. Ґіденса єднає спільна установка до критичного переосмислення засад соціологічного теоретизування, які здійснюються з відмінних методологічних засновків. Раціональність, яка проблематизується з точки зору таких різних методологій, може бути розкрита у множині своїх виявів та з нюансуванням різноманітних особливостей.

Метою даної статті є спроба реконструкції базових концептуальних уявлень про проблематику раціональності у підходах Н. Лумана та Е. Ґіденса, для виокремлення проблемних питань, артикуляція яких може мати свою евристичність для більш повного концептуального осмислення проблематики раціональності, що опиняється в деякій ситуації невизначеності, або піддаючись радикальній критиці, або зводячись лише до вузького простору «інструментальності».

Раціональність у класичному розумінні, пропонувалося мислити через цілеорієнтацію актора, або ж мотив. Уже М. Вебер розумів складність такої

ситуації, зазначаючи: «Те «розуміння» поведінки людей, яке ми здобуваємо шляхом тлумачення, містить в собі специфічну досить різну за ступенем свого прояву якісну «очевидність». Але те, що тлумаченню ця очевидність властива особливо великою мірою, сама по собі ще не є свідченням його емпіричної значимості. Адже поведінка, однакова за своїми зовнішніми проявами і за своїм результатом, може Ґрунтуватися на зовсім різних констеляціях мотивів, серед яких найзрозуміліші і найочевидніші далеко не завжди бувають вирішальними» [3, с. 104]. Ця «очевидність» дії та детермінізм мотиву, зрештою, призвели до суттєвого спрощення в розумінні раціональності, яка в множині своїх виявів була зведена до інструментальної цілераціональності. (Яскраве свідчення тому – зведення практичної раціональності до раціональності інструментальної [11, с. 204-205]) Осмислення даного феномену, за невеликим виключенням, в соціології XX ст. у значній мірі носило характер критики (насамперед, у Франкфуртській школі та феноменології, попри той факт, що концепція феноменологічної соціології сама Ґрунтувалася не без вихідних засновків М. Вебера) [див., наприклад, критику просвітницької свідомості в 1, с.16-60]. Останні десятиліття констатована тенденція в межах соціології та соціальної філософії, у цілому, зберігалася, насамперед у постструктуралізмі і не без його впливів у постмодерністських версіях переосмислення соціологічних тем[1].

До цього додалася ще суто теоретична плутанина, яку можна назвати дилемою між оцінкою та об'єктом оцінки. А саме, коли ведемо мову про раціональність, то мається на увазі, *оцінка якогось соціального явища як раціонального* чи *здійснення раціональної оцінки соціального явища*?! Тобто, йдеться про розмежування наукової та ненаукової раціональностей. Г. Ґарфінкел, спираючись на феноменологічну лінію А. Шюца, який наголошував, що ідеал раціональності не є специфічно характерним для повсякденних взаємодій, смисли яких визначають непроблематичну даність соціального, приходить до висновку, що замість того, аби розглядати раціональність як наслідок методологічного диктату, слід фіксувати її у тому вигляді, в якому вона відтворюється в повсякденні [9, с.329-330, 333].

Але не лише теорії у межах інтерпретативної парадигми намагалися прояснити ситуативну природу раціональності чи обмежити її окремим вимірами суспільного життя, очевидно йшлося про деяку загальну тенденцію, яка по-своєму виражалася навіть у межах такого методологічно відмінного способу осмислення соціологічної проблематики як системний підхід Н. Лумана.

Н. Луман у 60-х роках починає із неофункціоналістської ревізії класичних концепцій організації, контролю та прийняття рішень, що можна узагальнити тематикою організаційної та інституційної раціональності яка актуалізується через діяльність, прийняття рішень та орієнтацію у множині соціальних взаємодій.

[1] У контексті цих напрямків йдеться, або ж про критику фалологоцентризму як диктату раціональності та маскулінності (каналу її репрезентації), експлікації їх основ та пошуку альтернатив у різних формах деконструкції [12, с. 5-44], або ж про «кінець соціального», під чим фактично Ж. Бодріяр розуміє зникнення традиційно описаних, із опором на раціональну компоненту, об'єктивних структур зв'язку між соціальними феноменами, інститутами та практиками й заміну це симуляцією, механізми якої він сам описує підзаголовком: «Ні суб'єкт, ні об'єкт» [2, с. 78-82].

Попри, на перший погляд, вузький напрям інтересу, бачимо, що справжня мета Н. Лумана розробити базові засновки через критичне переосмислення теорії соціальних систем Т. Парсонса та кібернетику, цілісну теорію суспільства та соціальних систем.

Тематика раціональності, отже, стає однією із базових, яку Н. Луман осмислює в ревізії класичного розуміння, насамперед, через розведення понять «ціль» і «мотив», і це логічно випливає із його способу розв'язання реалістично-номіналістичної дилеми в соціології відносно міри значущості об'єктивних (представлених інститутами) і суб'єктивних (представлених смислами індивідів) структур. Н. Луман розводить соціальну систему, яку можна спробувати прояснити через поняття «ціль» та особистість як зовнішнє середовище системи, що представляє інший тип системи й може мати свої мотиви. Ціль, як системна характеристика й мета – це є «проведення межі» для системи, її виокремлення із зовнішнього середовища, взаємодія й протиставлення з яким і складатиме сутність самої системи, яка представляє дещо «спрощений», зредукований варіант самого зовнішнього середовища.

«Редукція складності» (іноді – «редукція комплексності») зовнішнього середовища до визначених системою меж, відбувається насамперед через утворення цінностей як першого кроку такої редукції, а потім і ціннісної нейтралізації, яка, за Н. Луманом, означає «тимчасове взяття в дужки того, що, можливо, часто знову і знову залишається поза увагою» [13, с. 41]. Таким чином, соціальна система при визначенні цілі, прагне ані заперечувати цінності, ані підпорядковувати їх якісь генеральній меті. Н. Луман позбавляє функціонування системи ціннісної детермінації, що спостерігаємо у Т. Парсонса, який розглядав цінності як атрибут системи, що визначають соціальні дії, тоді як множина всіх ціннісних орієнтацій – атрибут особистості, яка представляє інший тип системи, а соціальна система визначає обмежену кількість цінностей та нейтралізує інші на етапах редукції складності зовнішнього середовища. Процесуальний характер функціонування структур системи, Н. Луман намагатиметься експлікувати через поняття «комунікації», що позначатиме ключовий процес соціальних систем [14, с. 114-125; 15, с. 43–54]. Більше того, Н. Луман намагається не просто зняти ціннісну детермінацію з функціонування соціальних систем, характерну для парсонівського розуміння (ео ipso теза веберіанського розуміння ціннісно-раціональної дії), але й цільову (теза щодо цілераціональної дії). Н. Луман зазначає, що існують різноманітні схеми визначення цілі – з високою мірою чіткості (у випадку, наприклад, торговельного підприємства), та досить нечіткі цілі (скажімо, у випадку, держави з демократичним устроєм). Ціль не є субстанціональним атрибутом соціальної системи, цілепокладання – процес, у якому ціль може підлягати корекції та уточненню через залучення раніше елімінованих цінностей чи подальшу ціннісну нейтралізацію, повторну чіткість/нечіткість формулювання, більшою мірою це залежить від «зворотного зв'язку» із зовнішнім середовищем [13, с. 275, 281].

Цей зв'язок не має якогось постбіхевіористського характеру «стимулу/реакції», визначити наслідки взаємодії системи та зовнішнього середовища дуже складно. Тому неможливо однозначно операціоналізувати цілі. Скажімо, ставиться ціль захисту природи, для цього виділяються кошти для

обладнання табличок із закликом не смітити, з часом за певною сукупністю критеріїв здійснюється оцінка стану деякого природного комплексу, але однозначно вивести зв'язок між табличками як формою операціоналізації цілі та станом природного середовища – не можна [13, с. 259]. Тим не менш, бюрократія редукує цю складність звичайною інструментальною ефективністю. Продовжуючи логіку Н. Лумана з «деінтронізації» цілі та мотиву, можемо сказати, що неможливо однозначно інструменталізувати раціональність. Водночас, відхід від ідеї заданості цілей, змушує Н. Лумана переглянути статус раціональності як «фактору» існування системи, але не субстанції, що визначає систему (і відповідно теорію раціоналізації розглядає як «теорію фактору», що її слід враховувати при побудові системного бачення, але не зводити останнє до першої). Скинена з п'єдесталу ціль, розведена з мотивом, значно обмежує домагання раціональності, насамперед через те, що онтологічна цілісність явища була поставлена під сумнів: особистість знайшла обґрунтування як інший тип системи зі своїми мотивами та операціями, а соціальна система, набрала власних властивостей. Таким чином було завдано удару по класичній концепції раціональності, але чи елімінована саму раціональність?!

Свої міркування щодо проблематики раціональності Е. Ґіденс також починає з перегляду існуючих теоретичних підходів, зазначаючи про повернення теоретичного інтересу до потенціалу активності людини та орієнтуючого характеру структур. Англійський соціолог також уточнює та розмежовує поняття, якими оперуватиме у побудові власних аналітичних моделей пояснення соціальної активності та взаємодій, а саме – рефлексивного моніторингу (контроль за соціальними та фізичним фактами оточення у межах повсякденної рутини), раціональності (розуміння мотиву дії) та мотиву, що аналітично виокремлюється, оскільки не має прямого стосунку до дії. Е. Ґіденс наголошує, як актори можуть чітко прояснити власні наміри, так у них виникають труднощі із проясненням мотивів, які стосуються радше потенціалу дії, а не самого її процесу [19, p. XVI, 6]. Е. Ґіденс відмовляє у зведенні раціональності до переліку конкретних причин дії та чіткості мотивів, говорячи про неї як про спосіб впорядкування повсякденних взаємодій. Можна сказати, що Е. Ґіденс феноменологізує розуміння раціональності, хоча й не переводить раціональність та цінності у вимір смислів та життєсвіту, як це робить Г. Ґарфінкел спираючись на А. Шюца. Е. Ґіденс так само ускладнює простір раціональності, додатковими аналітичним розмежуваннями, насамперед, структури та соціальної системи. Якщо Н. Луман, розрізняє різні типи систем, наголошуючи попри це, на деякі онтологічні спільності між ними, то Е. Ґіденс радше схиляється до онтологічного плюралізму. Це, мабуть, чи не найбільш евристичний момент Ґіденсівського пояснення, який можна застосувати до проблематики раціональності, де структура – це сукупність правил і ресурсів, які виступають у ролі властивостей соціальних систем, тоді як системи – відтворювані відносини суб'єктів, а структурація – умови, які контролюють відтворюваність структур, а отже – відтворення соціальних систем [19, p. 25]. Ця аналітично описана ситуація не просто полісуб'єктності соціальних процесів, а й онтологічної множинності цих суб'єктів, дійсно ставить під сумнів релевантність класичного бачення раціональності, бо вона розчиняє між різними утвореннями, носія цієї

раціональності. Виникає ситуація невизначеності, подібно до тої, що її Н. Луман констатував у зв'язках між системою та зовнішнім середовищем. Ця невизначеність онтологічно, на думку Е. Ґіденса, означується актором через практичну свідомість – вимір почасти нерефлексованого знання, яке тим не менше, індивід ситуативно вміє застосовувати. Практична свідомість аналітично протиставляється дискурсивній – яка є понятійно означеним знанням і відображає логічно організований його рівень. Разом з тим, Е. Ґіденс наголошує, що межі між практичною та дискурсивною свідомостями – нетривкі та часто умовні, але вони більш стійкі між цими типами свідомості та підсвідомим [19, p. 7].

Цією тезою він відкриває перспективу амбівалентного визначення раціональності. Її не можна однозначно звести ні до практичного, ні до дискурсивного типу свідомості, бо самі межі між ними досить невизначені. Ситуація вирішується тим, що раціональність фактично лишається на такому констатованому рівні. З одного боку – як властивість свідомості, з іншого – її реалізація – це момент зв'язку структур та системи через орієнтування акторів і процеси структурації. Продовжуючи логіку аргументів Е. Ґіденса, можемо сказати, що раціональність не припиняє бути атрибутом свідомості, і водночас стає явищем об'єктивного зв'язку актора та структур. У дійсності, це не нове. Фактично, цей стан витіснення раціональності зі сфери життєсвіту у сферу системи, вже констатувала класична концепція раціональності, представлена М. Вебером на прикладі того, як значущі релігійні смисли, складали основу для раціональної економічної поведінки. Але зауваження Е. Ґіденса відкривають подальшу методологічну перспективу переосмислення раціональності, уточнюючи ситуацію багатоманіття.

Як ***висновок***, можемо вказати, що попри суттєві розбіжності, зумовлені, насамперед, різними методологічними засновками[1], від яких відштовхуються Н. Луман та Е. Ґіденс, бачимо деякі спільні риси в ревізії раціональності. *По-перше*, перегляд цього явища через темпоральний вимір соціальних процесів. У Н. Лумана про це йдеться у визначенні цілі на невизначений час, що робить претензію на субстанціональну раціональність сумнівною в силу динамічності і структурних взаємодій у самій системі, і викликів з боку зовнішнього середовища, «зворотній зв'язок» із яким, змушує ревізувати ціль. У Е. Ґіденса ця темпоральність є наслідком розрізнення соціальної (через одночасну присутність акторів) та системної інтеграції (у розширених проміжках часу й простору).

По-друге, це аспект динамічності, означений для Н. Лумана механізмом «зворотного зв'язку» між системою та навколишнім середовищем і деякий стан невизначеності самої системної раціональності у зв'язку із тим, що системні механізми функціонування завжди редуковані, спрощенні у порівнянні зі складністю та багатоманіттям викликів зовнішнього середовища. Для Е. Ґіденса динамічність визначається свободою самого актора у межах соціальних взаємодій та процесів інтеграції.

Третю тенденцію, як наслідок попередньої, можна назвати індетерміністською. Н. Луман, говорячи про ситуацію відсутньої однозначної

[1] Якщо Н. Луман відштовхується від перспективи «функціонального методу», то Е. Ґіденс, визнаючи внесок різних версій функціоналізму в теорію, висловлює сумнів у подальшій перспективі функціоналізму [13, с. 287-288], [20, p. 26].

заданості цілі (говорячи лише про міру її чіткості та уточнення), й Е. Ґіденс, який не здійснює типології соціальної дії, апелюючи до неозначеного потенціалу дій акторів та множини моделей поведінки, позбавляють раціональність однозначних наслідків у режимі «якщо/ то», можна сказати, що це проблематизація «регулярності» наслідків із певних мотивів, про які писав М. Вебер[1].

По-четверте, це спільна підсумовуюча дві попередні, аналітична інтенція розчленування та перевизначення раціональності. У Н. Лумана через цілу мережу розмежувань: насамперед, різних типів систем, а також цілі та мотиву, контролю/ планування, опортунізму/ генералізації, побудови програми/ прийняття рішень тощо. Шлях, який в цілому, завдає удару по звичній лінійній системі цілепокладання та ціледосягнення, що, *здається*, характеризує класичне уявлення про раціональність. У Е. Ґіденса, раціональність феноменологізується. Його розуміння раціональності у чомусь подібне до розуміння Г. Ґарфінкела, який пропонував не накладати наукову раціональність на опис соціальних феноменів, а віднаходити вже задані в повсякденні механізми пояснення, які й мають слугувати автентичною раціональністю акторів. Але в Е. Ґіденса, накладання рутинізованих практик на раціональність – носить формальний і штучний характер, він не переглядає саме поняття, а просто використовує квазіфеноменлогічну схему там, де його власній схемі бракує евристичного елементу[2].

Розуміння раціональності у Н. Лумана та Е. Ґіденса, має ще одну спільну рису, яку ми цілеспрямовано винесли із загального переліку, а саме – обмежуюча тенденція. Замість класичного веберівського бачення, яке розширює вплив раціональності на всі сфери суспільного життя, обидва автори розглядають раціональність як можливий варіант обґрунтування дії чи функціонування системи. Це більш стримана ревізія, ніж, скажімо, постмодернізм чи навіть різні

---

[1] Яскравий зразок цього механізму «якщо/то» - приклад М. Вебера, який прояснював інтелектуальну раціоналізацію через можливість оволодіти, при бажанні, реальністю шляхом розрахунку [5, с. 315-316]. Зрештою, не варто переоцінювати інноваційності сучасних теорій. Вже М. Вебер, розумів, що чимало лишається «за дужками» пояснювальних схем. Сучасним теоріям в останні десятиліття просто довелося проблематизувати тінь класичного уявлення про раціональність. «Розуміння зв'язку слід завжди — наскільки це можливо — контролювати за допомогою звичайних методів каузального зведення, перш ніж будь-яке, навіть найочевидніше тлумачення стане значимим «зрозумілим поясненням»» [3, с. 104]. Саме ця теза мусила логічно привести М. Вебера до проблематики ціннісної детермінації дії. Як наголошував Н. Луман, у природному досвіді людини, каузальні зв’язки та цінності, наскільки вони структурують досвід, мисляться нерозривно та нероздільно [13, с. 22]. Парадокс цієї констатації, пов'язаний із вище зазначеною нами плутаниною навколо дилеми оцінки та об’єкту оцінки. М. Вебер намагався розмежувати інтерес до цінностей як детермінант дії, та ціннісні судження самого науковця, що аналітично вдавалося до тої міри до якої простір раціональності був обмежений мотивом та актором, щойно цей простір став складнішим, із залученням різних типів соціальних систем (як у Н. Лумана) чи розмежуванням самого потенціалу дії через інші поняття, окрім раціональності (як у Е. Ґіденса), аналітична модель ускладнювалася. Розширення простору стало пов’язаним із проблематизацію суб’єкта, носія раціональності [4, с. 267].

[2] Попри той факт, що проблематика рутинізації та пізнаваності світу ставиться Е. Ґіденсом, як одна із провідних, не лише у теоретичній рефлексії, але й у більш «популярному» викладі фундаментальних положень соціологічної теорії [10, с. 92-94].

версії критичної теорії, але навіть вона містить в собі елементи спільного хибного засновку із більш радикальними критичними підходами, які – вмонтовують класичне уявлення про раціональність у свої некласичні (чи постнекласичні) концептуальні схеми. Не знаходячи достатніх внутрішніх теоретичних відповідностей, піддають це поняття жорсткій критиці. Звідси позірна концептуальна ущербність поняття «раціональності», тому що нові теорії оперують старим розумінням. Н. Луман цю проблему детально не розглядає, de facto замінюючи те, що раніше пояснювалося через поняття раціональності – комунікацією та автопоезісом. Але така формальна гносеологічна переорієнтація не має бажаних онтологічних наслідків. У цій статті немає можливості детально розглянути дану проблему, але можна, принаймні зазначити: збагнути феномен комунікації поза раціональністю видається якщо взагалі не неможливо, то вкрай важко. Так, розглядаючи соціологію як самопис суспільства як системи, і таким чином, ресурсу його автопоетичного самовідтворення, ігнорується факт, якщо цілком слідувати Н. Луману, що теорія сама є системою по відношенню до предметної області, на яку спрямоване пояснення. Тим більше, що явища, які концентровано визначаються як предметні області, самі є системами в складній мережі взаємозв'язків. Так, торгівельне підприємство як організація – є системою по відношенню до якого споживачі та сегменти ринку є зовнішнім середовищем, а споживання, що його також можна розглядати системно, має своїм зовнішнім середовищем підприємства, виробничий процес та структури ринку. Кожна окрема предметна область соціологічного дослідження, як і кожна окрема теорія, фіксує не суспільство цілком, а окремі сегменти реальності, які вписані в різні системи, фактично, вона фіксує різні системи. Системне мислення без «фактору» раціональності не знімає ні епістемологічних, ні онтологічних проблем, а радше лише загострює їх.

Подібна річ прослідковується й у Е. Ґіденса, який хоча й вводить багато «нераціональних» чинників у розуміння діяльності акторів (присутність, тілесність, час тощо), тим не менше, робить перший крок – означити змінні, які мають бути враховані при розмові щодо раціональності, але не описати їхнього зв'язку. Це не означає, що варто реанімувати типологію дій, але варто спробувати через реконструкцію зв'язків між цими змінними, наблизитися до механізмів, які констелюють множинність раціональностей. У цьому, очевидно, і полягатиме перегляд класичного підходу до її розуміння. Принаймні, це можливий шлях.

Тематика раціональності, звісно, вкрай широка, і особливої уваги потребує феноменологічна традиція та суміжні з нею підходи, зрештою, постструктуралістська та постмодерністська версії критик класичної концепції раціональності, але у контексті нашої теми ми прагли, насамперед, означити ті концептуальні точки опори, спираючись на які, можна було сформулювати підстави для подальшого осмислення феномену раціональності не вдаючись до його елімінації. Видається, що таких точок щонайменше дві – функція *орієнтування* та *комунікація*. Вище ми вказували на проблему суб'єкта, носія раціональності, що в сучасних соціологічних теоріях, як-то у Н. Лумана, який спирається на диференціацію, та Е. Ґіденса, який апелює до плюралізму потенціалу дії, отже, в цьому і прихована причина схильності деяких теоретиків до елімінації раціональності, оскільки простір її впливу обмежується і «зникає» її

суб'єкт (у класичній концепції – індивід із цінностями), але чи «зникає» раціональність? Радше, це гносеологічна проблема з якої не можна роботи онтологічних висновків. Нова гносеологічна програма осмислення раціональності, потребуватиме врахування тих констатацій, які ми узагальнили вище, і тоді матиме перспективу скласти методологічну основу в розумінні онтології множинності, очевидно до якої прямує раціональність у добу пізнього Модерну.

Список використаних джерел

1. Адорно Т., Хоркхаймер М. Диалектика Просвещения: философские фрагменты / Теодор Адорно, Макс Хоркхаймер [пер. с нем. М. Кузнецова]. – СПб: Медиум, Ювента, 1997. – 310 с.
2. Бодріяр Ж. В тіні мовчазної більшости, чи Кінець соціального / Незалежний культурологічний часопис «Ї», 2002. - №25. – с. 78-88.
3. Вебер М. Про деякі категорії соціології розуміння // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика [пер. з нім. О. Погорілий]. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 1998. – С. 104-156.
4. Вебер М. Сенс «свободи від оцінок» у соціальних науках // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика [пер. з нім. О. Погорілий]. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 1998. – С. 264-309.
5. Вебер М. Про внутрішнє покликання до науки // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика [пер. з нім. О. Погорілий]. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 1998. – С. 310-337.
6. Вебер М. Аскетичний протестантизм і капіталістичний дух // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика [пер. з нім. О. Погорілий]. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 1998. – С. 355-380.
7. Вебер М. Рациональные и социологические основания музыки // Вебер М. Избранное. Образ общества [пер. с нем.]. – М.: Юрист, 1994. – С. 469-550.
8. Гайденко П., Давыдов Ю. История и рациональность. Социология Макса Вебера и веберовский ренессанс / П. Гайденко, Ю. Давыдов. – М.: Политиздат, 1991. – 367 с.
9. Ґарфінкел Г. Дослідження з етнометодології / Гарольд Ґарфінкел [пер. з англ. В. Шовкун]. – К.: Курс, 2005. – 340 с.
10. Ґіденс Е. Соціологія / Ентоні Ґіденс [пер. з англ..]. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 1999. – 726 с.
11. Девятко И. Социологические теории деятельности и практической рациональности / И. Девятко. – М.: «Аванти Плюс», 2003. – 336 с.
12. Дерріда Ж. Позиції / Жак Дерріда [пер. з фр.]. – К.: Дух і літера, 1994. – 158 с.
13. Луман Н. Поняття цілі і системна раціональність: щодо функції цілей у соціальних системах / Ніклас Луман [пер. з нім. М. Бойченко, В. Кебуладзе]. – К.: Дух і літера, 2011. – с. 336.
14. Луман Н. Что такое коммуникация? // Социологический журнал. — 1995. — № 3. — С. 114-125.
15. Луман Н. Невероятность коммуникации [пер. с нем. А. Ложеницина] // Проблемы теоретической социологии. Вып 3 / Отв. ред. А. Бороноев. СПб: Издательство СПбГУ, 2000. – С. 43–54.
16. Труфанов Д. Проблема социальной рациональности и теория солидарности Э. Дюркгейма. Постнеклассический (универсумный) подход // Вестник ВГУ, 2011. - №3(15). – С. 28-36.
17. Труфанов Д. Универсумная социологическая теория рациональности // Теория и практика общественного развития. − 2012. − №4. − С. 87-91.
18. Gane N. Max Weber and Postmodern Theory: Rationalization versus Re-enchantment / Nicholas Gane. – New York: Palgrave, 2002. – 194 p.
19. Giddens A. The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration / Anthony Giddens. – Cambridge: Polity Press, 1984. – 402 p.
20. Giddens A. New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretative Sociologies / Anthony Giddens. – Cambridge: Polity Press, 1993. – 196 p.
21. Ritzer G. The Weberian Theory of Rationalization and the McDonaldization of Contemporary Society // Illuminating Social Life: Classical and Contemporary Theory Revisited / editor P. Kivisto. – p. 41-59 [Електронний ресурс] / George Ritzer. Режим доступу / http://www.corwin.com/upm-data/16567_Chapter_2.pdf

Отримано 30.05.2013 р.

УДК 392.61.

Золотнюк О.П.[°]

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, аспірант

ПОНЯТТЯ «ВІДНОШЕННЯ», «УСТАНОВКА», «АТТІТЮД», «ДИСПОЗИЦІЯ» В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ: СПІЛЬНЕ ЧИ ВІДМІННЕ?

У статті розглядається подібність та відмінність таких понять як «відношення», «установка», «аттітюд», «диспозиція», що становлять основу вивчення діяльністного аспекту соціальної поведінки людини

Ключові слова: *відношення, установка, аттітюд, діяльність, поведінка, мотив*

В статье рассматривается подобие и отличие таких понятий как «отношение», «установка», «аттитюд», «диспозиция», которые составляют основу изучения деятельного аспекта социального поведения человека

Ключевые слова: *отношение, установка, аттитюд, диспозиция, деятельность, поведение, мотив*

The article discusses similarities and differences of concepts such as "position", "set", "attitude," "disposition", which form the basis of studying the aspect of human social activity behavior

Keywords: *position, set, attitude, disposition, activity, behavior, motive*

Актуальність. Як в соціології так і соціальній психології прогнозування соціальної поведінки людини завжди викликало великий інтерес. Більш ретельний огляд діяльністної сфери людини дозволив виділити певні компоненти-рушії, якими керується людина у своїх діях. Проте, у ході дослідження виокремився ряд понять, що були дуже близькі по змісту, і, надалі, навіть заміщували однин одного. До Вашої уваги я пропоную огляд подібностей та відмінностей понять такого роду: «відношення», «установка», «аттітюд», «диспозиція» в контексті досліджень психологічної та соціологічної наук.

Мета дослідження: здійснивши аналіз змістового навантаження понять «відношення», «установка», «аттітюд», «диспозиція» представити основні подібності та відмінності між ними.

Термін «відношення» охоплює багатоманітну сукупність ознак і властивостей об'єктів в їх взаємозв'язку та взаємодії, набуваючи предметно-змістовний характер лише в тому випадку, якщо його інтерпретація відбувається відносно якої-небудь певної системи.

В.М.Мясищев розглядає різні види відношень як сторони єдиного предметного відношення, що обумовлюється багатоманітністю реакцій людини і різноманітністю об'єктів. Саме в контексті розгляду типів взаємовідносин автор ставить питання про розгляд «потреб», дослідження яких вимагає акцентуації уваги на: 1. Суб'єкті, що відчуває потребу 2. Об'єкті потреби 3.Своєрідному типі зв'язку між суб'єктом та об'єктом. Відносно самостійне утворення, яким є ряд відношень людини, своїм підґрунтям має інтереси, оцінки, переконання. У своїй роботі автор демонструє власне розуміння мотиву: «мотив як основа дії, рішення або зусилля являється ні чим іншим як вираженням відношення до об'єкту дії,виступаючи суб'єктивно як бажання, прагнення, потреба, усвідомлення боргу, необхідності». [5, с.11]

° © Золотнюк О.П., 2013 р.

Важливим моментом є спроба розрізнення таких понять як «установка» та «відношення», що викликало безліч дискусій. Серед найбільш переконливих аргументів щодо відмінності сутності цих понять можна віднести те, що установка є безсвідомою, саме ця її характеристика робить вивчення установки методом і засобом вивчення області безсвідомого. Що ж стосується «відношення», то воно усвідомлюється, хоча, його мотиви та джерела можуть бути неусвідомлені. Пізнавальні процеси людини можна розглядати як відношення в широкому смислі цього слова, а тому, можна говорити про пізнавальне відношення людини до світу. Також, установка характеризується готовністю, а відношення характеризуються вибірковістю.

Отже, «свідоме відношення, сформоване попереднім досвідом, орієнтується на сучасне і майбутнє. Відношення і ретроспективне і проспективне. Установка обумовлює дію в сучасності і на основі минулого. Установка справедливо розглядається як динамічний стереотип, а відношення, стаючи звичним, в значній ступені змінює свій характер.»[6, с.414]. На основі «масштабності» відношення вирізняється два види установок: загальна установка, що виникає в відношенні до великих класів явищ, і диференційована установка – відношення до окремих об'єктів.

Тепер пропоную перейти до таких «пліч-о-пліч» вживаних понять як «установка» і аттітюд». Вперше наукове, методологічне і методичне підґрунтя поняття «установка» отримало в працях грузинського психолога Д.Н.Узнадзе. Автор визначає установку як «готовність до певної активності»[2, с.118]. Своє пояснення установок надає Ш.А.Надірашвілі, зазначаючи, що соціальна установка, як і установка любого іншого виду, фіксується і таким чином утворюється система фіксованих соціальних установок, котрі актуалізуються при відповідних обставинах. Система соціальних установок називається системою аттітюду»[3, с.107].До основних рис установки належить її цілісність, динамічність та направленість. Установка обумовлює всі взаємовідношення індивіда і оточуючого середовища і виступає механізмом психіки, що обумовлює взаємовідношення на базовому рівні психічної організації. Для виникнення установки необхідно щоб існував механізм, направлений на оточуючий світ і на потребу індивіда, що, в свою чергу, має володіти можливістю вибору варіантів. Установка виникає після того, як з декількох можливостей обрана одна, що співпадає з конкретною потребою індивіда. Отже, згідно з ідеями грузинської психологічної дослідницької школи, реакція суб'єкта на ситуацію обумовлена не лише самою ситуацією, а і внутрішньою індивідуальною неусвідомленою схильністю реагувати на ситуацію певним чином. Завдяки установкам суб'єкту не потрібно постійно визначати, в чому полягають його потреби і способи їх задоволенні – все це, на основі попереднього досвіду, зафіксовано в установках.

Цікавим для огляду є соціально-екологічне пояснення соціальних установок, що продемонстровано у роботі Девяткина « Явление социальной установки в психологии XX века: Монография»[1], в якій поняття «соціальна установка є загальноохоплюючим для понять аттітюду,установка, соціальна установка, фіксована установка. В свою чергу соціальна установка складається з трьох рівнів: перший – рівень власне установки, що вибудовується за схемою Узнадзе «потреба» + «ситуація задоволення». Другий – рівень аттітюду, що містить

когнітивний та афективний компонент, і, нарешті, тертій – рівень поведінкового компоненту.[1, с.27] Щодо видів установок, то можна виділити наступні: соціальна установка, моторна, сенсорна, розумова, дифузійна. Під час дослідження установок було запропоновано ввести поняття «первинної установки», що виконує функцію доустановчого акту сприймання предмету індивідом. Розглядаючи це поняття в контексті розуміння А.Н.Леонтьева, можна припустити, що первинна установка виконує роль керманича пошукової активності на предмет потреби. Первинна установка існує допоки не відбудеться «зустріч» з предметом потреби. Сам предмет потреби виступає в мисленнєвому плані як мотив діяльності. Розглядаючи мотиви не варто їх плутати з потребами. Перш за все, потреба передує мотиву. Для того,щоб потреба виконала роль рушійної сили поведінки,необхідна наявність пускового механізму, яким і є мотив. Індивід має співвіднести своє прагнення з предметом, який здатний дану потребу задовольнити. Мотив опредмечує потребу. Соціальні установки, що є установками вищого рівня, в західній соціальній психології позначаються терміном «аттітюд». До соціальних установок можна віднести упередження і дискримінацію.

Ф.Оллпорт, автор який ретельно займався вивченням аттітюду, характеризує його як без свідому складову, котра здійснює підготовчі і направляючі дії, активуючи при цьому одні реакції і гальмуючи інші[9, с.798-884].Вивчення «аттітюду» було і залишається популярною тематикою в наукових дослідженнях, перш за все психологів. Визначення аттітюду набуло дискусійного характеру, але, спільним є те, що аттітюд це обов'язково психічний (нервово-психічний) або суто нервовий (до психічний) феномен. Вивчення можливостей вимірювання аттітюду належить Терстоуну, з його пропозицією розглядати аттітюд як величину афекту «за» чи «проти» деякого об'єкта. Таким чином, можна припустити, що аттітюд має вимірюватись за допомогою процедури, що б «розташовувала суб'єкта на біполярному афективному континуумі, що відноситься до даного об'єкту.» [11, с.11]

В колі соціологів поняття аттітюду використали вперше 1918 році Томас і Знанецький, під час вивчення адаптації польських селянин в Америці. У дослідженнях цих авторів успішність адаптації залежала від: 1.соціальної організації (фіксується через поняття «соціальна цінність), 2.Характеристик індивіда (фіксується через поняття аттітюду).

Хочу запропонувати до Вашої уваги класифікацію «аттітюдних явищ», що представлена у роботі Магун В.С.[4]

1.аттітюд до предметної ситуації (аттітюд до об'єкту), що містить її оцінку

2. аттітюд до дії, що представляє собою оцінку певного образу дії

3.Аттітюд, що поєднує дві взаємопов'язані оцінки : предметної ситуації і дії (він називається складним, інтегральним, на відміну від двох попередніх – простих)[4, с. 112]

Схему, що адекватно відображає істинну картину функціонування як самого аттітюду, так і його компонентів в взаємозв'язку з їх функціями запропонувати К.Ховланд і М.Розенберг. (Hov1and, Rosenberg, 1960). До незалежних вимірюваних змінних у цій схемі відносять події, групи, люди, тобто, своєрідні стимули. Аттітюд виступає у такій схемі проміжною змінною. Вимірювані залежні

змінні набувають трьохкомпонентної структури: афекти (відповідна нервова реакція, вербальне вираження афекту), когніції (перцептивні реакції, вербальне вираження переконань), поведінка (відкриті дії, вербальне вираження відносно поведінки). Отже, у запропонованій схемі, всі реакції на стимульний об'єкт опосередковані індивідуальними аттітюдами відносно цього об'єкта. Важливою властивістю аттітюду є його оціночний характер, здатність позитивно або негативно реагувати по відношенню до об'єкта, що набуває свого вираження в когнітивних оцінках. Будучи компонентом психічного переживання індивідом цінності, значення, змісту соціального об'єкту аттітюд виступає станом свідомості індивіда відносно певної соціальної цінності і базується на основі попереднього досвіду. Аттітюди виконують наступні функції: пристосувальну, «функція знання» (орієнтація в поведінковій області у спрощеному варіанті), функція вираження (цінності, саморегуляція), функція захисту, що полягає в сприянні вирішення внутрішніх конфліктів.

Плутанина, пов'язана з термінами «установка» та «аттітюд» пов'язана з тим, що французькою attitude перекладається як установка. Проте, різниця полягає в тому, що аттітюд, на відміну від установки,в вихідному психологічному змісті фіксує в більшій ступені ціннісне (нормативне) відношення до соціального об'єкта. Також відмінність полягає у тому, що якщо при вивченні аттітюду головна увага зосереджується на його функціях в соціальних відносинах та соціальній поведінці людей, то установка в загальній психології досліджується перш за все з точки зору її місця та ролі в психіці.

Поняття «відношення», «установка», «аттітюд» дозволили відомому соціологу В.О.Ядову розробити диспозиційну концепцію особистості. Визначення диспозицій Ядова має певну подібність з трактовками установок і аттітюдів. «Диспозиції особистості – фіксовані в соціальному досвіді схильності (рос.предрасположенности) сприймати і оцінювати умови діяльності, а також діяти в цих умовах певним чином.» [8, с.10]Проте, на відміну від попередньо розглянутих понять, диспозиції володіють більш складною ієрархічною структурою. Елементарні фіксовані установки становлять найнижчий рівень, базуючись на потребах фізичного існування і орієнтації в найпростіших ситуаціях. Другий рівень становлять соціальні фіксовані установки, що сформовані включенням індивіда в первинні і вторинні групи, а також відповідними соціальними ситуаціями, тобто, це аттітюди. Третій диспозиційний рівень становить домінуюча направленість інтересів особистості в конкретні сфери соціальної активності. На вершині диспозиційної ієрархії розміщена система ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності та засоби їх досягнення. Виконуючи функцію регуляції соціальної діяльності, диспозиційна система особистості актуалізується в кожній конкретній ситуації і в залежності від мети провідна роль належить певному рівню диспозиції. Така схема дає цілісне розуміння диспозицій особистості і може бути застосована для аналізу діяльністних аспектів людини в різних сферах: трудовій, сімейній, побутовій, тощо.

Висновки. В загальносоціологічних підходах дослідження регуляції соціальної поведінки здійснюється в рамках проблеми співвідношення цінностей суспільства, або певної групи, ціннісних орієнтацій індивідів, рольових очікувань та рольової регуляції, нормативних приписів. Задля розуміння цих аспектів

людського життя соціологам необхідно долучати досвід психологічних наук та соціально психології, в межах яких розроблювались поняття «відношення», «установа», «аттітюд», «диспозиція». Залучаючи дані надбання дослідник зустрічається з асиміляцією змісту понять, пояснення одного поняття, через інше, та плюралізмом у трактуванні, що призвело до складності побудови чіткого розуміння мотиваційних аспектів людської діяльності. Відомий вітчизняний соціолог В.О.Ядов, поглибив знання про диспозиції та розробив диспозиційну модель, що плідно використовувала автором для пояснення трудової сфери відносин.

Список використаних джерел

1. Девяткин А.А. Явление социальной установки в психологии XX века: Монография / Калинингр. ун-т. - Калининград, 1999. – 309 с
2. Краткий психологический словарь-хрестоматия/ Сост. Б. М. Петров. М., 1974, -134 с.
3. Надирашвили Ш.А. Понятие установки в общей и социальной психологии. Тбилиси, 1974. -170 с
4. Магун В. С. Потребности и психология социальной деятельности личности. — Л., 1983 - 176 с.
5. Мясищев В.Н. Психология отношений / В.Н. Мясищев. – Москва–Воронеж: НПО МОДЭК, 1995. – 356с.
6. Мясищев В.Н. Личность и неврозы. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1960. -425 с.
7. ПетровскийА.В.,ЯрошевскийМ.Г.Основы теоретической психологи. Рекомендовано Министерством общего и профессионального образования РФ в качестве учебного пособия для студентов высших учебных заведений М.: ИНФРА-М, 1998, - 528 с.
8. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности: Диспозиционная концепция.2-е расширенное изд. М.:ЦСПиМ, 2013. -376 с.
9. Allport G.W. Attitudes / C. Murchison (ed.) Handbook of Social Psichology Worcester, Mass: Clark University Press, 1935. P.798-884.
10. Attitudes, social representation and social attitudes. Robert Farr// London School of Economics and Political Science, Great Britain Papers on Social Representations - Textes sur les Représentations Sociales (1021-5573) Vol. 3 (1), 1-138 (1994). Режим доступу: http://eprints.lse.ac.uk/24966/1/Attitudes_social_representations_and_social_attitudes.pdf
11. Fishbein M., Ajzen J. Belief, attitude, intention and behavior: an introduction to theory and research. Reading, Mass., 1975 режим доступу: http://people.umass.edu/aizen/f&a1975.html

Отримано 28.08.2013 р.

УДК. 303.09, 303.8

Сидоров М.В.-С.°

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, кандидат фізико-математичних наук, доцент

ВІДМІННОСТІ У ЗАСТОСУВАННІ МЕТОДІВ ПОБУДОВИ ДОВІРЧИХ ІНТЕРВАЛІВ ТА ОБЧИСЛЕННЯ Р-РІВНЯ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ ГІПОТЕЗ У ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Перевірка гіпотез та обґрунтування результатів є одним з найважливіших етапів презентації даних емпіричних соціологічних досліджень. У даній роботі розглядаються два підходи до перевірки гіпотез – метод побудови довірчого інтервалу та метод прийняття рішення на основі значення р-рівня. У статті детально описано кожен з підходів та виділено відмінності, недоліки та переваги кожного з них.

Ключові слова: *довірчий інтервал, рівень значущості, р-рівень*

° © Сидоров М.В.-С., 2013 р.

Проверка гипотез и обоснование результатов является одним из важнейших этапов презентации данных эмпирических социологических исследований. В данной работе рассматриваются два подхода к проверке гипотез - метод построения доверительного интервала и метод принятия решения на основе значения p-уровня. В статье подробно описан каждый из подходов и выделены различия, недостатки и преимущества каждого из них.

Ключевые слова: *доверительный интервал, уровень значимости, p-уровень*

Testing hypotheses and grounding the results is one of the most important stages of presentation of empirical sociological research. In this paper, we consider two approaches to hypothesis testing - a method of constructing a confidence interval and method of making decisions based on p-value level. The article describes in detail each of the approaches and highlighted differences, advantages and disadvantages of each.

Keywords*: confidence interval, the level of significance, p-value*

Однією з задач статистичного аналізу даних є задача перевірки гіпотез. Для цього спочатку формулюють головну (нульову) гіпотезу H_0, яку потім піддають перевірці. У більшості випадків сама гіпотеза формулюється як, наприклад, оцінюваний параметр θ дорівнює (більший, менший) якомусь значенню або, якщо порівнюють дві вибірки, то гіпотезу можна записати як різниця (частка) між параметрами дорівнює (більше, менше) якомусь значенню. На основі отриманих результатів, роблять висновок стосовно того справедлива нульова гіпотеза (тобто приймається) чи гіпотезу потрібно відкинути і прийняти чи перевірити альтернативну. Альтернативною гіпотезою виступає або протилежна, наприклад, якщо головна гіпотеза формулювалась як $\theta = 3$, то протилежна формулюється як $\theta \neq 3$ (відповідно, якщо головною гіпотезою є $\theta < 3$, то протилежною буде $\theta \geq 3$) або є гіпотеза з низки альтернативних гіпотез, наприклад якщо головою була $\theta = 3$, то альтернативними можуть бути $\theta < 2$, $\theta = 4$, $\theta \geq 5$ і т.і. Перший випадок називають гіпотезами типу H_0, другий – типу альтернативного вибору. За великим рахунком вони відрізняються лише кількістю альтернативних гіпотез.

Існують 2 підходи аналізу результатів перевірки гіпотез – через аналіз критичних значень розподілу статистики, або визначення довірчих інтервалів для статистики критерію та параметру та аналіз так званого p-рівня. Перший підхід є більш поширеним у роботах вітчизняних науковців, другий – у зарубіжних, хоча часто серед зарубіжних публікаціях можна зустріти роботи, де аналізують обидва показники. Таким чином, розуміння відмінностей у використанні цих двох підходів є ***актуальним*** для дослідників.

Метою даної роботи є висвітлення особливості застосування цих двох підходів та висвітлення відмінностей у висновках, що ґрунтуються на них.

Отже, перш за все, при перевірці гіпотез, обирають рівень значущості, який позначають через α. Його, як правило, обирають досить малим, стандартно це α=0.05, 0.1, 0.01, 0.001 або 0.005.

Рівень значущості ще називають похибкою першого роду, тобто ймовірністю відхилити гіпотезу H_0 у випадку, коли вона є вірною. Відповідно похибкою другого роду називають ймовірність прийняти хибну альтернативну гіпотезу і позначають через β. Різні значення α мають свої переваги та недоліки. Менші α дають більшу впевненість в тому, що вже встановлена альтернативна гіпотеза значуща, але при цьому є більший ризик не відкинути помилкову нульову гіпотезу (похибка

другого роду), і таким чином отримати меншу статистичну потужність. Вибір α неминуче вимагає компромісу між значущістю і потужністю, а, отже, між ймовірністю похибок першого і другого роду.

При перевірці гіпотез типу H_0, як правило, розглядають гіпотезу, у якій існують 2 параметри – наявний (за вибіркою) та гіпотетичний. Сама статистика G символізує міру близькості між цими параметрами – якщо ці параметри відрізняються не сильно і ця відмінність узгоджена з гіпотезою, то гіпотезу H_0 приймають, у противному випадку – відхиляють. Під терміном "не сильно" ми маємо на увазі допустимо для даної гіпотези.

Для порівняння двох підходів запишемо спочатку алгоритми перевірки гіпотез.

Перевірка гіпотези через довірчий інтервал передбачає виконання наступних кроків [1].

Визначають функцію $G(x_1, \ldots, x_N, \theta_0)$ від вибірки $(x_1, \ldots, x_N)$ об'єму N та гіпотетичного значення параметра, яка у випадку справедливості гіпотези H_0, має один із стандартних статистичних розподілів, до яких відносять Z – стандартний нормальний розподіл, t_n– розподіл Стьюдента з n степенями свободи, χ^2_n– хі-квадрат з n степенями свободи та F_{mn} – розподіл Фішера з m та n степенями свободи.

За цим стандартним розподілом статистики G і довірчою ймовірністю $1-\alpha$ будують довірчу область $D_{1-\alpha}$ рівня $1-\alpha$. Ця область є двосторонньою для рівностей і односторонньою для нерівностей, тобто :

$$D_{1-\alpha} = \begin{bmatrix} (-\infty;\, x_\alpha^U) - \text{права односторонн я область} \\ (x_\alpha^L;\, +\infty) - \text{ліва односторонн я область} \\ (x_{\alpha/2}^L;\, x_{\alpha/2}^U) - \text{двосторонн я область} \end{bmatrix}.$$

Обчислюють значення G_0 статистики G за наявною вибіркою $x_1,\ldots,x_N$ та гіпотетичним значенням параметру θ_0 та перевіряють отримане значення на належність довірчій області $D_{1-\alpha}$. У випадку, коли обчислене значення належить області $D_{1-\alpha}$, гіпотезу приймають, у протилежному – відхиляють: $G \in D_{1-\alpha} \Rightarrow H_0$ приймають, $G \notin D_{1-\alpha} \Rightarrow H_0$ відхиляють.

Якщо значення статистики потрапляє до цього інтервалу, то гіпотезу приймають, інакше – відхиляють. Крім того, цей підхід дозволяє визначити довірчий інтервал $I_{1-\alpha}^{\theta}$ для самого параметру θ, що дає можливість проаналізувати діапазон можливих допустимих значень цього параметру.

Перевірка гіпотези через p-рівень.

Будуючи довірчі інтервали, легко бачити, що довірчий інтервал рівня 95% є вужчим за довірчий інтервал 99%, тобто цілком можливою є ситуація, коли гіпотезу для рівня значущості 0.05 відхиляють, а для рівня 0.01 – приймають. Тобто, знижуючи рівень значущості, знижують ймовірність відхилити справедливу нульову гіпотезу. Таким чином, це викликає підозру стосовно правильності відкидання нульової гіпотези.

Крім перевірки гіпотези при заданому рівні значущості, також можна визначають найменший рівень значущості, при якому нульова гіпотеза може бути

відхилена, виходячи з інформації, отриманої з даної вибірки. Такий найменший рівень значущості називають p-рівнем.

P-значення (p-value, probability value, p-рівень) – це ймовірність отримати значення випадкової величини, розподіленої за тим же законом, що і статистика, таке або більш екстремальне за саме значення статистики, отримане при справедливій нульовій гіпотезі. Таким чином, p-рівень – це мінімальна величина рівня значущості, при якому нульова гіпотеза може бути відхилена, виходячи з інформації, отриманої з даної вибірки.

Це означає, що якщо p-рівень для даної гіпотези є більшим за заданий у задачі рівень значущості, то нульову гіпотезу приймають, інакше – відхиляють.

Алгоритм прийняття (відхилення) гіпотези має вигляд:

Визначають статистику $G(x_1, \ldots, x_N, \theta_0)$ як функцію від вибірки $(x_1, \ldots, x_N)$ об'єму N та гіпотетичного значення параметра, яка у випадку справедливості гіпотези H_0, має один із стандартних статистичних розподілів, описаних вище.

Обчислюють значення G_0 статистики G для даної вибірки та знаходять інтервал D_{G_0} у залежності від типу нульової гіпотези (H_0: $\theta = \theta_0$, $\theta < \theta_0$ чи $\theta > \theta_0$):

$$D_{G_0} = \begin{cases} (-\infty; G_0) - \text{права односторонння область при } \mathrm{H}_0 : \theta < \theta_0 \\ (G_0; +\infty) - \text{ліва односторонння область при } \mathrm{H}_0 : \theta > \theta_0 \end{cases}$$

Зазначимо, що для гіпотези $H_0 : \theta = \theta_0$ використовують обидва інтервали.

Обчислюють значення p-value, позначаючи через X – випадкову величину, розподілену за тим самим розподілом, що і статистика G

$$p(G) = \min_{\alpha}\{G \notin D_{1-\alpha}\} = P(X \notin D_{G_0})$$

Для гіпотези $H_0 : \theta = \theta_0$ знаходять обидва значення $p_1 = P(X > G_0)$ та $p_2 = P(X < G_0)$, а p-рівень рахують за формулою

$$p - value = 2\min(p_1, p_2)$$

або ж

$$p - value = 2\min(p_1, 1 - p_1)$$

так як $p_1 = P(X > G_0)$ та $p_2 = P(X < G_0)$, через те, що $P(X = G_0) = 0$ у сумі дорівнюють 1 як ймовірність достовірної події.

Далі p-рівень порівнюють зі значенням рівня значущості α. Якщо $\alpha < p - value$, гіпотезу приймають, у противному випадку – відхиляють.

Отже, на рівні алгоритмів ми можемо узагальнити відмінності цих двох методів таким чином:

За допомогою методу побудови довірчого інтервалу для перевірки гіпотези отримуємо значення статистики, довірчий інтервал для статистики та довірчий інтервал для параметру.

За допомогою методу обчислення p-рівня отримуємо значення статистики та граничне значення рівня значущості - значення p-рівня.

Тобто, у першому випадку ми отримуємо інтервал, у якому з довірчою ймовірністю знаходиться істинне значення шуканого параметру, а у другому – критичне значення рівня значущості для даної нульової гіпотези, за яким її можна відхилити.

Розглянемо тепер чинники які впливають на результат у кожному з цих підходів.

Якщо обсяг вибірки зменшується, то, довірчий інтервал $I^{\theta}_{1-\alpha}$ з довірчою ймовірністю $1-\alpha$ для параметру θ буде ставати ширшим. Дійсно, розглядаючи можливі варіанти побудови відповідних довірчих інтервалів для параметрів різних критеріїв, легко бачити, що розмір інтервалу є обернено пропорційним до обсягу вибірки та прямо пропорційним до дисперсії: наприклад [1] $I^{m}_{1-\alpha}=\left(\bar{x}-Z_{\frac{\alpha}{2}}\cdot\frac{\sigma}{\sqrt{N}};\bar{x}+Z_{\frac{\alpha}{2}}\cdot\frac{\sigma}{\sqrt{N}}\right)$, $I^{m}_{1-\alpha}=\left(\bar{x}-t_{N-1;\frac{\alpha}{2}}\cdot\frac{S}{\sqrt{N}};\bar{x}+t_{N-1;\frac{\alpha}{2}}\cdot\frac{S}{\sqrt{N}}\right)$ для перевірки гіпотези про значення математичного сподівання, $I^{m_1-m_2}_{1-\alpha}=\left(-Z_{\frac{\alpha}{2}}\sqrt{\frac{\sigma^2}{N_1}+\frac{\sigma^2}{N_2}};Z_{\frac{\alpha}{2}}\sqrt{\frac{\sigma^2}{N_1}+\frac{\sigma^2}{N_2}}\right)$ для перевірки гіпотези про відмінність математичних сподівань двох генеральних сукупностей $I^{m_1-m_2}_{1-\alpha}=\left(\delta-t_{N_1+N_2-2;\frac{\alpha}{2}}\frac{\sqrt{(N_1-1)S_X^2+(N_2-1)S_Y^2}}{\sqrt{\frac{N_1N_2(N_1+N_2-2)}{N_1+N_2}}};\delta+t_{N_1+N_2-2;\frac{\alpha}{2}}\frac{\sqrt{(N_1-1)S_X^2+(N_2-1)S_Y^2}}{\sqrt{\frac{N_1N_2(N_1+N_2-2)}{N_1+N_2}}}\right)$ для критерію Стьюдента.

Звідси маємо, що розмір довірчого інтервалу для математичного сподівання буде більшим для вибірок з більшою вибірковою дисперсією. Це можна проілюструвати на прикладі кількох вибірок з різним обсягом та дисперсією з математичним сподіванням, що дорівнює 0 та гіпотезою H_0: m=0. Для цього розглянемо 6 випадків з різними об'ємами вибірки, дисперсіями та рівнями значущості:

Таблиця 1. Порівняння довірчих інтервалів та p-рівнів.

		Ліва границя інтервалу	Права границя інтервалу	Розмах інтервалу	Вибіркове середнє	p-рівень
а	N=10, DX=1, α=0.05	-0.345165	0.99695	1,342	0.326	0.3005
б	N=1000, DX=1, α=0.05	-0.090036	0.039297	0,129	-0.0254	0.4416
в	N=1000, DX=1, α=0.01	-0.11042	0.05968	0,17	-0.0254	0.4416
г	N=1000, DX=1, α=0.10	-0.0797	0.02889	0,109	-0.0254	0.4416
д	N=10, DX=10, α=0.05	-7.1948	1.322	8,517	-2.936	0.1532
е	N=1000, DX=10, α=0.05	-0.346	0.87265	1,219	0.263	0.397

Отже, з таблиці видно, що чим більший обсяг вибірки, тим вужчим є довірчий інтервал (а-б, д-е) і чим більша дисперсія, тим ширшим (а-д, б-е). Також

на розмір інтервалу впливає заданий рівень значущості – збільшення рівня α приводить до звуження інтервалу (б-в-г).

Маючи довірчий інтервал, можна стверджувати, що з імовірністю $1-\alpha$ істинне значення параметру лежить у межах інтервалу. Це означає, що якщо провести, наприклад, 100 експериментів, отримавши 100 вибірок, у $(1-\alpha)\cdot 100\%$ випадках істинне значення потрапить до довірчого інтервалу. Тобто ще однією перевагою методу довірчих інтервалів над методом обчислення p-рівня є те, що інтервал обчислюють у розмірності самого параметру.

Розглянемо чинники, які впливають на значення p-рівня. Як і у методі довірчих інтервалів, розмір вибірки та величина дисперсії впливають на значення p-рівня: збільшення обсягу приводить до збільшення значення p-value, а збільшення дисперсії – на зменшення. Рівень значущості ніяк не впливає на обчислення p-рівня. Це легко пояснити, адже p-рівень сам є мінімальним рівнем значущості, при якому відхиляють нульову гіпотезу.

Розглянемо можливість застосування обох методів на прикладі. Для цього скористаємось даними моніторингового дослідження UNíDOS, що проводяться у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка серед студентів всіх курсів та факультетів за винятком Військового інституту. Для порівняння візьмемо вік батьків студентів 2 курсу всіх факультетів та побудуємо п’ятиточкову характеристику для цих двох вибірок: матері та батька.

Вік батьків студентів 2 курсу

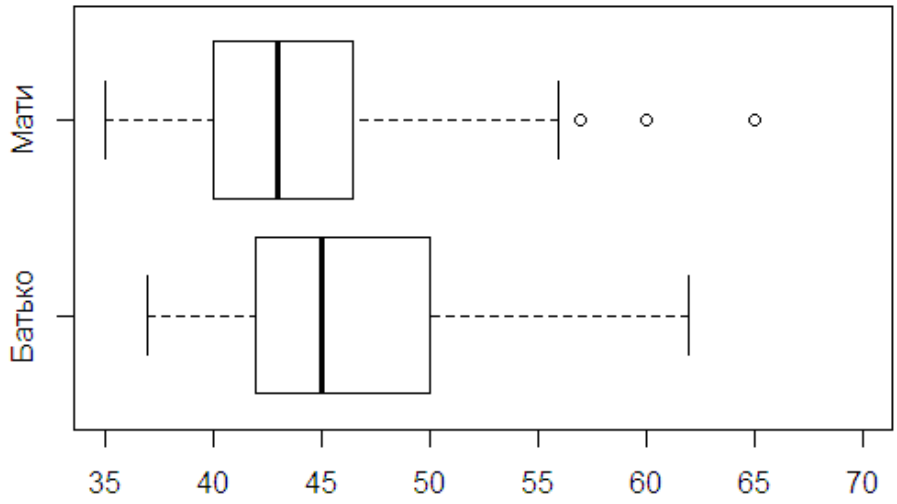

Перевіримо гіпотезу про те, що відмінність між середнім віком батьків студентів відрізняється на 2 роки з протилежною альтернативною гіпотезою. Для цього застосуємо критерій Стьюдента, з якого отримаємо значення p-value=0.3479 та 95% довірчий інтервал (1.397467; 3.705646) з вибірковими середніми значеннями 46.42135 для чоловіків та 43.86979 для жінок відповідно.

З результатів видно, що істинне значення різниці у віці може з довірчою ймовірністю 0.95 бути у діапазоні від 1.397467 до 3.705646. Серединою довірчого інтервалу є значення 2.55. Це значить, що найбільш ймовірним значенням відмінності математичних сподівань є 2.55. Якщо перевірити цю гіпотезу, то отримаємо p-value=0.93, а довірчий інтервал при цьому залишиться старим. Ці

обидві гіпотези є значимими на більшому рівні значущості: у першому випадку при α<0.3479, для другого - при α<0.93.

Більш цікавим є випадок, коли параметр у гіпотезі розташований ближче до краю довірчого інтервалу. Розглянемо, наприклад, гіпотезу $H_0 : \overline{m}_ч - \overline{m}_{ж}$=3.7. Так як загальні характеристики вибірки не змінились, то довірчий інтервал для шуканого параметру не зміниться, а от p-value=0.051. Тобто "надійність" гіпотези значно зменшилась. Якщо ж взяти за нульову гіпотезу відмінність у 4, тобто $H_0 : \overline{m}_ч - \overline{m}_{ж}$=4, то отримаємо, що гіпотетичне значення не потрапляє до довірчого інтервалу, тобто нульову гіпотезу відхиляємо, а от з отриманого значення p-value = 0.01404 можемо сказати, що така гіпотеза буде значущою лише для α<0.01404.

Перевіримо ще одну гіпотезу про середню різницю віку батьків студентів: $H_0 : \overline{m_ч - m_{ж}}$ =2.

95% довірчий інтервал для відмінності у віці дорівнює (2.114674; 3.023257), p-value = 0.0144. Це означає, що нульову гіпотезу на рівні 95% (рівні значущості α=0.05) потрібно відхилити, але її можна прийняти для α=0.01.

Розглянемо тепер питання статистичної значущості та дослідницької значущості.

У статистиці, за визначенням, статистична величина є значимою, якщо мала ймовірність чисто випадкової появи її або ще більш крайніх величин. Наприклад, якщо говорять, що статистика є значущою на рівні 5%, то це означає, що результат, отриманий на підставі даної вибірки є чисто випадковим з ймовірністю 0.05. Тобто, наприклад, якщо насправді нульова гіпотеза є хибною, а ми 100 разів провели експеримент (отримали вибірку), то у 5 вибірках зі ста все таки знайшлося б підтвердження справедливості гіпотези.

Обираючи стандартний рівень значущості (наприклад 0.05) потрібно враховувати також специфіку вибірки. У загальному випадку вважають, що обсяг вибірки є достатньо великим. Випадок малого обсягу вибірки призводить як до розширення довірчого інтервалу, так і до зменшення значення p-рівня. Тобто при різних обсягах вибірки одне і те саме значення може бути як статистично значимим, так і ні.

Цікавий приклад розглянуто у роботі [4]. Там розглядається приклад аналізу систолічного артеріального кров'яного тиску. Нульовою гіпотезою є: різниця між тиском у двох групах є принаймні 4мм рт.ст.

Так, не зважаючи на специфіку побудови вибіркової сукупності, може бути відкинута гіпотеза, яка є статистично не значущою, при тому, що вона є дослідницько значущою. Отже, крім методу обчислення p-рівня є сенс розглядати також довірчі інтервали для параметру гіпотези.

Висновки. Таким чином, як висновок, можемо сформулювати відмінності між підходами у побудові довірчих інтервалів та визначення значення p-рівня у перевірці гіпотез:

При побудові довірчих інтервалів сам інтервал, як результат, дається у термінах параметру, стосовно кого перевіряють гіпотезу. Тобто довірчі інтервали мають таку саму розмірність, як і параметр. Це означає, що такий підхід є сенс застосовувати у випадку, коли потрібно отримати інформацію про діапазон допустимих з заданою довірчою ймовірністю значень параметру. Крім того довірчий інтервал дає інформацію стосовно статистичної значущості критерію, а також показує напрям виявлення найбільш імовірного гіпотетичного значення параметру.

Перевірка гіпотези за допомогою обчислення p-рівня дає дихотомічне рішення – приймаємо нульову гіпотезу чи відхиляємо її. Хоча, наприклад, значення p-value=0.048 з одного боку передбачає відхилення гіпотези з рівнем значущості 0.05, але з іншого вимагає більш ретельного дослідження вибірки, хоча при заокругленні $0.048 \approx 0.05$. У медицині вважають, що необхідно розглядати значення p-рівня з точністю до 3 десяткового знака [3].

P-рівень не залежить від початково запропонованого рівня значущості, а навпаки, вказує, при якому рівні значущості гіпотезу можна прийняти і дає інформацію про "надійність" гіпотези.

Статистичну значущість слід відрізняти від дослідницької значущості.

Методи побудови довірчого інтервалу та визначення р-рівня не вступають у протиріччя, а доповнюють один одного.

У сучасних зарубіжних дослідженнях (медицина) для публікацій рекомендують будувати висновки на ґрунті, як довірчих інтервалів, та і р – рівня [2]. Наприклад CONSORT для звітності клінічних досліджень вимагає обидва показники. Аналогічні вимоги присутні у більшості сучасних провідних наукових журналах.

Список використаних джерел

1. Донченко В.С., Сидоров М.В.-С., Шарапов В.В. Теорія ймовірностей та математична статистика: навч. посіб. [Текст] // В.С.Донченко, М.В.-С. Сидоров, М.М.Шарапов/.- Київ: ВЦ 'Академія', 2009. - 288 с.
2. CONSORT reporting and trials [електронний ресурс] Режим доступу: http://www.consort-statement.org/consort-statement/
3. Hubbard William K. International Conference on Harmonisation; Guidance on Statistical Principles for Clinical Trials; Availability [Текст] // William K. Hubbard /.- Federal Register/Vol. 63, No. 179/Wednesday, September 16, 1998/Notices p. 49596 Режим доступу: http://www.fda.gov/downloads/RegulatoryInformation/Guidances/UCM129505.pdf
4. Prel Jean-Baptist du et al. Confidence Interval or P-Value? Part 4 of a Series on Evaluation of Scientific Publications [Текст] // Jean-Baptist du Prel, Gerhard Hommel, Bernd Röhrig and Maria Blettner/ .- Dtsch Arztebl Int. 2009 May; 106(19): pp. 335–339. Режим доступу: http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2689604/pdf/Dtsch_Arztebl_Int-106-0335.pdf

Отримано 20.08.2013 р.

УДК 316.377+[316:303.7]

Сальнікова С. А. °

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, кандидат соціологічних наук

ПІДГОТОВКА ВОДІЇВ У КОНТЕКСТІ ПОВСЯКДЕННИХ ПРАКТИК: РЕАЛІЇ УКРАЇНИ В ЕМПІРИЧНОМУ ВИМІРІ

В статті акцентується увага на професійному рівні водіїв як показнику дієвості системи їх підготовки в контексті повсякденних практик. Задля соціологічного вивчення даної проблематики автор сконструювала «ідеальний тип» водія, на основі концептуальної схеми якого побудувала Індекс поведінкової культури та Індекс знання Правил дорожнього руху; аналіз результатів дослідження проведено в розрізі різних когорт і з урахуванням українських реалій інституційної трансформації.

***Ключові слова**: «ідеальний тип» водія, Індекс поведінкової культури, Індекс знання Правил дорожнього руху.*

В статье акцентируется внимание на профессиональном уровне водителей как показателе действенности системы их подготовки в контексте повседневных практик. Для социологического изучения данной проблематики автор сконструировала «идеальный тип» водителя, на основе концептуальной схемы которого построила Индекс поведенческой культуры и Индекс знания Правил дорожного движения, анализ результатов исследования проведен в разрезе различных когорт и с учетом украинских реалий институциональной трансформации.

° © Сальнікова С. А. 2013 р.

***Ключевые слова**: «идеальный тип» водителя, Индекс поведенческой культуры, Индекс знания Правил дорожного движения.*

The article focuses on the professional level of drivers as an indicator the effectiveness of their training in the context of everyday practices. For sociological study of this problem has constructed by the "ideal type" of the driver, author constructed some of the indexes – Index of behavioral culture and Index knowledge of traffic rules – on the basis of the relevant the conceptual schema, the analysis results of the survey conducted in the context of different cohorts and with the Ukrainian realities of institutional transformation.

***Key words**: the «ideal type» of the driver, Index of behavioral culture, Index knowledge of traffic rules.*

Постановка проблеми. На даний час водій автотранспорту – професія масова, оскільки автомобіль став незамінним у всіх галузях людської діяльності. За роки незалежності України стрімко зросла кількість транспортних засобів – і питання безпеки на автомобільних дорогах також стрімко перейшло із площини дорожньої статистики до площини національного лиха [2], а тому є важливою соціальною проблемою. Ключовою причиною ситуації, що склалася на українських автошляхах, є недотримання вимог Правил дорожнього руху (ПДР). На думку державних діячів одним із найпростіших способів примусити водіїв їх дотримуватися є розроблення збалансованої системи ефективного їх покарання. Вони вважають, що більш стриманій поведінці водіїв на дорозі сприятиме збільшення розмірів штрафів за порушення ПДР. Та просте підвищення розмірів адміністративних стягнень, очевидно, не дасть очікуваних позитивних наслідків. Адже, згідно ***аналізу останніх досліджень і публікацій***, дану проблему розглядають виключно у площині «водій-інспектор ДАІ», і залишають поза увагою систему підготовки водіїв, зокрема, у автомобільних школах. Можна припустити, що потенційним порушником водій є не лише тому, що існують «відкуп» від інспектора, заплутаність самих Правил [3; 4; 5, с. 79], а ще й тому – що достатніх теоретичних знань і практичних навичок у нього просто немає. В програмах їх підготовки не передбачене практичне навчання діям в критичних дорожньо-транспортних ситуаціях, тому водії вимушені набувати необхідних знань і досвіду методом проб і помилок [1]. Проблема невідповідності теоретичних знань практичним навичкам спонукала автора до її прикладного вивчення соціологічними засобами.

Для підготовки емпіричного дослідження та написання статті автор послуговувалася працями багатьох учених. Зокрема, використано підхід М. Вебера до визначення «професії» – трактування професійних груп як статусних, тобто як колективи, що мають схожий стиль життя, загальну моральну систему, схожу мову і культуру [6, с. 658; 7]. Пошук ідеальної моделі професії здійснювався в контексті парадигми структурного функціоналізму; тут виділяється три основних інтеграційних характеристики, що формують «ідеальний тип» професії, а саме: професійні (1) спеціальні знання і досвід, (2) етика, (3) автономія в ухваленні рішень [8, с. 4].

Виклад основного змісту дослідження і отриманих результатів. Об’єктом дослідження в рамках даної роботи є підготовка водіїв в контексті повсякденних практик, предметом вивчення – професійний рівень їх підготовки як показник дієвості системи підготовки водіїв-любителів та професіоналів в Україні. З ***метою*** виявлення якості підготовки водіїв в контексті соціального

конструювання професії і повсякденних практик в Україні передбачене поетапне виконання наступних ***завдань***: (1) концептуалізація «ідеального типу» професії водія; (2) проведення соціологічного дослідження «Підготовка водіїв в контексті повсякденних практик» (на прикладі водіїв категорії «В» міста Луцька)[1] та (3) аналіз емпіричних даних. Отож, маємо такі компоненти «ідеального типу» водія: (1) спеціальні знання – вимірюються шляхом фіксування знання ПДР водієм; (2) досвід – представлено двома індикаторами: наявним – стаж водіння автомобілем, та очікуваним – мінімальний стаж для отримання необхідних практичних навиків, додатковим специфічним індикатором є частота участі в дорожньо-транспортних пригодах (ДТП); (3) професійна етика – представлена сімома твердженнями, які відображають поведінкові взаємостосунки між водіями, а також між водієм і пішоходами. Вимірювалися також самооцінка рівня теоретичних знань і практичних навичок.

Почнімо з професійної етики.

Таблиця 1. - Будучи за кермом, Ви* (%)

	…	так**
1	попередньо завжди слідкуєте за чистотою авто зовні та в салоні	75,6
2	за потреби перевищуєте швидкість (н-д, поспішаєте чи на трасі)	68,1
3	попереджаєте зустрічних водіїв про пост ДАІ, «моргаючи» фарами	66,4
4	завжди пропускаєте пішоходів	63,0
5	на трасі вмикаєте тільки дальнє світло фар в темну пору доби	35,3
6	не дозволяєте обігнати себе водію на гіршому, ніж у Вас, авто	24,4
7	полюбляєте перегони, особливо «підрізати» або притиснути до узбіччя не надто професійного водія	15,1

* експертами у формуванні списку виступили діючі водії (20 осіб зі стажем понад 7 р.)
**пропонувалася відповідь по кожному судженню

Чверть водіїв настільки «пишаються» своїм автомобілем, що не дозволяють «принизити» себе, давши дорогу менш престижному авто; а 15,1% взагалі почуваються «королями автостради», а тому, на їхню думку, мають переваги в русі. Такі проблеми, по-перше, криються у індивідуальних психологічних особливостях водія, по-друге, свідчать про те, що покарання (якщо воно все-таки відбувається) не надто хвилює такого власника автівки. Той факт, що третина водіїв вмикає на трасі тільки дальнє світло фар у темну пору доби, не зважаючи на інших учасників руху, узгоджується з тим, що така ж третина не надто переймається проблемами інших водіїв, яких зупинить пост ДАІ (дехто з водіїв коментує не підтримання водійської солідарності тим, що «це не їхні гроші»).

Показово, що 68,1% луцьких водіїв перевищують за потреби швидкість, з одного боку, це свідчить про порушення, з іншого – про необхідність перегляду

[1] Збір даних проводився на 5-ти різних автозаправних станціях (Лукойл, УкрНафта, ANP, ОККО, WOG), опитували водія кожної 10-ї приватної автівки (N=720); масив зважувався за статтю (згідно даних статистики) та стажем водіння (пропорційно для кожної когорти: до 3 р., 4-10 рр., з 11 р.). Щодо статі, за даними Волинської обласної організації всеукраїнської спілки автомобілістів до 2007 року жінок (учнів категорії В) було у 2-2,5 р. менше за чоловіків, і вже з 2009 їх стало лише у 1,5 р. менше. Виокремлення проміжків стажу пов'язане з наявними даними щодо залежності між кількістю років керування транспортним засобом та набутими навичками [9].

допустимих швидкостей як для різних категорій водіїв, так і на трасі, зокрема, а також про «можливості» доріг (їх стан).

Кожне твердження табл. 1 свідчить про наявність/відсутність етичних норм та правил поведінки водіїв, і загалом вони дають можливість побудувати Індекс[1] поведінкової культури (по 1 балу приписується респонденту, якщо для тверджень 1, 3, 4 отримано відповідь «так», а для решти – «ні», в інакшому випадку приписувався нульовий бал). Майже 2% водіїв повністю ігнорують будь-які правила і норми, ще 11% – мають вкрай низький рівень поведінкової культури; понад 70% водіїв – середній і вище, загалом середній бал відповідного індексу є дійсно середнім (3,0 бали за 7-мибальною шкалою). Як не дивно, але рівень поведінкової культури не залежить від стажу водіння автомобілем чи віку водія. Скоріш за все, детермінанти цього показника знаходяться у сфері особистісно-психологічних характеристик людини. Стать, вочевидь, також належить до них, оскільки існує хоча і незначна, але статистично значуща залежність між відповідними змінними (значення коефіцієнту кореляції становить 0,2 при помилці в 5%). Особливо помітною стає різниця поведінкової культури чоловіків і жінок у порівнянні з розподілом за статтю загалом по вибірці (див. табл. 2). Можливо, саме в цьому знаходиться коріння багатьох стереотипів стосовно жінки за кермом, та індивідуалізм у жінок-водіїв все ж частіше проявляється, аніж у чоловіків-водіїв, що нам вдалося статистично зафіксувати.

Таблиця 2. - Рівень поведінкової культури за статтю (%)

Поведінкова культура	**Стать**			
	чол.	**жін.**	**чол.**	**жін.**
Низька	30,8	69,2	45,5	54,6
Нижча середньої	55,0	45,0		
Середня	50,0	50,0	50,0	50,0
Вища середньої	51,4	48,6	59,6	40,4
Висока	90,0	10,0		
Загалом по вибірці	**52,6**	**47,4**		
Сер. бал	**3,3**	**2,9**		
Станд. відхилення	**1,1**	**1,1**		

Перейдемо до аналізу компоненти спеціальних знань водіїв, для котрої аналогічно до попередньої побудували Індекс знання ПДР (1 бал було приписано респонденту, якщо він вказав правильну відповідь, в інакшому випадку – 0 балів).

Значення Індексу знання ПДР суттєво (тобто статистично значуще) різниться в різних категоріях водіїв. Так, знання набуваються з досвідом (чим більший стаж, тим вище значення індексу). Та цей факт не зовсім тішить, адже, щоб отримати право на керування автомобілем, потрібно здати теоретичний іспит, успішність якого полягає у тому, що учень може допуститися лише 2-х помилок з двадцяти. Або, іншими словами, рівень успішності знання ПДР складає 90% – і це теоретичний показник. На практиці ситуація інакша: у 1,7% респондентів жодна відповідь невірна, у 11,0% – одна правильна відповідь, у

[1] Тут і надалі побудовані адитивні індекси є обґрунтованими, тобто були проведені процедури їх валідизації та надійності.

16,9% – дві, у 30,5% – три, у 31,4% – чотири, і лишень у 8,5% – всі відповіді виявилися вірними. Згідно зазначених вимог до рівня успішності в нашому випадку лише кожен четвертий респондент міг помилитися, та й то один раз. Тому 3 бали Індексу знання з 5-ти свідчать про майже тотальне незнання ПДР.

Таблиця 3. - Індекс знання ПДР* в різних категоріях водіїв

Ознака	Категорії	Сер. бал	Станд. відхилення	Коеф. кореляції	α-значущ.**
Стаж	до 3 р.	2,8	1,2	0,2	0,05
	4 - 10 р.	3,1	1,3		
	від 11 р.	3,3	1,0		
Стать	Чол.	3,2	1,2	- 0,2	0,05
	Жін.	2,8	1,2		
«Куповане» посвідчення	Так	2,5	1,2	0,3	0,03
	Так, іспит	3,1	1,4		
	Ні	3,2	1,1		
Загалом по вибірці		**3,0**	**1,2**	-	-

* Викладачами однієї автошколи відібрано 5 завдань з білетів теоретичного іспиту

** Тут і надалі значущість вказана у значенні, виведеному програмою SPSS

Напевно, водії усвідомлюють це певною мірою, особливо ті, стаж водіння котрих мінімальний (табл. 4). Насторожує те, що середній бал суттєво варіює в кожній групі, тобто водій зі стажем в один рік може високо оцінити свої практичні навики, тоді як водій-професіонал – вказати низьку оцінку. Можна зробити припущення про те, що або (1) ці групи некоректно виділені, або (2) самооцінка є надто суб'єктивним показником, який залежить в першу чергу від знання ПДР: незнання Правил оцінюється як їх не порушення, або (3) порушення ПДР вважається нормальним серед водіїв за певних ситуацій. Перше припущення ще потребує перевірки, друге – не підтвердилося (статистичної залежності між відповідними змінними не спостерігається), а ось третє є найбільш реальним поясненням (особливо, якщо врахувати, що відповідь на питання щодо самооцінки себе як правопорушника сприймалося цілком адекватно).

Таблиця 4. - *О*цініть себе як порушника правил дорожнього руху

Стаж водіння авто	Сер. бал	Станд. відхилення
до 3 років	3,6	1,4
від 4 до 10 років	3,3	1,5
більше 11 років	2,8	1,4
Загалом по вибірці	**3,2**	**1,5**

Жінки не так добре знають правила, як чоловіки (табл. 3). Та найбільш суттєвою в знаннях ПДР є різниця у когортах водіїв, які просто купили посвідчення, і які відвідували курси (хоча, можливо, платили за іспит). Проблема купованих документів передбачає наявність теоретичних знань 50/50 і свідчить, що на практиці такий водій приймає правильне рішення з імовірністю 0,5 – а це, принаймні, схоже на гру в рулетку. І таких водіїв на дорогах понад десять відсотків (табл. 5). Варто також зауважити, що на питання щодо джерела отримання водійського посвідчення, деякі респонденти відповідали неохоче.

Найбільше відхилення індексу знання в другій категорії «так, але курси я відвідував» (табл. 3), тому можна припустити, що серед них є ті, які все ж належать до першої – тобто, не відвідували, і не можуть сказати цього напевне.

Ситуація з продажем водійських посвідчень чи оплати іспитів не вивчається в рамках даного дослідження, але факт того, що загалом п'ята частина водіїв платила (і це занижений показник, бо частка респондентів навчалася і отримувала посвідчення до періоду незалежної України) – є кричущим. Дійсно, якщо відібрати тих, хто напевне навчався уже в незалежній Україні, то відсоток незаконних платників становить від 42,5% десять років тому до 59,4% в останні два роки. А якщо враховувати стаж 11, 12 і т.д. років, то сумарний показник по позиціях «так» поступово знижується, наближаючись до загального по вибірці. Можна зробити висновок, що феномен «купівлі/продажу» – виключно українське (а не пострадянське) ноу-хау, яке з кожним роком зростає.

Таблиця 5. - … «купили» водійське посвідчення … (%)

«Куповане» посвідчення	**Стаж**								
	до 10 р.	до 9 р.	до 8 р.	до 7 р.	до 6 р.	до 5 р.	до 3 р.	до 2 р.	Загалом по вибірці
так	20,0	20,5	20,8	19,4	20,6	21,0	25,0	31,3	11,9
так, але курси відвідував	22,5	23,1	23,4	25,0	25,0	25,8	30,0	28,1	16,8
ні, іспит здавав сам	57,5	56,4	55,8	55,6	54,4	53,2	45,0	40,6	71,3

В чому причина цього феномену. Звісно, не можна говорити про те, що його породжує одна зі сторін-учасників. Наприклад, майбутньому водієві зручніше одразу отримати на «бартерній» основі посвідчення, а керувати автомобілем він вже потім навчиться з другом, колегою чи батьком – от тотальна потреба з їхнього боку і породжує цей феномен. Скоріш за все, цей державний сектор (а рішення про видачу посвідчень на керування автотранспортним засобом приймає і виконує виключно державна установа) також працює за принципом подвійної інституціоналізації [10; 11], підтвердженням цьому є дослідження харківських соціологів [4]. Тому великою мірою відповідальність лежить на державі. В рамках цього дослідження ми можемо лишень проаналізувати якість надання послуг на період навчання на водійських курсах безпосередніми їх отримувачами, маємо наступну картину. Статистично значущої залежності задоволеністю навчанням на водійських курсах в різних когортах колишніх учнів немає, незначна відмінність спостерігається між чоловіками (5,8 балів) і жінками (5,5), тоді як в цілому по вибірці задоволеність навчанням оцінюють в 5,7 балів за семибальною шкалою. Та й тривалість навчання здебільшого усіх влаштовує. Аналогічно, жінки оцінили достатність тривалості навчання трохи нижче – у 5,5 балів, чоловіки – у 5,9 балів (загальна оцінка становить 5,7). Дуже різняться думки з цього приводу у тих, хто за кермом не більше 3-х років: для одних часу було замало, для інших – більше, ніж достатньо, а в середньому оцінка становить 5,6 бала (тоді як в інших когортах 5,7 та 5,8 балів відповідно).

І хоча термін та задоволеність навчанням в цілому є цілком прийнятними на думку водіїв з міста Луцька, ефективність підготовки водіїв потребує термінових і значимих змін. Ключовою перешкодою до поліпшення ситуації є проблема

«продажу» водійських посвідчень, яка робить апатичними обидві сторони «купівлі/продажу» – і тих, хто надає послуги, і тих, хто їх отримує.

Таблиця 6. - Яким чином варто підвищити ефективність підготовки водіїв? (%*)

	…	Відвідував курси	Загалом по вибірці
1	зупинити «продаж» водійських посвідчень	55,9	53,5
2	застосовувати нові форми і технології навчання	36,3	35,6
3	покращити стан та інфраструктуру доріг	30,4	32,7
4	збалансувати вартість та якість навчання	29,4	32,7
5	збільшити час та кількість занять для поглибленого вивчення правил дорожнього руху	28,4	25,7
6	забезпечити справедливість «каральних» заходів	27,5	25,7
7	збільшити час і к-ть занять з набуття практ. навиків водіння	19,6	18,8
8	посилити контроль за ситуацією на дорогах і роботою ДАІ	16,7	19,8
9	змінити систему підготовки водіїв, яка б забезпечувала достатній рівень	14,7	12,9
10	спростити Правила дорожнього руху	8,8	9,9

*пропонувалося обрати не більше 3-х варіантів

Нам вдалося виділити ключові із запропонованих характеристики, які напевне вплинуть на підвищення ефективності підготовки водіїв, загалом вони репрезентують теоретичні знання, технологію навчання і практичні знання – і це все те, що потребує покращення і вдосконалення на думку діючих водіїв (табл. 7). Чому водії бажають спрощення Правил дорожнього руху? Тому що вони дійсно складні і заплутані і (1) вивчити їх не під силу чи (2) таким чином вони є інструментом для збору штрафів? Тому що вони погано їх знають, а краще знати не має смислу? Відповідь на це питання можна отримати, лише провівши додаткове експертне опитування.

Таблиця 7. - Ключові характеристики для підвищення ефективності підготовки водіїв*

Необхідно …		**Коеф. кореляції**	**α-значущ.**
1	спростити правила дорожнього руху	0,2	0,057
2	застосовувати нові форми і технології навчання	0,2	0,066
3	збільшити час і к-сть занять з набуття практ. навиків водіння	0,3	0,025

* Регресійний аналіз: пряме питання щодо ефективності підготовки водіїв (залежна змінна) та групи тверджень, представлених у таблиці 6, (незалежні змінні)

Повернімося до аналізу самооцінки водіями вміння керувати автомобілем (табл. 8). Так, луцькі водії оцінили свої вміння на практиці значно вище середнього, що не узгоджується з їх теоретичними знаннями, які вкрай необхідні будь-якому водію під час практики. Жінки оцінили свої вміння дещо скромніше, та статистичної залежності за статтю все ж немає. Водії з низьким досвідом роботи усвідомлюють нестачу практичних навиків – залежність між вмінням керувати автомобілем та стажем статистично значуща. Та ще гостріше це усвідомлюють ті,

хто не навчався на курсах водіння, або кому ніяк самотужки не вдавалося показати достатній рівень теоретичних знань на іспиті.

Таблиця 8. - Вміння керувати автомобілем в різних категоріях водіїв (суб'єктивний показник, 7-ми бальна шкала)

Ознака	Категорії	Сер. бал	Станд. відхилення	Коеф. кореляції	α-значущ.
Стаж	до 3 р.	5,3	1,2	0,3	0,001
	4 - 10 р.	5,6	1,1		
	від 11 р.	6,1	1,1		
Стать	Чол.	5,9	1,1	-	-
	Жін.	5,6	1,2		
«Куповане» посвідчення	Так	4,7	1,2	0,4	0,000
	Так, іспит	5,4	1,1		
	Ні	5,9	1,1		
Загалом по вибірці		**5,7**	**1,2**	-	-

Загалом ніхто з опитаних не вважає, що погано керує автомобілем, лише 3,0% зазначили, що їх вміння є нижчим від середнього, і близько 12,0% – посереднім, у решти – вищі від середнього (27,7%), добрі (28,7%), дуже добрі (28,7%).

Наступне питання, напевне, не варте коментарів, оскільки саме воно виявилося найбільш інтимним: більшість респондентів відразу демонстрували невдоволення і запитували, чи обов'язково потрібно відповідати. З тим, що 63,4% опитаних ніколи не були учасником дорожньо-транспортної пригоди, можна погодитися, але з тим, що решта 36,6% водіїв потрапляла в ДТП, як правило, з вини інших – сумнівно (табл. 9). Можливо, ці «інші» просто не потрапили до вибірки.

Таблиця 9. - Скільки разів Ви були учасником ДТП (%)

	1 раз	2 рази	3 рази	Жодного/відмова
з Вашої вини	37,8	8,1	2,7	51,4
з вини інших	54,1	16,2	10,8	18,9

Пропоновані їм у опитуванні основні причини ДТП луцькі водії проранжували наступним чином (Табл.10):

Дані табл. 10 не потребують особливих коментарів; варто лишень звернути увагу на те, що ключові причини пов'язані не із зовнішніми чинниками, а безпосередньо з особою водія, з урахуванням рівня теоретичних знань водіїв та того, яким чином вони отримують посвідчення на керування автотранспортними засобами (хоча обидві причини є взаємообумовленими), їм дійсно не вистачає трирічної практики.

Хоча припущення про те, що три роки – це рубіж для достатнього набуття практичних навичок з водіння транспортним засобом, є не зовсім вірним, оскільки високе значення відхилення середньої Індексу знання спостерігаються і в

категорії водіїв, стаж керування автомобілем яких знаходиться в межах від чотирьох до десяти років1.

Таблиця 10. - Назвіть основні, на Ваш погляд, причини ДТП (%)

	…	так*
1	нетверезий стан учасників дорожнього руху	70,3
2	перевищення швидкості	49,5
3	неуважність водіїв	41,6
4	недотримання правил дорожнього руху	39,6
5	погані дороги	26,7
6	незнання правил дорожнього руху	24,8
7	відсутність взаємоповаги між учасниками дорожнього руху	12,9
8	наявність водіїв-початківців	8,9
9	недостатність контролю за ситуацією на дорогах і роботою ДАІ	6,9
10	відсутність належного обладнання на автошляхах	5,0
11	гнучка «каральна» система	3,0

*пропонувалося обрати не більше 3-х варіантів

Таблиця 11. - Скільки років потрібно практикуватися водієві-початківцю, аби стати безпечним учасником дорожнього руху?

Роки	1	2	3	4	5	6	7	10
%	25,7	31,7	21,8	4,0	11,9	1,0	1,0	3,0

Таблиця 12. - Очікуваний досвід для безпечного керування автомобілем в різних категоріях водіїв (у роках)

Ознака	**Категорії**	**Сер. бал**	**Станд. відхилення**	**Коеф. кореляції**	**α-значущ.**
Стаж	до 3 р.	2,5	2,4	0,2	0,048
	4 - 10 р.	2,6	1,7		
	від 11 р.	3,5	2,3		
Стать	Чол.	3,1	2,6	-	-
	Жін.	2,5	1,7		
«Куповане» посвідчення	Так	3,1	2,9	-	-
	Так, іспит	2,3	1,2		
	Ні	2,9	2,2		
Загалом по вибірці		**2,8**	**2,2**	-	-

Думки опитаних водіїв щодо мінімального стажу для отримання необхідних практичних навиків настільки сильно варіюють в межах кожної групи (наприклад,

[1] Тут доречним є досвід Німеччини: для заохочення до навчання водіїв, котрі вже мають посвідчення, на додаткових після базових курсів навчання керуванню автомобілем держава пропонує ряд пільгових умов, пов'язаних з купівлею та обслуговуванням автомобіля. Такий підхід до підготовки надійних водіїв значно знизив рівень ДТП у Німеччині, і є неоціненним досвідом для реформування сфери підготовки водіїв в Україні [9].

початківець з неповним стажем в 1 рік зазначає, що стільки ж цілком достатньо, тоді як інший зазначає 7 років; у групах професіоналів така ж ситуація), що єдиним логічним поясненням цьому є різний період адаптації до стресових станів, пов'язаних з перебуванням за кермом автомобіля, через відмінні індивідуально-психологічні характеристики кожного, а також усвідомлення наявного якісного рівня практики у порівнянні з попереднім. Найбільш усталені думки спостерігаються у когорті тих, хто самотужки навчався на курсах водіння, але іспит таким же чином здати не зміг (такі водії вважають достатнім рубіж у трохи більше, ніж 2 роки). Статистична залежність спостерігається лише між змінними стаж та очікуваний досвід: водії з меншим стажем передбачають два з половиною роки практик для безпечного керування автомобілем, з більшим – три з половиною.

Щодо виявлення якості підготовки українських водіїв (на прикладі водіїв категорії «В» м. Луцька) в рамках даного дослідження отримані такі ***висновки***:

Поведінкова культура водіїв є доволі посередньою і різниться у різних когортах водіїв за статтю – у жінок-водіїв, як це не дивно, значення такого Індексу нижче, ніж у чоловіків-водіїв (2,9 та 3,3 відповідно; 3,0 – загалом по вибірці).

Знання правил дорожнього руху однаково низькі у всіх контрольованих когортах – за статтю, стажем водіння – відповідний Індекс знання становить 3 бали з 5-ти і свідчить про майже тотальне незнання ПДР. Факт відсутності статистичної залежності між теоретичними знаннями і водійським стажем, статистично фіксована наявність феномену «купованих» посвідчень, інституційний характер корупції в діяльності державної автомобільної інспекції [4] тощо піднімають питання (1) доцільності таких знань з позиції водіїв, і що набагато важливіше, (2) можливості вирішення їх відсутності подекуди ціною у людські життя.

Ситуація з продажем водійських посвідчень чи оплати іспитів виявилася критичною – загалом п'ята частина водіїв платила за відповідні послуги. Якщо відібрати тих, хто напевне навчався уже в незалежній Україні, то відсоток незаконних платників становить від 42,5% десять років тому до 59,4% в останні два роки. Аналізуючи зростаючу тенденцію «купівлі/продажу» водійських посвідчень, можна зробити висновок, що цей феномен – виключно українське (а не пострадянське) ноу-хау, яке з кожним роком набирає обертів.

Встановлено, що три роки – це деякий рубіж, при «переході» через який водій набуває достатніх практичних навичок, тобто краще і миттєво реагує в різних ситуаціях, бар'єр психологічного стресу понижений (а то й взагалі зникає). Щонайменше 7–10 років потрібно, аби з водія-любителя він перетворитися у професіонала.

Загалом представлені в роботі емпіричні висновки можуть бути використані для розробки практичних рекомендацій щодо реформування системи підготовки водіїв в Україні.

Список використаних джерел

1. Поняття про надійність водія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vozhdenieauto.com/ua/safe-management-car-2.html

2. Пояснювальна записка до проекту Постанови Верховної Ради України «Про проведення парламентських слухань на тему: «Безпека на дорогах України заради безпеки життя» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511
3. Давать взятки готовы 70% водителей [Электронный ресурс]. – Режим доступу : http://drugasmuga.com/articles/law/93.html1982. – 254 с.
4. Свєженцева Ю. О. Інституційний характер корупції в діяльності державної автомобільної інспекції / Ю. О. Свєженцева, О. О. Сердюк // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 800. – С. 151–155.
5. Свєженцева Ю. О. Аналіз методологій дослідження корупції міжнародними та вітчизняними організаціями стосовно можливості їх використання в ОВС / Ю. О. Свєженцева, Р. В. Ромас // Український соціум. – 2010. – № 1 (32). – С. 73–82.
6. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М., 1990.
7. Macdonald K. The Sociology of Professions / K. Macdonald. – L.: Sage, 1995.
8. Мансуров В. А. Социология профессий: история, методология и практика исследований / В. А. Мансуров, О. В. Юрченко // Социальная структура: социология профессий. – 2009. – С.36–46.
9. Курьянова О. Е. Повышение безопасности дорожного движения методами совершенствования системы подготовки водителей: Дис. канд. техн. наук / Курьянова О. Е. – М., 1998. – 153 с.
10. Головаха Є. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до «помаранчевої революції» / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32–51.
11. Головаха Е. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе / Е. Головаха, Н. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 5–22.

Отримано 28.08.2013 р.

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 154.4:351.745.5+158

Александров Д. О.[°]

Національна академія внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент, полковник міліції професор кафедри юридичної психології

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТИВНОСТІ ПРАЦІВНИКА ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Стаття присвячена актуальній проблемі аналізу адаптації правоохоронця в контексті психологічного змісту правоохоронної діяльності. Розглядаються індивідуально-психологічні чинники, що визначають формування професійної адаптації. Метою аналізу результатів емпіричного є з'ясування специфіки професійної адаптації співробітника органів внутрішніх справ на засадах психологічного детермінізму.

Ключові слова: *професійна адаптація, психологічні детермінанти, особистість, діяльність, працівник органів внутрішніх справ*

Статья посвящена актуальной проблеме анализа адаптации сотрудника органов внутренних дел в контексте психологического содержания правоохранительной деятельности. Рассматриваются индивидуально-психологические факторы, определяющие формирование профессиональной адаптации. Целью анализа результатов эмпирического исследования является выяснение специфики профессиональной адаптации сотрудника органов внутренних дел на основе психологического детерминизма.

Ключевые слова: *профессиональная адаптация, психологические детерминанты, личность, деятельность, сотрудник органов внутренних дел*

The article is devoted to the analysis of the actual problem of adaptation of employee of the Interior in the context of psychological content of law enforcement. We consider the individual psychological factors that determine the formation of professional adaptation. The purpose of the results of empirical analysis is to identify the specificity of professional adaptation of employee of the Interior on the basis of psychological determinism.

Keywords: *professional adaptation, psychological determinants, personality, activity of employee of the Interior*

Постановка проблеми. Як зазначав Платонов К.К., у найбільш загальному сенсі процес пристосування внутрішніх змін істоти до змін зовнішніх, прийнято називати терміном «адаптація». Тому, продовжує він, розрізняють три рівні адаптації, пов'язаних між собою: психофізіологічний; психологічний; соціально-психологічний [1]. І, як зазначав Реанн А.А., для коректного розуміння механізмів професійної адаптації, що формує таку особистісну рису, як адаптивність, необхідно враховувати всю сукупність зазначених рівнів, адже неможливо розглядати надбудову, не дослідивши підвалин явища [2]. Відтак, метою нашого емпіричного дослідження професійної адаптації працівників ОВС є аналіз її індивідуально-психологічних детермінант.

Аналіз стану досліджень. Наукові психологічні дослідження професійної адаптації правоохоронця до специфічних умов службової діяльності почали активно розроблятися з початку 90-х років XX століття такими науковцями, як:

° © Александров Д. О., 2013 р.

С.В. Андреєва, В.Г.Андросюк, О.І. Бродченко, Л.І.Казміренко, І.О. Котенев, Є.В. Лапшин, Т.Н. Левашова, А.І. Папкін, Г.В. Шутко та іншими. Разом із тим, ще й досі недостатньої уваги приділяється емпіричному дослідженню психологічних детермінант професійної адаптації правоохоронця на кожному з її рівнів, починаючи з психофізіологічного, й закінчуючи соціально-психологічним рівнем.

Метою статті є аналіз індивідуально-психологічні характеристики адаптивності працівника ОВС шляхом дослідження провідних особистісних детермінант професійної адаптації до умов службової діяльності. Виходячи з того, що адаптованість виступає системоутворюючим чинником, який пронизує всі компоненти як самої структури особистості, так і провідних сфер діяльності, ми піддамо детальному аналізу провідні зв'язки індивідуально-психологічних характеристик, що визначають її ефективність, а також з'ясуємо, які з них залежать від рівня розвитку цієї якості. Це надає можливість визначити індивідуально-психологічні детермінанти професійної адаптованості працівника ОВС, адже вона являє собою комплексну інтегративні якість, що формується на основі сукупних специфічних характерологічних особливостей психологічного профілю правоохоронця.

Отже, для дослідження індивідуально-психологічних детермінант адаптивності працівника ОВС був підібраний діагностичний інструментарій та складена батарея методик, зокрема: для діагностики соціальної адаптації використовувалася методика «Адаптивність» (МЛО-АМ) А.Г.Маклакова-С.В.Чермяніна; поліфакторний особистісний опитувальник Р.Кеттелла; тест-опитувальник Г. Айзенка (EPI) для визначення екстра-, інтроверсії та нейротизму; опитувальник Кокошкарової для визначення схильності до невротичних розладів; методика виявлення проявів агресії Басса-Дарки; для діагностики інтелектуальної сфери використовувалась методика Р.Амтхауера; для визначення нервово-психічної стійкості використовувалась методика «Прогноз»; методика дослідження самовідношень (МИС) С.Р.Пантилеєва для вивчення системи ставлень до себе. У дослідженні брали участь 518 працівники органів внутрішніх справ зі стажем понад три роки.

Для вирішення цього завдання нами проведений математико-статистичний аналіз взаємозв'язків показника адаптивності за методикою МЛО-АМ з показниками індивідуально-психологічних характеристик працівника ОВС. Перше, з чого слід розпочати аналіз, це з визначення рівня прояву показника адаптивності за усередненим профілем особистості правоохоронця, який дорівнює 48 балам, що вказує на високу адаптивність (нагадаємо, що за даною методикою зростання показника адаптації визначається зниженням його балового значення).

Рівень професійної адаптивності безпосередньо пов'язаний із нервово-психічною стійкістю, що зумовлено наявністю вагомих кореляційних зв'язків із показником методики «Прогноз» (0,8267) та проявом нейротизму за Айзенком (0,4084). З цього можна зробити висновок, що для такої психологічно напруженої професії, якою є правоохоронна діяльність, підґрунтям адаптивності має бути стійка нервова система. Адже саме вона визначає стійкість у стресогенних умовах професійної діяльності, сприяє розвитку емоційно-вольовому самоконтролю та стабільності поведінки у психологічно напружених обставинах.

Виходячи ж з того, що за своєю сутністю правоохоронна діяльність характеризується екстремальністю, то всі зазначені індивідуально-психологічні чинники нервово-психічної стійкості стають безумовною передумовою формування професійної адаптивності.

Це підтверджується й вагомими кореляційними зв'язками професійної адаптивності із показниками таких негативних психічних станів, як неврастенія (0,4398) та вегетативні розлади (0,4121) за методикою Кокошкарової. Можна зрозуміти, що професійна адаптованість, будучи безпосередньо пов'язана в особистості працівника ОВС з рівнем нервово-психічної стійкості, визначає його здатність протистояти астенічним проявам, а також порушенням психосоматичної регуляції. Це разом визначає не лише важливу роль адаптивності в структурі професійної стійкості правоохоронця, але й визначає його психологічний імунітет до психотравмуючих умов оперативно-службової діяльності.

Ці результати повною мірою підтверджуються й відповідним профілем особистості за поліфакторною методикою Кеттелла. Адже, за результатами проведеного математико-статистичного аналізу зв'язків професійної адаптивності із показниками шкал за методикою Кеттелла нами були виявлені вагомі кореляції за десятьма факторами, які ми проаналізуємо по низхідній, починаючи з найбільш вагомих.

Так, найбільш значущою є пряма кореляція з показником фактору О (0,3687), яка вказує на формування впевненості у собі. Отже, професійна адаптованість сприяє формуванню самовпевненості, спокою, енергійності та рішучості на основі досвіду. Працівникові легше зберігати холоднокровність навіть у напружених та динамічних умовах діяльності. Адаптація на основі набутого досвіду дозволяє впевненіше та швидше приймати відповідальні рішення й втілювати їх, що відбивається на загальній успішності правоохоронця та його професійному зростанні.

Наступна вагома кореляція була виявлена з показником фактору С (-0,3659), зворотній характер якої визначає зростання емоційної стійкості по мірі розвитку професійної адаптивності. Нами вже наголошувалося на зв'язку адаптивності із нервово-психічної стійкості, елементом якої є саме емоційна стійкість, яка зумовлена поєднанням нервово-психічної стабільності та розвиненим вольовим потенціалом, який полегшує збереження контролю над емоційними проявами у афективно насичених умовах діяльності. Це підтверджується вагомою кореляцією адаптивності із показником дратівливості, як форми агресивного реагування за методикою Басса-Дарки (0,2597), яка вказує на зниження такої непродуктивної поведінкової реакції саме завдяки емоційно-вольовій стійкості.

Далі слід зупинитися на вагомому зв'язку професійної адаптивності із фактором L (0,2758), який, маючи прямий характер, вказує на розвиток довірчість. Ця риса визначає здатність до відвертого спілкування позбавленого від стереотипів. Вона дозволяє легко долати ускладнення міжособової взаємодії завдяки проявам порозуміння та толерантності. Легка адаптивність до різних категорій об'єктів професійної взаємодії полегшує рольову поведінку та дозволяє швидше будувати довірчі стосунки з урахуванням індивідуальних особливостей кожного конкретного об'єкта залежно від обставин контактної взаємодії.

Такий результат підкріплюється й відповідною вагомою кореляцією із показником підозрілості за методикою Басса-Дарки (0,3097), прямий характер якої вказує на тенденцію до її зменшення по мірі розвитку професійної адаптивності працівника ОВС. Здатність до демонстрації довірчості є показником досвідченості правоохоронця, а відтак й його адаптивності до поліваріантних умов професійної взаємодії. Слід також враховувати, що адаптивність характеризується не лише стресостійкістю, але й здатністю пристосовувати власні індивідуально-психологічні комунікативні здібності до різних умов професійної комунікації.

Тепер варто зосередити увагу на вагомому зв'язку професійної адаптивності з фактором Н (-0,2617). Маючи зворотній зв'язок, адаптивність визначає розвиток сміливості працівника та його психологічної готовності до виправданого ризику. Це також є невід'ємною професійно значущою якістю, яка зумовлює ефективність поведінки у небезпечних умовах оперативно-службової діяльності. Ця риса базується на відповідному рівні нервово-психічної стійкості, високому рівні емоційно-вольової стабільності, професійному досвіді і професійно зорієнтованій спрямованості. З цього можна дійти висновку, що вона також є інтегративною якістю, яка зумовлена відповідним поєднанням значущих проявів провідних підструктур особистості правоохоронця. При цьому сміливість, з одного боку, на основі досвіду зумовлена адаптованістю до екстремальних умов службової діяльності, а з іншого, - сприяє прискоренню подальшої адаптації працівника.

Вагомим кореляційним зв'язком професійної адаптивності відзначається й фактор Q_2 (0,2248), позитивний характер якого визначає розвиток певної конформності співробітника до референтного оточення. Безумовно, що зорієнтованість на норми та устої колективу до якого належить працівник також вказує на його адаптацію до професійного оточення з системою відповідних відносин, які регламентують порядок професійної взаємодії. Така соціальна адаптивність визначає референтність колективу для співробітника, з яким у нього відбувається самоідентифікація.

Фактор М є наступним показником, який має вагому кореляцію з рівнем професійної адаптивності (0,1922). Отже, можна стверджувати, що адаптивність до повсякденних умов службової діяльності зумовлює тенденцію розвитку практичності поглядів, що захищає правоохоронця від втрати зв'язку з реальністю. Це дозволяє йому швидко вирішувати проблеми на основі усталеного досвіду. Також прагматизм зумовлює зорієнтованість працівника на звичні загальноприйняті норми, що надає реалістичності та об'єктивності його поглядам та судженням. При цьому це сприяє сумлінному виконанню професійних завдань незважаючи на буденну рутину. Іншими словами, це вказує на адаптацію працівника до повсякденних навантажень, які систематично повторюються та супроводжують службову діяльність.

Слід наголосити, що дана якість пов'язана і з фактором Q_1, який також має вагому пряму кореляцію з адаптивністю (0,1602) та визначає усталеність цінностей, стійкість внутрішньої системи установок та переконань. Тобто, виступає іншим ракурсом прагматичності, як прояву сформованої системи

поглядів та досвіду, що в свою чергу є показником адаптаційних реакцій, що формують сукупність найбільш доцільних та виправданих стереотипів.

Разом із тим, наступний чинник, який має вагомий зв'язок із професійною адаптивністю є фактор F (-0,1863), зворотній характер кореляції з яким вказує на певну тенденцію до експресивності, що доповнює раніше визначену характеристику довірчості. Експресивність проявляється у здатності до контрольованої демонстрації емоційного забарвлення процесу спілкування, що є безумовною ознакою професіональної рольової поведінки. Також експресивність надає динамічності спілкуванню, що полегшує встановленню психологічного контакту з різними категоріями об'єктів професійної взаємодії. Таке свідоме емоційне забарвлення комунікації розширює коло соціальних контактів, що сприяє прискоренню набуття нового професійного досвіду, а також прискорює адаптацію до різних аспектів комунікативної діяльності.

Дана особливість експресивності підтверджується й вагомою кореляцією адаптивності із показником істерії за методикою Кокошкарової (0,3903). Пряма вагома кореляція демонструє тенденцію до несхильності співробітника до прояву ознак істеричного неврозу та істеричної акцентуації по мірі розвитку професійної адаптивності. Отже, експресивність є усвідомленою формою цілеспрямованої поведінки, а не неконтрольованою екзальтованістю істероїдних проявів.

Аналогічно й фактор А, маючи вагому зворотну кореляцію з показником професійної адаптивності (-0,1732), підтверджує таку професійно значущу індивідуально-психологічну рису, як комунікабельність. Враховуючи соціономічний характер правоохоронної діяльності можна стверджувати, що розвинені комунікативні якості вказують на професійну адаптованість до даної діяльності та психологічну готовність до поліваріантної комунікативної взаємодії, яка постійно супроводжує оперативно-службову діяльність. Доречно зазначити, що це також підтверджується відповідною вагомою зворотною кореляцією з показником екстраверсії за Айзенком (-0,1834), яка вказує на наявний комунікативний потенціал на тлі високої загальної зовнішньої активності. Відтак, екстравертованість може виступати сприятливим підґрунтям розвитку професійної комунікабельності по мірі адаптації до специфіки діяльності та набуття практичного досвіду.

І останній фактор, який продемонстрував вагомі кореляційні зв'язки з професійною адаптивністю є показник шкали N (0,1198). Прямий характер зв'язку вказує, що по мірі розвитку професійної адаптивності, працівник починає демонструвати більшу прямолінійність поведінки, уникаючи зайвої хитрості чи недоцільної гнучкості. Це зовсім не означає нездатність до гнучкого маневрування, що особливо важливе при рольовій взаємодії з різними об'єктами професійної діяльності. По мірі набуття досвіду успішної діяльності у різних ситуаціях поліваріантної комунікативної взаємодії, йому легше досягати мети найкоротшим шляхом. Хоча, звісно, саме специфіка професійної взаємодії все ж таки визначає потребу до гнучкого маневрування власними поведінковими проявами при реалізації рольової поведінки з урахуванням об'єкта та самих обставин взаємодії.

Цікавим є виявлений факт вагомої кореляції професійної адаптивності з таким показником, як індивідуально-психологічна характеристика особистісних

математичних здібностей за методикою Амтхауера (-0,1416). При цьому з іншими показниками інтелектуального потенціалу працівника вагомих зв'язків виявлено не було, з чого можна зробити висновок про важливу роль саме математичних здібностей в його структурі інтелекту.

Що ж до системи внутрішніх ставлень до себе, які проявляються у зв'язку професійної адаптивності із системою самооцінок правоохоронця за методикою МИС, то ми маємо досить сприятливий прогноз. Більшість показників індивідуально-психологічних проявів самооцінки визначаються саме адаптивністю, що проявляється й вагомих кореляційних зв'язках.

Так, зокрема, першочергового значення набуває прояв самовпевненості (-0,4806), який, маючи зворотний характер вказує на тенденцію до зростання по мірі розвитку професійної адаптованості. Роль впевненості у собі, власних знаннях, вміннях та навичках нами вже неодноразово відзначалася, коли ми аналізували вплив на неї індивідуально-психологічних характеристик підструктур особистості. Тепер ми доводимо, що й зв'язок впевненості у собі безпосередньо пов'язаний із набуттям професійного досвіду, а відтак, й формування адаптивності до діяльності. Тобто, по мірі адаптації співробітника до професії, він починає впевненіше себе відчувати, позбавляючись зайвих коливань та тривожності. Завдяки цьому знижується внутрішня напруга, яка призводить до негативних психічних станів на фоні астенізації. Це підтверджується прямою вагомою кореляцією адаптивності із показником психастенії за методикою Кокошкарової (0,5045), що вказує на зниження в структурі особистості проявів рис тривожності та невпевненості. Отже, можна зрозуміти, що зростання показника самовпевненості є важливим проявом професійної адаптації працівника до складних та психологічно напружених умов оперативно-службової діяльності.

Відповідно до зростання усвідомлення впевненості у власних силах та можливостях, у правоохоронця виникає потреба демонстрації відповідного зовнішнього самовідношення, що також підкріплюється вагомою кореляцією із рівнем адаптивності (-0,3639). Впевненість на тлі адаптації полегшує його соціальну поведінку, що дозволяє позиціонувати власний потенціал оточуючим, що також неодноразово констатувалося нами раніше. Вільне маніпулювання власним образом в очах об'єктів взаємодії не лише полегшує свідоме управління власною полірольовою професійною поведінкою при контактній взаємодії з різними категоріями об'єктів, але й виступає в ролі інструменту впливу за допомогою впевненої демонстрації свого іміджу.

Це доповнюється й вагомою кореляцією професійної адаптивності з показником самокерівництва (-0,3086). Зворотній характер зв'язку вказує, що по мірі набуття досвіду та адаптації до оперативно-службової діяльності, у працівника зростає рівень власного самоконтролю за проявами власної поведінки. Збільшується здатність до цілеспрямованого керівництва всіх сфер активності, починаючи від контролю власних вчинків, і закінчуючи управлінням процесом цілепокладання. Така інтернальність вказує на її значущість в структурі особистості працівника ОВС.

При цьому, по мірі формування досвідченості та відповідної впевненості у собі, по мірі зростання професійної адаптованості відбувається збільшення усвідомлення власної цінності (-0,1645) й відповідного формування

самоприв'язаності (-0,2912). Правоохоронець починає адекватніше оцінювати свої можливості та усвідомлювати себе як професіонала. В нього зменшуються внутрішні негативні переживання й сумніви через занижену самооцінку та невпевненість, що полегшує його самоідентифікацію в межах оперативно-службової діяльності. Доречно проілюструвати це також зв'язком професійної адаптивності із проявами депресивності за методикою Кокошкарової (0,3872). Вагома пряма кореляція вказує на те, що по мірі прийняття себе, усвідомлення власної цінності, відбувається гармонізація особистості, яка виступає захисним механізмом щодо проявів невротичної депресії.

Разом із тим, спостерігається зниження прояву конфліктності, що визначається відповідною вагомою кореляцією з показником адаптивності (0,6092). З цього можна зробити висновок, що по мірі гармонізації індивідуальної самооцінки в процесі адаптації фахівця до умов оперативно-службової діяльності відбувається поступова нейтралізація його конфліктних особистісних проявів. Це є важливим показником розвитку адаптованості до суперечливих та конфліктогенних умов діяльності, які є притаманними всім соціономічним фаховим напрямам. Також це підтверджується зниженнями таких конфліктогенних внутрішніх установок, як схильність до образливості (0,3636) та негативізму (0,1554) за методикою Басса-Дарки. Вагомі кореляційні зв'язки цих показників із рівнем професійної адаптивності вказують, що в працівника поступово знижується тенденція до прояву даних форм агресивної конфліктної поведінки.

Така сама динаміка зниження спостерігається й за показником схильності до самозвинувачення, яка має вагому пряму кореляцію з показником адаптивності (0,3770). З цього випливає, що по мірі набуття досвідченості та відповідної адаптації до діяльності, у працівника зменшуються внутрішні деструктивні переживання, пов'язані із відчуттям власної нездатності, неспроможності чи непрофесійності. Він починає уникати безпідставного самозвинувачення, яке могло виступати непродуктивною формою виправдання власних помилок чи неготовності до професійних дій та вчинків. Подібна непродуктивна імпунітивність на тлі неготовності розв'язання проблемних ситуацій є формою ескапізму, як втечі через самозвинувачення від необхідності вирішення складних завдань. Окрім того, позбавлення від ескапізму у формі психотравмуючих самозвинувачень підтверджується й кореляцією з показником почуття провини за методикою Басса-Дарки (0,2419). Прямий характер вагомого зв'язку вказує на тенденцію до поступового зниження такого прояву внутрішньої агресивності, як почуття провини та самозвинувачення, по мірі професійної адаптації працівника до складних умов оперативно-службової діяльності.

Тому доречно зазначити, що й інші форми ескапізму у психотравмуючі переживання та невротичні стани знижуються по мірі розвитку професійної адаптованості правоохоронця. Так, наприклад, вагомі кореляції адаптивності із показниками іпохондрії (0,2164) та деперсоналізації (0,1839) за методикою Кокошкарової, вказують на зменшення схильності до виникнення у працівника захисних реакцій за типом «втеча у хворобу» чи афективної відчуженості від реальності. Отже, зниження таких деструктивних станів, як конфліктність, самозвинувачення та інші форми негативних психічних станів, що несприятливим

чином впливають на самооцінку та професійну самоідентифікацію працівника безпосередньо пов'язане із професійною адаптованістю до умов діяльності.

Висновки. Підводячи підсумок емпіричного дослідження, можна дійти висновку, що на індивідуально-психологічному рівні професійна адаптивність визначається: нервово-психічною та емоційною стійкістю; впевненістю у собі; зниженням дратівливості та надмірної підозрілості; довірчістю; готовністю до виправданого ризику; конформністю до референтного колективу; практичністю поглядів; певним консерватизмом; контрольованою експресивністю; екстравертованістю; прямолінійністю; зниженням конфліктності, образливості та негативізму. З зазначених особливостей ролі адаптивності в процесі формування самооцінки, можна зробити висновок, що професійна адаптивність залежить від внутрішньоособистісної гармонізації системи ставлень працівника до себе. З іншого ж боку, по мірі набуття професійного досвіду та формування адаптивності відбувається й зворотній вплив, коли особистість набуває впевненості в сфері власної оперативно-службової діяльності і в наслідок цього гармонізується система індивідуальних самооцінок.

Подальшими перспективами досліджень є аналіз структури особистості правоохоронця у руслі особистісного підходу, з урахуванням специфіки правоохоронної діяльності, у наступних ракурсах: а) роль психологічних якостей, що визначають адаптацію у професію в ході інтеріоризації відповідних відносин притаманних діяльності; б) вплив умов діяльності на подальші трансформації особистості правоохоронця.

Список використаних джерел

1. Платонов К.К. Структура и развитие личности / К.К.Платонов. - М.: Наука, 1986. – 254 с.
2. Реан А.А. Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика / А.А.Реан, А.Р.Кудашев, А.А.Баранов. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. – 479с.

Отримано 01.08.2013 р.

УДК 159.923.3; 159.9.072; 316. 334. 4

Виноградов О.Г.°

Національний Університет «Києво-Могилянська Академія», кандидат психологічних наук, доцент

БАГАТОРІВНЕВИЙ АНАЛІЗ S – R ЗАПИТАЛЬНИКА ЕМОЦІЙНОГО РЕАГУВАННЯ

Стаття присвячена дослідженню того, як впливають стать і вік досліджуваних, а також сприйняття ситуаційних чинників на уявлення про власну емоційну реакцію в уявних ситуаціях. Ситуації в запитальнику конструювалися за допомогою комбінацій двох дихотомічних факторів. Було продемонстровано, що варіативність інтра-індивідуальних патернів зв'язку ситуаційних чинників і уявних емоційних реакцій є статистично значущою, що свідчить про важливість систематичного їх вивчення і застосування в особистісній діагностиці. В той же час демографічні змінні виявилися недостатньо ефективними для пояснення цієї варіативності.

° © Виноградов О.Г., 2013 р.

Ключові слова: *S – R запитальник, емоційне реагування, багаторівневе моделювання, інтра-індивідуальна варіативність*

Статья посвящена исследованию того, как влияют восприятие ситуационных факторов, а также пол и возраст испытуемых, на представления о собственной эмоциональной реакции в воображаемых ситуациях. Ситуации в вопроснике конструировались с помощью комбинаций двух дихотомических факторов. Было продемонстрировано, что вариативность внутри-индивидуальных паттернов связи ситуационных факторов и представляемых эмоциональных реакций является статистически значимой, что свидетельствует о важности систематического их изучения и применения в личностной диагностике. В то же время демографические переменные оказались недостаточно эффективными для объяснения указанной вариативности.

Ключевые слова*: S - R опросник, эмоциональное реагирование, многоуровневое моделирование, интра-индивидуальная вариативность*

The article investigates the impact of situational factors' perception as well as gender and age of the subjects, on the views of one's emotional response to the imaginary situations. Situations in the questionnaire were constructed using combinations of two dichotomous factors. It has been demonstrated that the intra-individual variability in patterns of relations of situational factors and emotional responses is statistically significant, indicating the importance of their systematic study and application in personality diagnostics. At the same time, demographic variables were not efficient enough to explain this variability.

Keywords: *S - R questionnaire, emotional response, multilevel modeling, intra-individual variability*

Актуальність. Дані про інтра-індивідуальну варіативність поведінки мають ієрархічну структуру: нижній рівень ієрархії утворюється ситуаціями, в яких розгортається поведінка в залежності від конкретних обставин, а на більш високому знаходяться індивіди з своїми відносно стабільними крос-ситуативними характеристиками. Оскільки домінуючий сьогодні в емпіричних психологічних дослідженнях підхід до опису інтер-індивідуальних відмінностей має обмежену цінність для вирішення проблеми пояснення індивідуальної поведінки [1], перед дослідниками в галузі психології особистості постає важливе завдання створення відповідної методології аналізу. До виникнення багаторівневих методів доводилося або застосовувати агрегацію даних нижчих рівнів, що призводило до втрати інформації про інтра-індивідуальні відмінності, або витягувати їх у двомірну матрицю, що порушувало припущення про незалежність спостережень, яке лежить в основі більшості традиційних статистичних технік. Сьогодні все частіше до даних такого типу застосовується особливий клас методів, які беруть до уваги існування одиниць аналізу на різних рівнях ієрархії – багаторівневе моделювання. Наразі багаторівневе моделювання в дослідженнях з позицій інтеракціонізму використовується головним чином при аналізі щоденникових досліджень, вибірки досвіду або спостереження [1, 2, 3]. Ця стаття присвячена використанню лінійного багаторівневого моделювання для аналізу даних, зібраних за допомогою структурованого S – R запитальника емоційного реагування. Оскільки особистісні запитальники мають перевагу над вказаними методами збору даних з точки зору простоти використання і економічності, результати дослідження можуть бути корисними для розробки інструментів індивідуальної діагностики з позицій соціально-когнітивної теорії.

Мета дослідження: 1) побудувати узагальнені моделі зв'язку емоцій, які переживають респонденти, в залежності від ситуативних умов на основі даних,

зібраних за допомогою S – R запитальника емоційного реагування; 2) визначити, чи є значущими показники варіативності коефіцієнтів моделі; 3) оцінити вплив статі та віку на залежні змінні і коефіцієнти моделі; 4) оцінити частину дисперсії залежних змінних, які пояснюють фактори опису ситуації.

***Методика*.** Запитальник емоційного реагування складався з 11 блоків по чотири питання в кожному. Блок питань стосувався того, яку інтенсивність тієї чи іншої емоції (хвилювання, радості, гніву тощо) респондент відчував у кожній з чотирьох ситуацій, утворених як комбінації рівнів двох факторів (див. [4]).

По кожній з ситуацій респондент вказував ступінь вираженості певної емоції, користуючись дворівневою дев'ятибальною шкалою: слабко [1 2 3], середньо [4 5 6], сильно [7 8 9]. Основною відмінністю даного інструменту від класичних S – R запитальників є те, що ситуація в питанні описується на основі комбінації рівнів декількох факторів, що полегшує процедуру пошуку можливих причин змін у поведінці.

***Вибірка*.** В дослідженні взяли участь 438 респондентів (працівників декількох міжнародних компаній). Серед досліджуваних було 50,5% жінок і 49,5% чоловіків віком від 22 до 63 років (середній вік становить 35 років, стандартне відхилення складає 7,5 роки). Заповнення методики здійснювалося онлайн за декілька днів до проведення тренінгів, на яких учасники отримували детальні пояснення своїх результатів. Значна частина досліджуваних неодноразово брала участь у таких корпоративних тренінгах, тому більшість учасників відповідали максимально відверто для отримання корисного для себе зворотного зв'язку.

Аналіз даних. Дані аналізувалися за допомогою лінійної багаторівневої регресії у статистичному пакеті mplus 7.1. Сутність багаторівневої регресії можна уявити собі в наступний спосіб: нехай для кожного досліджуваного ми будуємо індивідуальне регресійне рівняння, яке пов'язує залежну змінну – інтенсивність переживання певної емоції – з ситуаційними факторами. Таким чином, ситуаційну емоційну реакцію кожного досліджуваного можна описати за допомогою константи і регресійних коефіцієнтів при незалежних змінних. Ці коефіцієнти можна розглядати в якості агрегованих показників, які описують індивідуальні особливості поведінки людини. Так, наприклад, константа в цьому індивідуальному рівнянні характеризує середній рівень переживання емоції і аналогічна звичайному інтегральному балу за тест. Індивідуальні регресійні коефіцієнти при незалежних змінних дають змогу говорити про значущість тих чи інших ситуаційних факторів для розгортання поведінки індивіда (в західній літературі використовуються терміни «психологічно активні атрибути» або «значущі інгредієнти ситуації»). Оскільки коефіцієнти індивідуальних рівнянь можуть приймати різні значення, їх називають випадковими регресійними коефіцієнтами.

Отримані в результаті аналізу одиниць першого рівня агреговані показники стають змінними на другому рівні аналізу – ми можемо оцінювати їх середнє і дисперсію, шукати зв'язки між ними, пояснювати впливом змінних, які описують досліджуваного на рівні індивіда в цілому – такими як стать, вік чи освіта. Усереднені регресійні коефіцієнти надають інформацію про загальні для вибірки тенденції зв'язку, а їх дисперсія характеризує індивідуальні відмінності.

Насправді такий хід аналізу не є оптимальним через низку обставин. По-перше, в деяких випадках побудувати індивідуальне рівняння просто неможливо, оскільки залежна змінна у досліджуваного не варіює. По-друге, на індивідуальному рівні кількість спостережень може бути невеликою, тому аналізу бракуватиме статистичної потужності. Багаторівневе моделювання дозволяє обійти ці обмеження за рахунок симультанної оцінки коефіцієнтів на всіх рівнях і припущень про їх нормальний розподіл.

Для проведення багаторівневого аналізу в даному дослідженні масив трансформувався у так званий «довгий формат» – дані кожного досліджуваного розташовувалися на декількох рядках, які ідентифікувалися його номером. Ситуаційні фактори і стать кодувалия як бінарні змінні. Приклад такого кодування для факторів А і В по одному з блоків наводиться нижче.

Б1. Я хвилююся, виступаючи перед:

1. А = 0, В = 1; Невеликою групою людей, які мене не знають
2. А = 0, В = 0; Невеликою групою людей, які мене добре знають
3. А = 1, В = 1; Великою аудиторією людей, які мене не знають
4. А = 1, В = 0; Великою аудиторією людей, які мене добре знають

Вік центрувався відносно загального середнього по вибірці (35 років) для кращої можливості інтерпретувати константу моделі.

Послідовність аналізу була наступною: спочатку для кожної залежної змінної будувалася базова модель без предикторів, по якій оцінювалося значення інтракласової кореляції. Потім до базової моделі додавалися фіксовані предиктори на інтра-індивідуальному (ситуаційні фактори) і інтер-індивідуальному (стать і вік) рівнях для оцінки часток поясненої дисперсії. Нарешті, остаточна модель включала в себе: 1) випадкові константи, 2) випадкові коефіцієнти при ситуаційних факторах А і В, 3) регресійні коефіцієнти для рівнянь, які пов’язують значення випадкової константи з демографічними змінними, 4) регресійні коефіцієнти для рівнянь зв’язку між випадковими коефіцієнтами ситуаційних факторів і демографічних змінних, 5) демографічні змінні на інтер-індивідуальному рівні.

Результати і обговорення. Базова модель складається з двох рівнянь, перше описує інтра-індивідуальну варіацію переживання емоції навколо індивідуального середнього, друге стосується інтер-індивідуального рівня і показує, як індивідуальне середнє розкладається на загальне середнє і індивідуальний залишок:

$$y_{SP} = b_{0P} + r_{SP}$$

$$b_{0P} = \gamma_{00} + u_{0P}$$

В цих рівняннях y_{SP} позначає рівень переживання емоції респондентом Р у ситуації S, b_{0P} – константа в індивідуальній моделі респондента Р, фактично є усередненим значенням переживання емоції у всіх запропонованих ситуаціях, r_{SP} – залишок для респондента Р у ситуації S, γ_{00} – константа (усереднене значення всіх індивідуальних констант), u_{0P} – залишок респондента Р. Дисперсія r_{SP} характеризує інтра-індивідуальну (чи внутрішньо-групову) варіативність переживання, а дисперсія u_{0P} стосується інтер-індивідуальних (тобто міжгрупових) відмінностей.

Розглянемо базову модель на прикладі хвилювання при виступі перед аудиторією. Оцінки параметрів індивідуальної моделі виявилися такими: дисперсія, пов'язана з залишками інтра-індивідуальної варіації = 4,030, дисперсія, пов'язана з інтер-індивідуальною варіацією = 0,850. На основі цих результатів з'являється можливість оцінити корисний показник – коефіцієнт інтракласової кореляції, який говорить про частку дисперсії залежної змінної, що визначається належністю до одиниці спостереження другого рівня (в даному випадку, це досліджувані). Для хвилювання інтракласовий коефіцієнт кореляції становить 0,850 / (0,850 + 4,030) = 0,175. Отже, інтер-індивідуальна варіація пояснює тільки 17,5% загальної дисперсії оцінок хвилювання. Показники по іншим емоціям наводяться в таблиці 1.

Таблиця 1.- Показники базової моделі і частки поясненої дисперсії

Почуття	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
EM01 Хвилювання	3,933	4,030	0,850	0,175	0.384	0.029
EM02 Несправедливість	5,433	3,146	1,332	0,297	0.282	0.024
EM03 Заздрість	2,073	0,739	1,147	0,608	0.057	0.002
EM04 Радість	6,225	2,644	1,605	0,378	0.324	0.048
EM05 Гнів	5,708	3,919	1,059	0,213	0.573	0.013
EM06 Смуток	4,565	6,539	0,045	0,007	0.600	0.062
EM07 Збентеження	4,483	3,459	1,930	0,358	0.346	0.014
EM08 Роздратування	4,493	3,211	1,469	0,314	0.409	0.009
EM09 Сором	5,539	2,005	2,082	0,509	0.197	0.077
EM10 Ніяковість	4,373	3,106	1,625	0,344	0.368	0.006
EM11 Інтерес	5,346	5,707	0,084	0,015	0.462	0.040

Примітка: (1) – загальне середнє, (2) – інтра-індивідуальна дисперсія, (3) інтер-індивідуальна дисперсія, (4) інтракласова кореляція, (5) частка поясненої інтра-індивідуальної дисперсії, (6) частка поясненої інтер-індивідуальної дисперсії

Як бачимо у стовпчику (4), частка дисперсії, яка пояснюється інтер-індивідуальними відмінностями, змінюється в широкому діапазоні: від смутку (0,07) і інтересу (0.015) до заздрості (0,608) і сорому (0,509). Але загалом можна говорити про те, що більшість блоків S – R запитальника демонструють переважання інтра-індивідуальної дисперсії над інтер-індивідуальною. Це свідчить про важливість врахування індивідуальних особливостей реагування на ситуацію для пояснення людської поведінки. Виключення стосуються переживань, які є менш чутливими до особливостей ситуації, більш генералізованими. Можливо також, що тут впливає фактор соціальної бажаності відповідей (принаймні це вірно стосовно заздрості, адже значна частка людей не зізнається у заздрощах, про що свідчить низьке загальне середнє 2,073).

На наступному кроці будувалися моделі, в яких з'являються предиктори першого і другого рівнів. На рівні інтра-індивідуальному предикторами слугували особливості ситуацій (два дихотомічні фактори, які позначалися літерами A і B). Для кожної емоції фактори були своїми. Так, для хвилювання при виступі перед великою аудиторією використовувалися такі ситуативні ознаки, як мала чи велика аудиторія (фактор A) і знайома і незнайома аудиторія (фактор B). Для переживання почуття несправедливості факторами були дистанція (близька людина – керівник) і тип несправедливості (не помітив добра – звинуватив у тому, що респондент не робив) і т.д. (див. [4]). На інтер-індивідуальному рівні

предикторами були стать і вік як ознаки, що в найбільшій мірі могли б бути пов'язаними з переживанням різноманітних емоцій. Два останні стовпчики табл. 1 містять оцінки частки поясненої дисперсії на інтра-індивідуальному і інтер-індивідуальному рівнях, які були отримані за допомогою цих моделей. Як бачимо, від третини до половини інтра-індивідуальної дисперсії можна пояснити фіксованими ефектами ситуаційних умов, що є дуже непоганим результатом. При цьому інтер-індивідуальні відмінності пояснюються значно гірше, загалом мова йде про 1-5%. Найбільша частка поясненої дисперсії припадає знов на сором і це легко пояснити: жінки більше схильні до переживання цього почуття, як і люди старшого віку (у блоці мова йде про реакцію оточуючих на помилку чи некоректну поведінку).

Найбільш інформативними є багаторівневі моделі третього етапу. Розглянемо особливості їхньої інтерпретації знов на прикладі залежної змінної «хвилювання при виступі перед аудиторією»:

	Estimate	S.E.	Est./S.E.	Two-Tailed P-Value
Within Level				
Residual Variances				
EM01	0.831	0.095	8.715	0.000
Between Level				
A ON				
SEX	0.094	0.157	0.600	0.549
AGE	-0.023	0.011	-1.972	0.049
B ON				
SEX	0.607	0.165	3.674	0.000
AGE	-0.027	0.010	-2.632	0.008
EM01 ON				
SEX	-0.552	0.153	-3.618	0.000
AGE	0.004	0.011	0.392	0.695
EM01 WITH				
A	-0.407	0.128	-3.176	0.001
B	-0.925	0.184	-5.035	0.000
A WITH				
B	0.319	0.133	2.390	0.017
Intercepts				
EM01	2.624	0.118	22.305	0.000
A	2.029	0.112	18.057	0.000
B	0.789	0.125	6.302	0.000
Residual Variances				
EM01	1.796	0.210	8.571	0.000
A	1.844	0.179	10.281	0.000
B	2.127	0.262	8.133	0.000

Розпочнемо з фіксованих ефектів (розділ Intercepts, константи). При переході від невеликої аудиторії до великої (фактор А) хвилювання в середньому збільшується на 2.029 бали за дев'ятибальною шкалою (коефіцієнт значущий на рівні $p < 0,001$), Проте, сила зв'язку величини аудиторії статистично значущо варіювала від респондента до респондента і його дисперсія становила 1,844 (див. розділ Residual Variances, залишкові дисперсії, для фактору А). Тобто, враховуючи припущення про нормальність розподілу випадкових коефіцієнтів, можна твердити, що регресійний коефіцієнт для 95% відсотків респондентів коливається між -0,69 і 4,74. Інакше кажучи, він може бути як сильним позитивним, нульовим так і слабко негативним.

Ступінь знайомства з аудиторією в середньому впливає слабше на хвилювання при виступі, ніж її величина, регресійний коефіцієнт становить 0,789 ($p < 0,001$). При цьому індивідуальні відмінності у величині регресійного коефіцієнта значно більші: його дисперсія дорівнює 2,127 ($p < 0,001$). Інакше кажучи, для 95% досліджуваних цей коефіцієнт лежить у межах від -2,13 до 3,71 – зв'язок коливається від сильно негативного до сильно позитивного.

Фіксована константа дорівнює 2,624 (блок Intercepts), це означає рівень хвилювання типової жінки 35 років при виступі перед невеликою знайомою аудиторією (для більшості досліджуваних ця ситуація пов'язана з найнижчим рівнем стресу).

Випадкові коефіцієнти виявилися також статистично значущо пов'язаними один з одним. Так, коваріація нахилів для факторів А і В є позитивною ($p < 0,05$), що означає збільшення впливу одного фактора при зростанні важливості іншого. Це можна інтерпретувати так: або чутливість респондента до ситуаційних чинників, або його відвертість чи стиль відповідей.

Константа (типовий рівень хвилювання) також виявилася статистично значущо пов'язаною з нахилами лінії регресії, причому коваріація тут від'ємна – чим сильніше на хвилювання впливають фактори величини аудиторії чи рівня знайомства з нею, тим нижчим є початковий рівень хвилювання.

Перейдемо до характеристики впливу демографічних ознак. На типовий рівень хвилювання статистично значущо здійснює вплив лише стать, жінки зазначили рівень хвилювання в середньому на 0,552 бали вищий, ніж чоловіки ($p < 0,001$). Вік, як це не дивно, не має зв'язку з рівнем хвилювання при виступі перед аудиторією (($p = 0,695$).

Демографічні ознаки статистично значущо пов'язані лише з випадковим регресійним коефіцієнтом при ситуаційному факторі «ступінь знайомства аудиторії». При збільшенні віку на один рік нахил регресійної лінії зв'язку хвилювання і ступеня знайомства аудиторії зменшується на 0.027 ($p < 0,01$). Тобто, стрес від незнайомої аудиторії стає тим меншим, чим старший респондент. Стать взаємодіє з ступенем знайомства несподіваним чином: у чоловіків сила зв'язку є більшою, ніж у жінок, оскільки регресійний коефіцієнт для чоловіків зростає на 0,607 ($p < 0,001$).

Результати аналізу для всіх інших емоцій наводяться в таблиці 2. Статистично значущі на рівні 0,001 коефіцієнти виділено жирним шрифтом.

Перш за все звертає на себе увагу той факт, що фіксовані ефекти ситуаційних факторів А і В далеко не завжди є статистично значущими (рядки

Intercept). Так, для несправедливості виявився неважливим на рівні загальних тенденцій фактор А (хто є джерелом несправедливої оцінки – близька людина чи керівник), для почуття заздрості – обидва ситуаційних чинника (схожість і ступінь опосередкованості інформації) і т.д. В той же час всі випадкові коефіцієнти статистично значущо відрізняються від нуля (останні два рядки таблиці 2). Це свідчить про існування таких різнонаправлених інтра-індивідуальних способів реагування на ситуаційні обставини, які при усередненні не дають вираженої загальної для всіх респондентів тенденції.

Таблиця 2. Коефіцієнти багаторівневих регресійних моделей для десяти емоцій

Ефекти	EM02	EM03	EM04	EM05	EM06	EM07	EM08	EM09	EM10	EM11
EM (RV)	**1,21**	**0,21**	**0,06**	**0,76**	**1,84**	**0,94**	**0,66**	**0,38**	**0,57**	**1,03**
A ON стать	-0,02	-0,03	0,15	0,06	0,15	0,08	0,38	-0,24	0,27	0,21
A ON вік	0,01	0,00	0,01	0,02	0,01	-0,01	0,01	**0,03**	**-0,07**	-0,01
B ON стать	0,08	-0,03	0,13	0,09	**0,31**	**0,32**	0,06	**0,20**	0,07	-0,12
B ON вік	-0,01	0,00	0,01	-0,01	-0,02	0,00	0,00	-0,01	**0,03**	**0,03**
EM ON стать	-0,43	0,04	0,18	-0,35	-0,70	-0,54	-0,46	-0,78	-0,38	-0,40
EM ON вік	0,01	-0,01	0,01	0,01	0,03	0,02	-0,01	0,01	0,03	0,00
EM WITH A	**-0,76**	**-0,83**	**0,22**	**-0,35**	**-1,38**	**-0,41**	**-1,62**	**-0,85**	**-0,96**	**-2,45**
EM WITH B	**-0,92**	-0,18	**0,13**	**-0,45**	**-1,02**	**-1,62**	-0,16	**-1,02**	**-0,85**	**-1,21**
A WITH B	0,26	0,04	**0,10**	-0,05	**0,48**	**0,30**	**0,23**	0,05	-0,06	**1,20**
EM Intercept	**6,15**	**2,59**	**0,46**	**3,71**	**6,56**	**4,34**	**5,48**	**4,71**	**4,93**	**5,97**
A Intercept	0,15	-0,38	0,38	**0,93**	**-2,99**	**1,48**	**-2,44**	0,17	1,39	**1,81**
B Intercept	**-1,48**	-0,20	**0,30**	**2,48**	**-2,04**	**-1,77**	**1,02**	0,53	**-2,75**	**-3,55**
EM (RV)	**2,69**	**1,92**	**0,28**	**2,18**	**3,02**	**3,60**	**3,02**	**3,33**	**3,27**	**3,06**
A (RV)	**0,91**	**1,04**	**0,27**	**0,99**	**0,67**	**0,74**	**2,37**	**1,62**	**1,89**	**3,06**
B (RV)	**1,66**	**0,39**	**0,13**	**0,92**	0,36	**2,51**	**0,59**	**1,72**	**1,39**	**1,79**

Примітка: EM – емоція в блоці, RV – залишкова дисперсія, WITH – коваріація, ON – регресія, INTERC – константа

По-друге, стать і вік виявилися не дуже ефективними предикторами для переживання більшості емоцій: всі фіксовані коефіцієнти в рядках EM ON стать і EM ON вік виявилися незначущими. На додаток, переважна більшість коефіцієнтів зв'язку між важливістю ситуаційних чинників і демографічних змінних не відрізняються статистично значущо від нуля (рядки A ON стать і т.д.). Виключення становлять лише хвилювання (чим старші респонденти, тим менша важливість ступеня знайомства аудиторії), сором (важливість свідомих некоректних дій для переживання емоції залежить від віку), ніяковість (необхідність просити послугу для себе особисто з віком стає менш важливим чинником виникнення ніяковості) і т.п.

Висновки. Проведене дослідження дозволило на матеріалі S – R запитальника емоційного реагування продемонструвати той факт, що інтра-індивідуальна варіативність уявлень про власну реакцію на ситуацію в достатній мірі зумовлюється ситуаційними чинниками. Як виявилося, характер зв'язку останніх з різноманітним емоціями суттєво і статистично значущо варіює від людини до людини. В той же час поки що бракує інформації про те, які саме інтер-індивідуальні чинники можуть в принципі бути відповідальними за різницю у зазначеному характері зв'язку. Цілком зрозуміло, однак, що методи багаторівневого моделювання можуть стати тим самим важливим інструментом, за допомогою якого можна отримати відповідь на це питання.

Список використаних джерел
1. Molenaar P. A manifesto on psychology as idiographic science: bringing the person back into scientific psychology, this time forever / Peter C. M. Molenaar // Measurement: Interdisciplinary Research and Perspectives. – 2004. – Vol. 2. – No. 4. – P. 201-218.
2. Smith R. E. Behavioral signatures at the ballpark: intraindividual consistency of adults' situation–behavior patterns and their interpersonal consequences / Ronald E. Smith, Yuichi Shoda, Sean P. Cumming, Frank L. Smoll // Journal of Research in Personality. – 2009. – Vol. 43. – No. 2. – P. 187–195.
3. Fournier M. A. The interpersonal signature / Marc A. Fournier, D. S. Moskowitz, David C. Zuroff // Journal of Research in Personality. – 2009. – Vol. 43. – No. 2. – P.155-162.
4. Виноградов О. Г. Надійність S – R запитальника емоційного реагування / Олександр Геннадійович Виноградов // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: Збірник наукових праць. – К.: Логос, 2013. – Вип. 19. – С. 111–118.

Отримано 15.08.2013 р.

УДК 159.9

Гайденко В. Ю.[°]

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, аспірант

ТРИКОМПОНЕНТНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХОЛОГІЧНИХ КОРЕЛЯТІВ ОСОБИСТІСНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ РЕВІЗОРІВ ІНСПЕКТОРІВ

В статті розглядається проблема особистісної відповідальності на прикладі професійної діяльності державних ревізорів інспекторів. Визначається вплив конформності на особистісну відповідальність. Емпірично доведено, що відповідальність підвищується при зниженні конформності особистості. Статистично обґрунтовані інтелектуальні, комунікативні та емоційно-вольові кореляти особистісної відповідальності.

***Ключові слова**: особистісна відповідальність, конформність, воля, інтелект*

В статье рассматривается проблема личностной ответственности на примере профессиональной деятельности государственных ревизоров инспекторов. Определяется влияние конформности на личностную ответственность. Эмпирически доказано, что ответственность повышается при снижении конформности личности. Статистически обоснованы интелектуальные, комуникативные и эмоционально-волевые кореляты личностной ответственности.

***Ключевые слова:** личностная ответственность, конформность, воля интеллект*

The problem of personality responsibility illustrated on the example of professional activity of state controllers inspectors is investigated in the article. The influence of conformity on personality responsibility is defined. It is proved empirically, that responsibility rises when the conformity of personality reduces. Intellectual, communicative and emotional – volitional correlates of personality responsibility are statistically valid.

***Key words:** personality responsibility, conformity, will intellect*

Сучасне суспільство зіткнулось з радикальними змінами майже в усіх сферах існування. Ідеологічні орієнтири та світоглядні цінності трансформувалися, а деякі просто зникли. З огляду на такі зміни відповідальність стає домінантною складовою у формуванні життєвої позиції особистості. Відповідальність покликана регулювати поведінку, врівноважуючи свободу і необхідність у життєдіяльності як окремої людини, так і суспільства в цілому.

[°] © Гайденко В. Ю., 2013 р.

Відповідальність є центральною особистісною характеристикою, що визначає ефективність та успішність функціонування індивіда в суспільстві.

Завданнями Міністерства є формування та реалізація державної податкової політики, здійснення контролю за додержанням податкового законодавства, правильністю обчислення, повнотою і своєчасністю сплати до бюджетів податків, зборів та інших платежів, запобігання злочинам та іншим правопорушенням. Враховуючи викладене слід зазначити про високий ступінь відповідальності, яка покладається на працівників, а отже необхідність високопродуктивного функціонування особистості при виконанні службових обов'язків, високий ступінь вагомості праці та відповідальність за результати виконаної роботи

Податковий тиск на бізнес в Україні більший, ніж в Росії, Білорусі та Молдові, який призводить до того, що функціонування малих та середніх підприємств, після прийняття Податкового кодексу, має тенденцію до скорочення. Дрібні підприємці, які сплачували єдиний податок, закривають свою підприємницьку діяльність та отримують допомогу по безробіттю. Великий бізнес створює офшорні компанії – підприємства, засновані в зонах із пільговим або безподатковим статусом. Це дозволяє виводити фінансові ресурси за межі вітчизняної економіки та нагромаджувати їх у економіках інших країн відповідно до стратегій цих корпорацій і бізнес-груп та оптимізувати їх податкові зобов'язання. Також існує прихований відплив капіталів з України через використання інструментів трансфертного ціноутворення. Існують також інші механізми уникнення надмірного податкового тиску. Як наслідок, це звужує фінансовий потенціал національної економіки та негативно впливає на обсяги надходжень до бюджету України, що зрозуміло не сприяє покращенню добробуту її громадян.

Україна посідає 165 місце серед 185 країн учасників в регіоні Центральної Азії та Східної Європи за даними рейтингу Світового банку PayingTaxes – 2013, в загальному рейтингу DoingBusiness – 2013 – 137 місце. Витрати часу на виконання податкових зобов'язань складають 491 години на рік. І це вже здобутки для України, вона увійшла в ТОП – 3 країн, які вагомо покращили умови ведення бізнесу за останній рік.

Перед Міністерством стоять важливі завдання. Стратегічний курс державної політики спрямовано на створення сприятливого бізнес клімату, забезпечення свободи підприємництва, зменшення податкового навантаження та збереження тонкого балансу між стабільним наповненням бюджету і стимулюванням підприємницької ініціативи. З одного боку – це лібералізація податкової системи, створення максимально комфортних умов для бізнесу й громадян при сплаті ними податків, з іншого – стабільне наповнення бюджету, коли держава може повноцінно виконувати свої функції. Діалогу з бізнесом сприяють такі інститути як Інвестиційна та громадська ради – провідні комунікатори влади та інвесторів. Запроваджуються нові інструменти, такі як відшкодування податку на додану вартість шляхом оформлення фінансових казначейських векселів, популяризація системи автоматичного відшкодування. На допомогу в боротьбі з такими негативними проявами, як корупція запроваджено систему «Пульс». Кожен платник податків, кожен інвестор може звернутися до цієї системи і після вирішення питання заявнику обов'язково буде повідомлено про результати.

Актуальність дослідження полягає в тому, що на державних ревізорів інспекторів покладаються масштабні і важливі завдання. Від результату їх взаємодії з представниками бізнесу залежить наповнення Державного бюджету. Тому змінюються вимоги до особистості, яка повинна бути не тільки високо підготовленою, творчою, ініціативною, комунікабельною, але ще й усвідомлювати високу відповідальність за себе, оточуючих та справу.

Відповідальність – особистісна характеристика людини, яка визначає її здібність ґрунтовно аналізувати ситуацію, заздалегідь прогнозувати результати своїх дій або бездіяльності в конкретній ситуації та самостійно робити вчинки, що мають певні наслідки, а також готовність прийняти їх невідворотність, як результат зробленого вибору.

Значний внесок у розвиток даної теми зробили Аристотель, А.Шопенгауер, Ф.Ніцше, Ж-П.Сартр, А.Камю, Ж.Піаже, С.Л.Рубінштейн, К.Ясперс, Дж.Роттер, М.Бердяєв, К.Муздибаєв, М.В.Савчин, В.П.Прядєїн, К.А.Абульханова-Славська, Л.І.Дементій і багато інших філософів і мислителів.

Відповідальна вчинкова діяльність характерна для вільної особистості, яка на основі засвоєного соціального досвіду здатна відповідати на потреби суспільства певним чином та нести за це усвідомлену відповідальність. Відповідальність є одне з проявів свободи, зокрема, як автономія: «я відповідальний, таким чином, за себе самого і за всіх та створюю певний образ людини, який обираю, обираючи себе, я обираю людину взагалі» [3,с.324].

Відповідальність можна розглядати як усвідомлене співвідношення прав та обов'язків. Особистісна відповідальність розглядається з точки зору можливостей особистості, як відповідність моральної діяльності особистості її обов’язку. Особа повинна вміти брати на себе відповідальність з усвідомленням того, що ніхто крім неї цього не зробить, що це єдиний правильний моральний вибір для неї.

Дослідження має на меті з’ясувати яким чином конформність впливає на особистісну відповідальність головних державних ревізорів інспекторів (надалі – інспектори).

Конформність - це зміна поведінки або переконання в результаті реального чи уявного тиску групи. Конформність розглядається як поступливість або схвалення. Поступливість — це зовнішнє слідування вимогам групи при внутрішньому не прийнятті їх, коли людина не віре по-справжньому в те, що робить. Часто люди вимушені вдягати діловий костюм, щоб виглядати відповідно до ситуації, статусу, хоча це зовсім не означає, що це їх особистий стиль. Поведінка в якій поєднується соціальний тиск та внутрішня згода з вимогами останнього, коли людина щиро вірить в те, що її змушує робити група, внутрішній, щирий конформізм, називається схваленням.

Поступливість призводить до згоди. Зло – це непросто справа рук поганих людей, що живуть в доброчесному світі, але також і наслідок владних обставин, які змушують людей проявляти конформність по відношенню до помилкових істин або капітулювати перед жорстокістю. «Цивільні службовці здивували нацистських лідерів своєю готовністю займатися канцелярською роботою, пов'язаною з планами Гітлера по знищенню євреїв. Зрозуміло, ніхто з них власноруч не вбивав євреїв, вони всього лише готували папери» [1, с.167].

Рівень конформності максимальний, якщо до складу групи входять не менше трьох осіб, якщо вона згуртована, одностайна і володіє високим статусом. Така група сильніше впливає на конформність, ніж особистісні якості. Члени групи, що відчувають прихильність до неї, легше піддаються її впливу. Такі люди не люблять розбіжностей з іншими членами своєї групи. побоючись бути відкинутими тими, кого вони люблять, вони надають їм певну владу. Ніхто не може бути байдужим і бездушним, щоб зносити постійну неприязнь і осуд свого оточення.

Груповому тиску більше піддаються люди із заниженою самооцінкою, коли завдання для них складне та вони відчувають свою некомпетентність. Люди, що мають найвищий статус, володіють і найбільшим впливом, їм легше чинити тиск, їм частіше підпорядковуються і навпаки, люди з високим соціальним статусом менш охоче підпорядковувалися наказам. Рівень конформності також максимальний і в тих випадках, коли відповідь доводиться давати публічно.

Конформність – схильність людини в ситуації конфлікту між особистою думкою і думкою групи не усвідомлено робити вибір на користь останньої. Конформність розуміється як механізм, що підтримує стабільність групи і забезпечує її єдність. Жодне співтовариство просто не змогло б довго проіснувати, якби кожен його членів абсолютно з будь-якого питання відстоював власну думку. Здорова конформність дозволяє природно і гармонійно включатися у спілкування з іншими людьми, відкриває широкі можливості для співпраці, терплячість, взаєморозуміння. При цьому людина залишається абсолютно вільною у своєму праві не бути як усі, думати інакше, чинити на свій розсуд.

Для дослідження були використані методики: 16 факторний опитувальник Р.Кеттелла, тестовий питальник для діагностики відповідальності М.В. Савчина.

У дослідженні приймали участь 89 чоловік, серед яких 56 жінок та 33 чоловіків, які працюють на посадах головних державних ревізорів інспекторів. Керівники підрозділів в дослідженні участі не брали.

За класифікацією професій Клімова Е.А. професію інспектора по об'єкту праці можна віднести до професії людина – знакова система та людина – людина. По умовам праці: професія з роботою в мікрокліматі, близькому до комфортного. Самостійний труд, де в межах завдання надається простір для самостійного вибору прийомів роботи. За характером вимог: до психофізіологічних особливостей людини, тобто за характеристиками суб'єкта праці – відсутність необхідних якостей може компенсуватися мотивацією, досвідом людини, що означає відносну профпридатність.

Принцип роботи – галузеве супроводження, тому структурний підрозділ складається з відділів по 30 – 40 чоловік в кожному. Тип організації офісного простору: «Open Space». Вік досліджуваних від 21 до 58 років. Вікові особливості вибірки полягають у тому, що 80 відсотків з них перебувають у віці до 30 років, а 48 відсотків взагалі мають вік 21 – 24 роки. Стаж роботи в державній установі не більше 2-х років.

Важливою характеристикою претендентів на посади головних державних ревізорів інспекторів є саме відповідальність, протягом стажування окрім професійної підготовки перевіряється рівень відповідальності. Керівники установи багато уваги приділяють згуртуванню колективу. Корпоративні

святкування, спільні екскурсії вихідного дня, аматорська футбольна команда, демонстрація результатів хобі і таке інше.

В.П.Прядєїн виділив сенситивні періоди розвитку відповідальності, вік досліджуваних відноситься до двох таких періодів: «22-23 роки особистість отримує освіту, набуває відносної самостійності, змінюється статус «дитина – дорослий», 25-35 років перша вікова зрілість, людина стає матеріально незалежна та повністю самостійна» [2, с.42].

За результатами кореляційного аналізу не виявлено статистично значимих зв'язків між рівнем відповідальності (анкети Фа та Фб) та конформністю працівників (фактор Q2 – «конформність – нонконформність») при цьому простежується зворотній зв'язок: відповідальність підвищується при знижені рівня конформності. 89 відсотків опитаних мають високий та середній рівень конформності. Нагадаємо, що соціальною вимогою в даній групі є високий рівень відповідальності. По закінченню Університету, молодий спеціаліст може розпочати свою трудову діяльність в невеличкому районі якої-небудь віддаленої місцевості, але деяким студентам може пощастити и вони потраплять на роботу в Міністерство. Політика держави відносно податків вирішується в стінах цього відомства, де приймаються важливі для країни рішення, якому, відповідно, підпорядковані територіальні органи всієї країни. Таку групу молодий спеціаліст наділяє авторитетом і певною владою. Зусиллями керівництва група згуртована. Дозволимо собі сміливість припустити, що рівень відповідальності досліджуваних є проявом групового тиску - будь відповідальним, інакше ти не член нашої групи. Цей факт можна розцінити як схвалення, як внутрішній, щирий конформізм – «я вважаю себе дуже відповідальним».

В дослідженні існує статистично значимий прямий зв'язок між відповідальністю та фактором МД – «адекватність самооцінки» (Фа r=0,316 та по Фб r=0,318 при p 0,01). Цей факт можна розглядати як взаємовплив відповідальності та самооцінки. Працівник, який високо себе оцінює, готовий взяти на себе більшу відповідальність. Можна припустити, що рівень самооцінки підвищується, коли працівник більш відповідально ставиться до виконання своїх службових обов'язків.

По гендерним відмінностям статистично значимих зв'язків не виявлено, тобто серед досліджуваних як жінки, так і чоловіки мають однаковий рівень відповідальності.

Результати по опитувальнику Р.Кеттелл запропонував розділити на такі три блоки факторів: інтелектуальні, комунікативні та емоційно-вольові особливості.

З точки зору суб'єктивно-діяльністного підходу Е.А.Клімова інтелект людини (розум) – це насамперед здатність вирішувати нешаблонні життєві, зокрема, професійні завдання. Для даної вибірки можна простежити наступні залежності між рівнем відповідальності та інтелектуальними особливостями:

фактор М – «практичність – розвинена уява» (Фа r=0,282 при p 0,01 та Фб r=0,239 при p 0,05),

фактор Q1 – «консерватизм – радикалізм» (Фа r=0,237 при p 0,05) рівень відповідальності вище, з одного боку, якщо працівники зосередженні на своєму внутрішньому світі, мають розвинену уяву, а з іншого – крайню, безкомпромісну прихильність до будь яких поглядів, концепцій;

фактор В – «інтелект» статистично значимі зв'язки відсутні, але простежується зворотна залежність – при добре розвинених здібностях аналізувати ситуації, осмислювати висновки рівень відповідальності знижується. Конформность та рівень інтелекту також мають тенденцію до зворотної залежності. Особистість, яка має не високі показники по фактору В, для якої завдання складні, відчуває свою некомпетентність, але при цьому дуже важливо дати правильну відповідь, необхідність зподобатись оточуючим, отримати від них схвалення, щоб вчинки і рішення виглядали правильними, тобто при ознаках інформаційного впливу, така особистість більше схильна виявляти конформність, піддаватись груповому тиску, готовність прийняти рішення, яке пропонує група.

Поняття волі, як і відповідальності, пов'язується із свободою особистості – у вольових актах людина, як правило, не може бути вільною, вона підпорядкована необхідності. Свобода ж полягає саме в тому, що ми можемо діяти або не діяти відповідно до нашого вибору або бажання. Воля – це свідоме управління людиною своєю діяльністю та поведінкою, що виявляється у прийнятті рішення, подоланні труднощів і перешкод на шляху досягнення мети, виконання поставлених завдань. В нашому дослідженні за результатами кореляційного аналізу виявлено статистично значимі зв'язки між рівнем відповідальності та факторами С – «емоційна стійкість – не стійкість», G – «схильність до почуттів – висока нормативність поведінки», Q3 – «низький – високий самоконтроль», О – «впевненість у собі – тривожність», I – «жорсткість – чутливість», які Р.Кеттеллом віднесені до емоційно-вольових особливостей. Можна простежити наступні залежності:

- по факторам С (Фа r=0,304 при р 0,01 та Фб r=0,250 при р 0,05), G (Фб r=0,237 при р 0,05) Q3 (Фа r=0,219 при р 0,05 та Фб r=0,213 при р 0,05) для досягнення мети, наприклад, просування по службі, працівникам доводиться часто стикатися не тільки з зовнішніми, але і з внутрішніми перешкодами та протидіями, що виникають при ухваленні, а потім виконанні прийнятого рішення. Отже, істотними вольовими якостями особистості, які підтримують високий рівень відповідальності, є самоконтроль, витримка, самовладання. Відповідальні працівники у процесі рішення забезпечують першочерговість вищих мотивів над нижчими, загальних принципів над миттєвими імпульсами і хвилинними бажаннями, а в процесі виконання – необхідне самообмеження, гальмування інших прагнень і спонукань, зневага втомою заради досягнення мети. Ці якості волі в більшій мірі залежать від співвідношення між потягами і свідомим контролем. Від наполегливості, як найціннішої якості сильної волі, залежить особистісна відповідальність. Наполегливість полягає саме в тому, щоб неухильно, незважаючи на перешкоди, доводити всяку справу до кінця, цілеспрямовано домагаючись здійснення своєї мети. Відповідальні працівники повинні мати високий рівень працездатності, вміти точно виконувати соціальні вимоги і правила;

- по факторам I (Фа r=0,243 при р 0,05 та Фб r=0,280 при р 0,01), О (Фб r=-0,233 при р 0,05) з одного боку досліджувані мають більший рівень відповідальності при наявності такої якості, як холоднокровність, з іншого боку при розвиненій здібності до співчуття, що сприяє зближенню людей та є однією з елементарних і водночас фундаментальних властивостей людини як суспільної

істоти, а також здатність нести особистісну відповідальність за наслідки тих або інших вчинків по відношенню до співробітників або платників податків. Співпереживання вимагає внутрішнього такту та культури спілкування, вияву людинолюбства, гуманізму міжособистісних відносин заснованого на визнанні законності потреб та інтересів іншої людини, виражається в розумінні її почуттів і думок, наданні моральної підтримки під час суспільної праці. По цим факторам існує неоднозначний зв'язок між рівнем особистісної відповідальності та залежністю цієї особистості від членів групи, така особистість постійно шукає допомоги та вимагає до себе уваги. З емпіричного дослідження випливає, що лише вільна особистість здатна на особистісну відповідальність, в практичному – рівень відповідальності вище у залежної особистості. Можливо це свідчить про конформність, як поступливість. Особистість намагається заслужити схвальну оцінку групи, а можливо, ухилитись від негативних санкцій.

Вольова діяльність полягає в тому, що людина здійснює владу над собою. Вольова дія обумовлюється більшою або меншою ступеню складності роботи свідомості, усвідомленням спонукань до дії. Вольові якості особистості належать до числа самих суттєвих. У всьому величному і героїчному, що зробила людина, в найбільших своїх досягненнях її вольові якості завжди відігравали значну роль.

Комунікативні особливості даної вибірки характерні тим, що статистично значимі зв'язки є лише по фактору А – «відкритість – замкнутість» (Фа r=0,268 при p 0,05 та Фб r=0,228 при p 0,05), рівень особистісної відповідальності залежить від рівня відкритості представника досліджуваних. Серед багатьох особистісних властивостей, необхідних для виконання своїх обов'язків, в кінцевому рахунку, ефективної професійної діяльності, здійснюваної в процесі спілкування, особливо слід виділити відкритість, природну невимушеність у поведінці, активне уникнення конфлікту і уважність – це для інспектора дуже важливі комунікативні якості, які передбачають прагнення і готовність до процесу взаємодії з людьми та, як наслідок, найшвидшому налагодженню стосунків під час перевірок. Уникаюча конфлікту, врівноважена поведінка інспектора є індикатором його компетентності та обізнаності на справі особи. На даному етапі не завадить добре розвинений соціальний інтелект, необхідно миттєво оцінити оточення, його щирість, налаштованість на співпрацю та обрати правильну тактику спілкування, налагодити контакт з платником податків. Платник може бути ввічливим та готовим виконати всі забаганки, або байдужим, відстороненим, відверто ворожим, зневажливим, навіть, провокувати різного роду конфлікти. В будь-якому випадку, налагодження стосунків повинно відбуватись максимально врівноважено, толерантно та наполегливо.

Престиж (авторитет) інспектора визначається його соціальною роллю як посадової особи, яка здійснює контрольну діяльність, та виступає від імені державного органу і одночасно є громадянином, що володіє сукупністю визначених прав і обов'язків перед суспільством. Громадська думка засуджує порушення інспектором норм моралі значно суворіше, ніж особами інших професій. Освіта, досвід і майстерність інспектора лише тоді вважаються дійсно цінними, коли вони поєднуються з його глибокою моральною зрілістю та високою особистісною відповідальністю.

Висновки: Попереднє дослідження теоретичного напрямку з питання комформності, як феномена особистісної якості, давало підстави отримати дані за яких комформність впливає на особистісну відповідальність інспекторів. З проведеного ж дослідження випливає, що теоретичні висновки стосовно даної групи досліджуваних не підтвердились, простежується лише тенденція відносно залежності особистісної відповідальності від групового тиску. Отже, виникає припущення, що емпіричне дослідження не підтвердило теоретичне, оскільки досліджувані мають вікові особливості та завищені вимоги керівництва до прояву особистісної відповідальності працівників.

Практична складова дослідження визначила, що детермінантами особистісної відповідальності інспекторів є інтелектуальні, комунікативні особливості та вольові якості досліджуваних. Працівники, які більш високо оцінюють себе, мають радикальні погляди, добре контролюють мимовільні імпульси, точно виконують соціальні вимоги, наполегливо йдуть до наміченої мети і при цьому мають розвинену уяву і здатність до емпатії, готові взяти на себе більше відповідальності. Від рівня відкритості, природної невимушеності у спілкуванні залежить особистісна відповідальність представників вибірки. Між чоловіками і жінками немає відмінностей у прояві відповідальності.

Список використаних джерел

1. Майерс Д. Социальная психология / Д.Майерс — СПб.:Прайм-Еврознак, 2002. — 512 с.
2. Прядеин В.П. Понятие ответственности, исполнительности, воли, как объекта психолого-педагогического исследования / В.П.Прядеин // Педагогика. Психология. Выпуск № 1 2012 с. 33-45
3. Сартр Ж.-П. Екзистенциализм – это гуманизм в кн.: Сумерки богов / Ж.-П. Сартр – М.: Политіздат, 1989. – 319-344 с.

Отримано 10.08.2013 р.

УДК 159.92**.**

Зеленська Н.М°

Київський національний університет імені Тараса Шевченка Інститут післядипломної освіти

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КРЕАТИВНОСТІ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Представлено теоретичний аналіз проблеми креативності в психологічній літературі та головні напрямки її дослідження в зарубіжній та вітчизняній психології. Подано аналіз особливостей розвитку креативності в молодшому шкільному віці.

Ключові слова: *креативність, творче мислення, творчі здібності, молодший шкільний вік*

Представлен теоретический анализ проблемы креативности в психологической литературе и главные направления ее исследования в зарубежной и отечественной психологии. Подан анализ особенностей развития креативности в младшем школьном возрасте

Ключевые слова: *креативность, творческое мышление, творческие способности, младший школьный возраст*

° © Зеленська Н.М., 2013 р.

The theoretical analysis of problem of creativity in psychological literature and main directions of her research are presented in foreign and home psychology. The analysis of features of development of creativity is given in a midchildhood.

Keywords: *creativity, creative thinking, creative capabilities, midchildhood*

***Актуальність дослідження*.** Сучасна соціально-економічна ситуація характеризується стрімкістю змін, значними інформаційними потоками, наявністю віртуальної реальності, яка об'єднує континенти в єдиний інформаційний простір. За таких умов кожна особистість має бути здатною до ефективної самоорганізації власного життя, продуктивної професійної діяльності. Проте донині залишаються нез'ясованими питання становлення і розвитку творчої особистості. У науці відсутні дані про динаміку становлення креативності, творчих здібностей у дітей на певних етапах їхнього життя, що гальмує подальше розроблення проблеми його розвитку.

Молодший шкільний вік надзвичайно важливий у психічному розвитку особистості, оскільки саме в цей період здійснюється перехід до навчальної діяльності, її адаптація до нової соціальної ситуації розвитку.

Встановлено, що означена проблематика вивчається переважно в рамках того чи іншого вікового періоду. Так, проблематика молодшого шкільного віку пов'язана головним чином з вивченням психологічних процесів адаптації до шкільного навчання, формування навчальної діяльності, довільності поведінки, моральних якостей та ін. (І.Д.Бех, Л.І.Божович, В.В.Давидов, О.К.Дусавицький, О.В.Запорожець, Г.С.Костюк, Р.В.Павелків й ін.). Водночас у сучасних психологічних дослідженнях залишається без належної уваги науковців проблема креативності, творчих здібностей дітей молодшого шкільного віку (Д.Б.Богоявленська, Л.І.Божович, Л.С.Виготський, В.О.Моляко, В.М.Поліщук та ін.).

Мета дослідження*:* на підставі теоретичного аналізу з'ясувати особливості розвитку креативності у дітей молодшого шкільного віку.

Тривалий час проблематика креативності не розглядалася як окрема наукова проблема. На початку ХХ ст. постало завдання добору дітей для шкільного навчання шляхом застосування інтелектуальних тестів. Це свідчило про ототожнення креативності та інтелекту. Головним методом при цьому виступало тестування. Цей напрямок продовжує розвиватися й нині (Д.Векслер, Г.Айзенк, Л.Термен, Дж.Равен).

Починаючи з 20-х років Л.Термен проводив лонгітюдні дослідження, які показали, що високоінтелектуальні діти часто не бувають успішними у наступному житті. З цього випливає, що високі показники за тестами інтелекту не мають прямої залежності від проявів креативності в зрілому віці. І навпаки, діти з невисокими показниками академічної успішності за тестами досягнень можуть стати творчими особистостями (Ч.Дарвін, А.Ейнштейн, Т.Едісон та ін.). Саме ці дослідження спонукали відокремлення інтелекту від креативності та виокремлення останніх в самостійну проблему дослідження.

Позиція зведення креативності до високого рівня інтелекту існувала до 60-х років ХХ ст. Подолав цю позицію Дж.Гілфорд шляхом введення нового фактора «дивергентне мислення», який розумівся як здатність мислити «в різних напрямках», та коефіцієнта креативності (Cr), який містив такі властивості мислення як білість, гнучкість та оригінальність [5].

70-ті роки ознаменовані створенням Е.П.Торренсом модифікації тестів Дж.Гілфордом та на їх основі створенням власної батареї тестів (Міннесотські тести творчого мислення) для дітей [88].

До 70-х років змінюється уявлення про природу творчого мислення та творчих здібностей, вони виступають об'єктом окремого аналізу. При цьому творче мислення досліджується за допомогою тестів на креативність, а інтелект – за допомогою тестів інтелекту. Констатується відсутність кореляційних зв'язків між результатами тестів креативності та інтелекту.

Невдовзі застосування тестів викликало численні критичні зауваження через особливості проведення тестових процедур (обмеження часу, стимулююча інструкція, критерії оцінки). Це спонукало появу різноманітних модифікацій тестів Дж.Гілфорда-Е.П.Торренса шляхом зняття часових показників (М.Валлах, Дж.Гетцельс, П.Джексон, Н.Коган), зміни інструкції та відмова від стимуляції (В.Н.Дружинін, Н.В.Хазратова, М.С.Семилєткіна). Це мало позитивний вплив, оскільки давало змогу досліджуваним працювати в індивідуальному темпі. Стимулом до творчого виконання завдання виступало прагнення досліджуваних одержати високу оцінку з боку експериментатора. Зміна інструкції приводить до того, що досліджувані, мотивовані на «соціальне заохочення», можливо будуть продукувати стандартні асоціації, звертаючи увагу на зовнішній бік діяльності (ретельність, акуратність, кольорове вирішення), тоді як креативи та діти з відхиленнями будуть продовжувати продукувати оригінальні рисунки.

В.Н.Дружинін [6] пише про те, що прояви творчого мислення (за високого рівня його розвитку) відносно не залежать від установки на креативність у тестовій інструкції. Зміна процедури оцінки оригінальності носить позитивний характер, оскільки є спробою якісного аналіз відповідей, відділення власне оригінальних ідей від стандартних.

Таким чином, нове розуміння співвідношення творчих здібностей та інтелекту стало прогресивним у розвитку проблеми творчості, при цьому головним об`єктом дослідження виступав продукт діяльності.

У 70-80-ті роки як в Україні, так і в Росії набувають широкого використання тести креативності. Разом з тим, Д.Б.Богоявленська вказує на такий недолік подібних тестів як неможливість чіткого якісного аналізу даних, можлива лише оцінка за критерієм шаблонності чи нешаблонності результатів [1]. Останні публікації (В.Н.Дружинін та М.С.Семилєткіна) з показників коефіцієнта креативності залишили лише оригінальність, яка є показником творчого мислення, водночас показники біглості та гнучкості, на їхню думку, мають інтелектуальну природу.

Таким чином, критерії креативності залишаються дискусійними та викликають критику з боку різних дослідників, внаслідок чого постає питання про надійність тестів.

На підставі використання тестів креативності дослідники (Е.П.Торренс, М.Валлах, Н.Коган та ін.) виокремили низку якостей, що характеризують творчу особистість: здатність до загостреного сприймання недоліків, дефектів, пробілів у знаннях, дисгармонії тощо. Цей список постійно поповнюється новими якостями: відсутність конформізму, прагнення до досконалості, відчуття незадоволеності, надчутливість, нестерпність (Уїтмор, 1980).

У кінці XIX на початку XX ст. бере свій початок вітчизняна традиція дослідження творчості і пов'язана вона з іменами О.О.Потебні, Д.М.Овсянико-Куликовського, Т.І.Райнова, А.Г.Габричевського, А.В.Бакушинського та ін.). Традиційно проблема творчого мислення у вітчизняній психології розвивається в рамках процесуально-діяльнісного підходу.

Нині проблема розвитку творчих здібностей у вітчизняній психології розвивається у кількох напрямках.

Згідно першого напрямку, творчі здібності визначаються рівнем інтелектуального розвитку (Н.С.Лейтес, М.М.Поддьяков, Л.А.Венгер, О.М.Дьяченко, В.Т.Кудрявцев, О.К.Тихомиров). Л.А.Венгер розглядає творчі здібності як одну з складових обдарованості поряд з пізнавальними здібностями, і визначають їх як розвиток уяви, оцінюючи за оригінальністю і складністю продукту. Пізнавальну активність він розуміє як складову обдарованості поряд з іншими компонентами, хоча й не визначає її проявів. Цей напрямок продовжує ідеї Л.С.Виготського.

Головним структурним компонентом творчих здібностей, на думку М.М.Поддьякова, є проблемність мислення, яка виявляється у відкритості дитини новому, у пошуку невідповідностей і протиріч, у власній постановці питань та проблем [20]. Навіть невдача породжує пізнавальну потребу, викликає дослідницьку активність і забезпечує можливість нового етапу в творчому розвитку. Головним методом дослідження є проблемна ситуація.

Н.С.Лейтес розвиває ідеї Б.М.Теплова, і сферою його наукових інтересів є вивчення співвідношення вікових та індивідуальних особливостей обдарованих дітей [14].

Слід згадати концепцію М.О.Холодної, хоча дослідниця не займалася безпосередньо творчим мисленням та креативністю. Досліджуючи інтелектуальну обдарованість, вона вводить креативність поряд з конвергентними здібностями, научуваністю та пізнавальними стилями до структури індивідуального ментального досвіду. За її даними, діти, що демонстрували високі показники конвергентних здібностей, академічної научуваності і дивергентних здібностей не можуть бути однозначно віднесені до категорії інтелектуально обдарованих. До дійсної феноменології інтелектуальної обдарованості приводять такі феномени як компетентність, талант та мудрість. Механізми інтелектуальної обдарованості слід шукати в специфічних особливостях складу і будови ментальних структур. М.О.Холодна пише, що становлення індивідуального ментального досвіду – повільний процес, а психологічними засадам індивідуального досвіду є унікальність складу ментального досвіду особистості [25].

Другий напрямок розглядає творчі здібності як креативність, як виявлення нового, постановка і розв'язання проблем. Він має витоки з підходів Дж.Гілфорда, Е.П.Торренса і представлений підходами О.М.Матюшкіна і О.І.Щебланова.

О.М.Матюшкін розуміє акт творчості як розв'язання проблеми, що має приховані, явно не визначені елементи і відношення. Одержання результату розв'язання проблемної ситуації є кінцевим актом творчості. Головним методом дослідження творчого мислення О.М.Матюшкін вважає тести на креативність. Саме тому цей вчений належить до другого напрямку дослідження творчих здібностей та творчого мислення [15].

Третій напрямок визначає творчість як загальну здатність з перетворення попереднього досвіду. Творчість протиставляється діяльності і особлива увага приділяється активності несвідомого. Механізмом творчості є взаємодія активного домінуючого несвідомого з пасивною, субдомінантною свідомістю [6, 21]. Типологію творчої особистості складає взаємодія свідомості та несвідомого, інтелект забезпечує адаптивність, а креативність – власне творчість. Найбільш сприятливим є поєднання високого інтелекту, високої креативності, рефлективності та саморегуляції [6].

Четвертий напрямок розглядає творчі здібності як інтегральну якість особистості, що об'єднує інтелектуальний та особистісний компоненти (Д.Б.Богоявленська, В.Д.Шадріков). На думку В.Д.Шадрікова, творчість ґрунтується на духовних здібностях, які він розуміє як особливу категорію здібностей і визначає як „цілісну сутність", інтегральний прояв інтелекту і духовності людини". Вони носять ієрархічний характер і в них виявляється індивідуальність людини [26].

Б.Д.Богоявленська визначає творчість як вищий і єдиний прояв обдарованості. Одиницею творчості є „інтелектуальна активність" (інтелектуальна ініціатива). Творчі здібності визначаються як можливість дитини виходити за межі вимог, як прояв інтелектуальної активності в діяльності. Хоча активність виокремлюють як структурний компонент численні дослідники (зокрема, Л.С.Славіна та Н.А.Менчинська виокремлюють інтелектуальну активність; Н.С.Лейтес – розумову активність; О.М.Матюшкін, В.Н.Соколов, Дж.Берлайн, Е.О.Голубєва, І.І.Данилова – дослідницьку пошукову активність; Л.А.Венгер, О.М.Дьяченко – пізнавальну активність; В.А.Петровський – не адаптивну активність), своєрідність концепції Д.Б.Богоявленської полягає в тому, що інтелектуальна активність є інтегральною рисою, де розумові здібності реалізуються тільки шляхом заломлення через мотиваційно-потребову сферу особистості. Її методика „Креативне поле" дає змогу емпірично виявити мотиви, ціннісні орієнтації, які є неприродними для пізнавального процесу.

Концепцію Д.Б.Богоявленської можна віднести до процесуально-діяльнісної парадигми. Вона вважає, що творчому процесу притаманна головна характеристика – спонтанність. Діяльність суб'єкта виходить за межі вже розв'язаної задачі, виробленого алгоритму дії, що наближає її до умов природного експерименту, оскільки не обмежується рамками вимог задачі.

Незважаючи на те, що ці теорії об'єднує розуміння важливості дослідження творчих здібностей з урахуванням цілісної особистісної позиції, вони відрізняються побудовою концепції, акцентами, детермінантами розвитку та методами дослідження.

Проблемами дитячої творчості у вітчизняній психології займалися відомі дослідники Д.Б.Богоявленська, Л.А.Венгер, Л.С.Виготський, О.В.Запорожець, В.Т.Кудрявцев, Н.С.Лейтес, О.М.Матюшкін, А.А.Мелік-Пашаєв, В.О.Моляко, М.М. Поддьяков, В.А.Роменець та ін. Дитяча творчість визначається як одна з найбільш змістовних форм психічної активності дітей, яку можна розглядати як універсальну здатність, що забезпечує успішне виконання найрізноманітніших дитячих діяльностей: моделювання, конструювання, проектування, образотворчу діяльність, фантазування та ін. [18, 19]. М.М.Поддьяков вважає, що дитяча

творчість – це особлива форма процесу психічного розвитку дитини, і як і будь-який справжній процес розвитку, він діалектичний і суперечливий, характеризується якісним переходом від уже відомого до нового, невідомого (суб'єктивно невідомого для дитини).

У рамках дослідження творчості з'ясовуються сензитивні періоди для розвитку творчих здібностей та творчого мислення. Зокрема, Н.С.Лейтес говорить про вікові чинники обдарованості, «вікову обдарованість», розуміючи під цим змінний характер цього утворення. Він вважає, що обдарованість є «перескакування» на інший віковий етап. Виявлення ранніх ознак обдарованості Н.С.Лейтес пов'язує з виявленням індивідуальних рис інтелекту [13, 14, 19].

Л.А.Венгер вважає, що обдарована дитина – це дитина, яка найповніше пройшла свій вік. Підтримуючи його точку зору, численні автори наполягають на віковому підході до проблеми творчих здібностей (В.С.Юркевич). Є.Є.Кравцова пише про те, що творчі здібності є радше особливістю психічного розвитку дітей дошкільного віку, ніж їх індивідуальною характеристикою [3].

У концепції Л.А.Венгера творчі здібності розглядаються як компонент загальної обдарованості поряд з розумовими здібностями та пізнавальною активністю. Центральне місце займають розумові здібності. Основою формування творчих здібностей у дошкільному віці виступає наочне моделювання та здатність до символізації як розумова дія, що формується в цьому віці і виступає засобом реалізації і розумових і творчих здібностей [19]. Аналогом розвитку творчих здібностей виступає розвиток творчої уяви.

Для Д.Б.Богоявленської нижньою межею розвитку творчих здібностей є початок молодшого шкільного віку. Інтелектуальна активність є новоутворенням шкільного віку, а вияв її у дітей 6 років є свідченням випередження розвитку [1].

Дещо інші дані одержані в дослідженні О.М.Дьяченко та А.І.Кирилової. Пік креативності припадає на 3 і 6 років, а у 4-5 років спостерігається спад креативності. [8]. Співставивши дані дослідження з періодизацією психічного розвитку, можна зробити висновок про те, що рівень оригінальності як показник розвитку уяви дитини підвищується в системі «дитина-суспільний предмет» (3 роки) і знижується в системі «дитина-суспільний дорослий» (6 років). Це суперечить думці про розвиток уяви у рольовій грі. Причина цього полягає в тому, що виникаючи на пікові розвитку оригінальності в 3 роки, рольова гра має на меті засвоєння норм стосунків між людьми, їх програвання та моделювання. У центрі уваги знаходяться реальні стосунки дітей, їх домовленості, логіка і правила дій, що веде до реалістичнішого і простого сюжету. Тому у віці 4-6 років спостерігається спад оригінальності, що пояснюється завданнями віку – засвоєнням норм і правил поведінки, соціальної орієнтації в культурі, примірюванням на себе ролей.

Результати дослідження В.Н.Дружиніна та Н.В.Хазратової дещо суперечать попереднім даним. Пояснити це можна тим, що автори досліджували різні процеси: В.Н.Дружинін – гру, а О.М.Дьяченко – малювання. Вік 3-5 років В.Н.Дружинін визначає як найбільш сензитивний для розвитку творчих здібностей. Зокрема, у 3 роки найбільш чутлива до змін мотиваційна сфера, в 4 роки – мотиваційно-особистісна сфера і продуктивний показник креативності, у 6 років – тільки продуктивний показник креативності. Спад творчих проявів до 6

років вважається наслідком зменшення ролі несвідомого в регуляції поведінки і зростання критичності і розсудливості в свідомості дитини [7].

Зростаюча критичність та розсудливість можуть бути перепоною для креативності, але вони необхідні для нормального функціонування інтелектуального процесу, оскільки творчий продукт врешті-решт повинен бути адекватним.

Аналіз праць психологів свідчить про те, що головними чинниками, які впливають на розвиток творчої активності, творчого мислення в молодшому шкільному віці, є: 1) підсвідома емоційно-інтуїтивна царина, що включає: позитивну емоційність, емпатійність, імпульсивність, швидкість, інтуїтивну флексибільність, а також деякі види уяви та антиципацію; 2) свідома інтелектуально-когнітивна царина, до якої належать такі компоненти когнітивних процесів як продуктивне мислення, інтелект, інтелектуальна активність, інтелектуальна гнучкість, оригінальність, рефлексія, самооцінка та свідомість, що формуються в процесі адаптації молодших школярів до соціального середовища.

Узагальнюючи різні підходи до вивчення творчого мислення, диференціюючи різні напрямки, слід виокремити цілісно-поведінковий та пізнавальний плани розумової діяльності. З позицій системно-поведінкового вивчення творчого мислення, як зазначали В.Н.Пушкін та Г.В.Шавиріна, „дослідження динаміки пізнання проблемної ситуації (гностичної динаміки) дозволяють розглядати розумовий процес як функцію роботи цілісної системи гностичної саморегуляції, в якій має місце спільне функціонування регулятора пізнання і управляючого пізнавального процесу” [22, с. 55-56]. Інтелектуально-когнітивна царина особистості взаємопов’язана з емоційно-інтуїтивною, а творчість дитини ґрунтується на їх поєднанні.

Висновок. Теоретичний аналіз проблеми креативності і творчих здібностей свідить про те, що тривалий час в історії психології творчості ці поняття не розглядалися окремо, а спочатку повязувалися з виявленням рівня інтелекту в дітей. Пізніше було показано, що не існує прямого звязку між творчим мисленням та інтелектом, що і спонукало виокремлення творчого мислення в самостійну проблему дослідження. У сучасній психології існує кілька напрямків вивчення творчого мислення та творчих здібностей: 1) творчі здібності визначаються рівнем інтелектуального розвитку; 2) творчі здібності як креативність, як виявлення нового, постановка і розв’язання проблем; 3) творчість як загальна здатність з перетворення попереднього досвіду, при цьому значна увага приділяється несвідомому; 4) творчі здібності як інтегральна якість особистості, що об’єднує інтелектуальний та особистісний компоненти; 5) дослідження творчих здібностей у певній сфері діяльності (математичні, технічні тощо).

Здійснений теоретичний аналіз проблеми креативності та творчих здібностей свідчить про неоднозначність тлумачення цих понять. Причина цього полягає у неоднозначності розуміння загальнішого поняття, яким є «творчість». Особливості розвитку особистості в молодшому шкільному віці полягають у тому, що відбулася зміна вікових меж періоду (з 7 до 6 років), що пов’язане з розумінням шестирічного віку як кризового та одночасно з початком навчання у школі. Теоретичний аналіз проблеми розвитку креативності у молодшому шкільному віці свідчить про нестабільність динаміки її розвитку, про складність

прогнозування механізмів прояву з огляду на гетерохронність психічного розвитку на цьому віковому етапі.

Розумовий розвиток дітей молодшого шкільного віку на початку періоду характеризується виникненням вербального способу дій: умінням виконувати завдання за вербальною інструкцією та здатністю висловлювати думки. Згідно з прийнятим нормативом, дитина 6 років лише починає використовувати словесно-логічні форми мислення.

Перспективи подальших досліджень полягають у комплексному психолого-педагогічному вивченні чинників та особливостей розвитку творчого мислення дітей на наступних вікових етапах.

Список використаних джерел

1. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей / Д.Б. Богоявленская– М.: Академия, 2002. – 320 с.
2. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
3. Венгер А.Л. Ребенок в обществе: исторические кризисы детства / А.Л. Венгер // Вопросы психологии. – 2008. - № 6.- С.39-46.
4. Выготский Л.С. Детская психология / Л.С. Выготский // Собр. соч.: В 6-ти т. – Т. 4. - М.: Педагогика, 1984. - 432 с.
5. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта / Дж.Гилфорд // Психология мышления [под ред. А.М.Матюшкина] – М.: Прогресс, 1965. – С. 433-457.
6. Дружинин В.Н. Психология общих способностей / В.Н. Дружинин– М.: Лантерна вита, 1995. – 150 с.
7. Дружинин В.Н. Экспериментальное исследование формирующего влияния микросреды на креативность / В.Н.Дружинин, Н.В. Хазратова // Психологический журнал – Т. 14. – 1994. - № 4. – С. 29-33.
8. Дьяченко О.М. О некоторых способностях развития воображения у детей дошкольного возраста / О.М.Дьяченко, А.И. Кирилова // Вопросы психологии. – 1980. – № 2. – С. 107-114.
9. Запорожец А.В. Развитие мышления // Избранные психологические труды: В 2-х т. / Запорожец А.В. - М.: Педагогика, 1986. – Т. 1. – С 154-215.
10. Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности / Ильин Е.П. [Серия: Мастера психологии] – СПб.: Питер, 2009. – 448 с.
11. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Костюк Г.С.. - К.: Радянська школа, 1989. - С.251-300.
12. Крутецкий В.А. Психология математических способностей школьников / Крутецкий В.А. – М.: Просвещение, 1968. – 432 с.
13. Лейтес Н.С. Способности и одаренность в детские годы / Лейтес Н.С. – М.: Знание, 1984. – 36 с.
14. Лейтес Н.С. Широта одаренности, призвание, судьба (о Б.М.Теплове) / Лейтес Н.С. // Вопросы психологии. – 1996. - № 6. – С. 139-152.
15. Матюшкин А.М. Основные направления исследований мышления и творчества / Матюшкин А.М. // Психологический журнал. 1984. Т.5. №1. С. 9-18.
16. Моляко В.А. Творческая конструктология (пролегомены) / Моляко В.А. - К.: Освита Украины, 2007. – 388 с.
17. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменологія развития, детство, отрочество / Мухина В.С. – М., 2003. – 456 с.
18. Особенности психического развития детей 6-7-летнего возраста: [под ред. Б.Д.Эльконина и А.Л.Венгера] – М., 1988. – 136 с.
19. Основные современные концепции творчества и одаренности [под ред. Д.Б.Богоявленской] – М.: Молодая гвардия, 1997. – 416 с
20. Поддьяков Н.Н. Мышление дошкольника / Поддьяков Н.Н. – М.: Педагогика, 1977. – 272 с.
21. Пономарев Я.А. Психология творчества / Пономарев Я.А. – М.: Наука, 1976. – 303 с.
22. Пушкин В.Н. Эвристика наука о творческом мышлении / Пушкин В.Н. – М., 1967. – 271 с.
23. Рибо Т. Творческое воображение / Рибо Т. – М., 1901. – 56 с.
24. Роменець В.А. Психологія творчості / Роменець В.А. - К., 1971. - 247 с.
25. Холодная М.А. Психологические механизмы интеллектуальной одаренности / Холодная М.А. // Вопросы психологии. – 1993. - № 1. – С. 32-39.

26. Шадриков В.Д. Способности человека / Шадриков В.Д. – М.: Институт практической психологии – Воронеж: НПО «Модэк», 1997. – 288 с.
27. Torrence E.P. Creativity testing in education / Torrence E.P. // Tse Creative Child and Adult Quarterly. – N-Y., 1976. – P/ 12-36.

Отримано 25.08.2013 р.

УДК 159.9:942.5:343.91

Мельник М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, студентка 2 курсу ОКР «магістр»

Балюта В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, студентка 2 курсу ОКР «магістр»

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ, ЯКІ ЗНАХОДЯТЬСЯ У МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

У статті презентовано аналіз особливостей політичної соціалізації неповнолітніх засуджених. Виявлено детермінанти таких особливостей, а також проаналізовані результати емпіричного дослідження особливостей політичної соціалізації неповнолітніх, які перебувають у місцях позбавлення волі.

Ключові слова: *політична перцепція, політична поведінка, самоідентифікація, девіантна поведінка, соціальна зрілість особистості.*

В статье представлен анализ особенностей политической социализации несовершеннолетних осужденных. Выявлены детерминанты таких особенностей, а также проанализированы результаты эмпирического исследования особенностей политической социализации несовершеннолетних, которые пребывают в местах лишения свободы.

Ключевые слова: *политическая перцепция, политическое поведение, самоидентификация, девиантное поведение, социальная зрелость личности.*

The paper's dedicated to analysis of political socialization characteristics of juvenile offenders. It's been identified some determinants of such features and analyzed the results of empirical research of juveniles' political socialization who's been under imprisonment.

Keywords: *political perception, political behavior, self-identification, deviant behavior, individual social maturity.*

Актуальність. Людина – це істота соціальна. Молодь – соціально активна частина населення, яка являє собою найбільш перспективну частину громадян, бажаючих забезпечити реалізацію своїх інтересів. Але жодна людина не народжується сформованим членом суспільства. Інтеграція індивіда у суспільство – тривалий і складний процес. Він включає в себе засвоєння соціальних норм і цінностей, а також процес набуття соціальних ролей. Процес інтеграції людини в суспільство називається соціалізацією.

Яким чином індивіди засвоюють установки, вірування і цінності, згідно з якими вони сприймають політичні об'єкти? Як їм вдається грати політичні ролі (виборця, члена групи інтересів, активіста радикальної партії, політтехнолога або законодавця)? Іншими словами, внаслідок яких процесів індивіди опановують зразки політичної поведінки?

Усі ці питання пов'язані з проблемою, яка на часі називається у сучасній політичній психології проблемою політичної соціалізації і орієнтації.

Нині все частіше актуальним постає питання політичної соціалізації і ця тенденція видається аж ніяк не випадковою. Ситуація ціннісно-нормативного вакууму і часто відсутність ефективного механізму ретрансляції офіційних політичних цінностей від держави до особи змушує нашу свідомість шукати нову ідентичність, звертатися до інших, архаїчних пластів свідомості. У цих умовах політична соціалізація виступає найбільш природним способом відповіді на питання про своє місце у світі політики, виконуючи певною мірою ресоціалізуючу функцію.

Проблемі політичної соціалізації особи, засвоєння нею традицій і цінностей почали приділяти особливу увагу з 20-х рр. XX ст. Проте єдиного підходу до розуміння процесу політичної соціалізації так не вироблено і донині. Класична теорія політичної соціалізації, розроблена чиказькими вченими під керівництвом Д. Істона, трактувала її як процес навчання особи спеціальним ролям, які їй необхідно виконувати у сфері політики. Більшість учених, які підтримують цю теорію (Л. Коен, Р. Ліптон, Т. Парсонс), акцентували увагу на взаємодії особи із політичною системою і її інститутами.

Інший напрям (М. Хабермас, К. Луман) розглядає політичну соціалізацію як акультурацію, висуваючи, таким чином, на перший план внутрішньоособистісні, психологічні механізми формування політичної свідомості і поведінки людини.

Представники ж психоаналізу (Е. Еріксон, Е. Фром) головну увагу приділяють дослідженню несвідомих мотивів політичної діяльності (формам політичного протесту, контркультурної поведінки), розуміючи політичну соціалізацію як прихований процес політизації людських почуттів і уявлень [5, с. 324].

Концепції сучасних політичних психологів розходяться. Так, одні вважають (М. Антонова, Д. Макаров, О. Чижин і інші), що в основі політичної соціалізації повинна лежати позиція, згідно з якою особа підпорядкована цілому і в процесі свого розвитку свідомо і добровільно засвоює існуючі цінності і норми політичної культури суспільства. Відповідно до іншої точки зору (К. Кастрова, В. Оросак, В. Алабіна і інші), особа повинна розглядатися як суб’єкт політичної влади, тому процес її соціалізації реалізується у взаємодії з існуючою політичною системою.

Ми вважаємо, що політичну соціалізацію слід розглядати як двоєдиний процес, у якому особа одночасно виступає і як суб'єкт, і як об'єкт політичної влади, політичної діяльності і політичних відносин. У процесі політичної соціалізації особа одночасно і пристосовується до них, і змінює їх відповідно до своїх інтересів, цінностей і установок.

Мета статті дослідити особливості політичної соціалізації неповнолітніх, які знаходяться у місцях позбавлення волі.

Очевидно, що політична соціалізація має свій особливий механізм, на існуванні якого наголошує А. Уайджерт. Він функціонує на трьох рівнях.

Перший рівень - соціальний. Це рівень суспільства в цілому. На ньому людина втягується у політику під тиском найсерйозніших проблем, із якими стикається усе суспільство [6]. Наприклад, залучення людей до масових суспільно-політичні рухів відбуваються під тиском глобальних проблем

сучасності, в тому числі і екологічної. Політизація людей може бути обумовлена і загостренням безробіття, корумпованістю влади, розгулом злочинності, погіршенням якості і рівня життя.

Другий рівень - соціально-психологічний. Справа в тому, що людина політично соціалізується у складі не тільки великих соціальних груп (родина, друзі, товариші по шкільному класу чи студентській групі, колектив на роботі) [6]. Тому її політична соціалізації багато в чому сприяє міжособистісному спілкуванню. У ході такого спілкування вона піддається навіюванню і впливу співрозмовників. Через спілкування багато в чому відбувається політична самоідентифікація. Міжособистісне відношення, крім того, багато в чому сприяє і научінню людини, її орієнтації у політичній дійсності і політичних проблемах.

Третій рівень - внутрішньоособистісний. На цьому рівні політична соціалізація заломлюється через призму інтересів людини, її потреби, мотиви, установки і ціннісні орієнтації [6]. Саме вони відіграють значну роль у формуванні політичної свідомості людини. Саме вони багато в чому «керують» її політичною поведінкою.

Політична соціалізація носить, таким чином, динамічний характер в силу постійної зміни всієї сукупності соціокультурних, в тому числі і політичних, факторів, що детермінує виникнення нових політичних цінностей і установок особи.

Згідно з позицією Т. Дворцової, входження особи в політику відбувається як на макро-, так і на мікрорівні. На макрорівні процес входження у світ політики відбувається у рамках всієї політичної системи. При цьому слід враховувати те, що кожне покоління несе на собі відбиток специфічних історичних умов, у яких відбувалося їх становлення, будь то соціально-економічні відносини, спосіб життя, національні традиції чи щось якісно інше. Процес політичної соціалізації молоді на мікрорівні - рівні малих груп і особистості також має свої особливості. Тут неможливо не враховувати локальні умови виховання молодих людей у конкретній сім'ї, найближчому оточенні [2].

Безперервність і динамічність процесу політичної соціалізації особи - характеристики об'єктивні і необхідні для її розвитку. Для того, щоб жити нормальним політичним життям, людина повинна постійно соціалізуватися. Особа, яка живе образами, почуттями і цінностями минулого життя, - це особистість невротика. Хоча це зовсім не означає, що нормальна особистість щодня повинна змінювати свої ціннісні орієнтації в політиці або взагалі відмовитися від власних стрижневих політичних переконань. Іншими словами, політична соціалізація особистості характеризується динамічною рівновагою. Вона виражається у тому, що особа, адаптуючись до нових політичних умов, одночасно активно впливає на них, не втрачаючи своєї політичної самоідентифікації.

Політична адаптація, яка є невіддільною від політичної соціалізації, являє собою досить складний процес взаємодії індивіда і політичної системи. З одного боку, політична адаптація включає цілеспрямований вплив політичної системи на індивіда і представляє процес передачі індивіду існуючих у суспільстві політичних орієнтації, цінностей і моделей політичної поведінки [7]. З іншого боку, політична адаптація включає і власну активність індивіда, тобто перетворення

пропонованих суспільством норм політичної культури у свої власні цінності й установки [8]. У цьому відношенні вплив політичної системи на політичне формування особи е деякій мірі залежить від внутрішніх переконань індивіда.

Таким чином, зміст політичної соціалізації багато в чому визначається характером політичної системи. Кожна прагне сформувати адекватний собі масовий тип особи. Політична соціалізація може як зміцнювати політичне панування певного класу або групи, так і виступати гарантом політичної і соціальної емансипації особи, інструментом політичних змін.

Соціальні норми, які засвоюються у процесі політичної соціалізації, виконують низку суттєвих функцій: регулятивну, санкціонуючу, орієнтаційну, інформаційну, виховну, корекційну та ін. [2].

І. Кон [4] зауважував, що «хорошим» усвідомлюється спочатку те, що схвалюють значимі для дитини люди (батьки, вчителі), а потім і те, що відповідає певним правилам. Орієнтація вже на соціальні норми свідчить про якісні зміни у розвитку особистості, коли зникає конкретний носій норми і вона виступає як самоцінність.

Деліквентна поведінка пов’язана із невідповідністю людських учинків, дій, видів діяльності, поширених конкретній групі, нормам, правилам поведінки, ідеям, стереотипам, установкам, цінностям.

Дослідження соціологів кінця XIX – початку XX століття М. Вебера, Д. Дьюі, П. Д’юпаті, Ж. Кетле виявили зв’язок поведінки, що відхиляється, із соціальними умовами існування людей і довели, що число аномалій у поведінці людей збільшувалося у періоди соціальних потрясінь, війн, економічних криз, що суперечило біологічній теорії походження девіантної поведінки. Також існує думка, що однією із головних причин усіх соціальних відхилень є соціальна нерівність, яка породжує протиріччя між потребами і можливостями їх задоволення в залежності від того, до якої групи належить індивід.

З позиції педагогічної і вікової психології, в індивідуально-психологічному і соціально-психологічному плані неповнолітнім властиві такі особливості: формуються засади спрямованості особистості; виникає, так званий «мінімум соціально зрілої особистості» (16-18 років); розширюється діапазон громадсько-політичних ролей і пов'язаних із цим інтересів і відповідальності: в 16 років — отримання паспорта, у 18 — виборче право і право на створення сім'ї, що й підвищує відчуття дорослості і цінності себе у світі.

У соціально-психологічному плані визначальним чинником, який підштовхує неповнолітнього до несприятливої лінії загального формування особистості, є відсутність чи втрата психосоціальної ідентичності.

Момент ідентичності з соціальною системою був висунутий одним із фундаторів світової соціології Р. Мертоном у розгляді девіантної поведінки особистості. Ідентичність як атрибут особистості досліджено і ґрунтовно пояснено американським психологом Е. Еріксоном.

На думку Е. Еріксона, потреба у психосоціальній ідентичності, будучи соціогенною за своєю природою, закладається у людини на рівні базових потреб – самозбереження, репродукції тощо. Вона полягає у прийнятті власного образу як такого, що належить до певної соціальної групи, спільноти і виконує відповідну соціальну роль. Ідентичність відсутня, коли намагання особи долучитися до

привабливої, референтної для неї соціальної групи не знаходять підтримки і визнання. Ідентичність втрачається, коли різка зміна соціального оточення, власного статусу і ролі переживається особою у вигляді обставини, яка вражає самолюбство, заважає соціальному визнанню й самореалізації [1].

В свою чергу, автор першої фундаментальної праці про підлітковий період, американський психолог С. Холл, висунув теорію рекапітуляції, згідно з якою розвиток індивіда схематично відтворює й повторює історію людського роду. Виявляючись у генетично запрограмованій послідовній зміні спадково зумовлених форм поведінки, почуттів і соціальних інстинктів.

Також своєрідною особливістю являється прагнення до лідерства. Прагнення до лідерства є віковою особливістю дітей підліткового віку. Як форма прояву потреби в соціальному визнанні і особистісній персоналізації, а також спосіб творчої адаптації до нової соціальної ситуації розвитку. Мотивація лідерства у підлітків складається в залежності від ідентифікації з найбільш значущими людьми з їхнього найближчого оточення [3].

Саме в юнацькому віці формується уміння особи обирати доцільні форми поведінки у різних ситуаціях, виходячи із власних моральних настанов і переконань. Можна сказати, що у ранньому юнацькому віці в особи формується потреба діяти й поводити себе відповідно до своїх моральних принципів і переконань. Звідси виникає й потреба у набуванні моральних знань. Зрозуміло, моральна цінність поведінки залежить при цьому не тільки від наявності моральних поглядів, а й від практичного морального досвіду особи.

Слід зважати на те, що життєві ідеали юнацтва неодмінно завищені, а реальні шляхи їх досягнення часто не збігаються із тими, які вони планують. Сучасній людині у ранньому юнацькому віці притаманний «максималізм». Так соціологи й психологи називають орієнтацію її на максимальне задоволення матеріальних і духовних потреб [4].

За даними психолого-педагогічних досліджень (О. Ковальов, М. Левітов та ін.), для старшокласників характерним є значно вищий рівень засвоєння моральних принципів і вимог нашого суспільства. Важливе значення в їх засвоєнні, в перетворенні у внутрішні регулятори поведінки юнаків і дівчат має діяльність колективу, в житті якого вони беруть активну участь.

Методично – процедурні аспекти емпіричного дослідження. Дане дослідження проходило у кілька етапів, базовими посеред яких являлись: вибір методичного матеріалу, формування і опитування досліджуваних груп, аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження.

Для емпіричного дослідження психологічних особливостей політичної соціалізації неповнолітніх, що знаходяться в місцях позбавлення волі, було обрано методику Е. Чорного «Особливості політичної соціалізації». Опитувальник складається із 48 запитань і шести шкал. Особливості політичної соціалізації вивчались за такими параметрами:

Шкала 1. Сприйняття влади і окремих її характеристик;
Шкала 2. Ставлення до політики;
Шкала 3. Ставлення до політиків;
Шкала 4. Ставлення до інститутів влади;
Шкала 5. Мотиваційний блок політичної свідомості;

Шкала 6. Когнітивний блок політичної свідомості.

У подальшому було сформовано дві групи досліджуваних. У дослідженні взяло участь 147 осіб. Перша група досліджуваних являла собою 77 неповнолітніх хлопців (15-17 років), що знаходяться в місцях позбавлення волі за здійснення протиправних вчинків. Друга група – контрольна, що складає 70 неповнолітніх хлопців, що навчаються у школах м. Києва і на час дослідження не вчиняли кримінальних і адміністративних правопорушень, не притягались до відповідальності.

Аналіз результатів емпіричного дослідження та їх інтерпретація. Результати дослідження особливостей політичної соціалізації та однофакторного дисперсійного аналізу за шкалами опитувальника «Особливості політичної соціалізації» (Е. Чорний) наведено в таблиці 1 та рис. 1.

Таблиця 1 - Психологічні особливості у відмінності політичної соціалізації неповнолітніх

Група досліджуваних	**Шкали (середні значення)**					
	1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**
Перша група – засуджені	0,7	1,5	5,2	2,0	6,3	4,8
Друга група – школярі	7,5	6,7	2,5	6,5	4,7	3,5

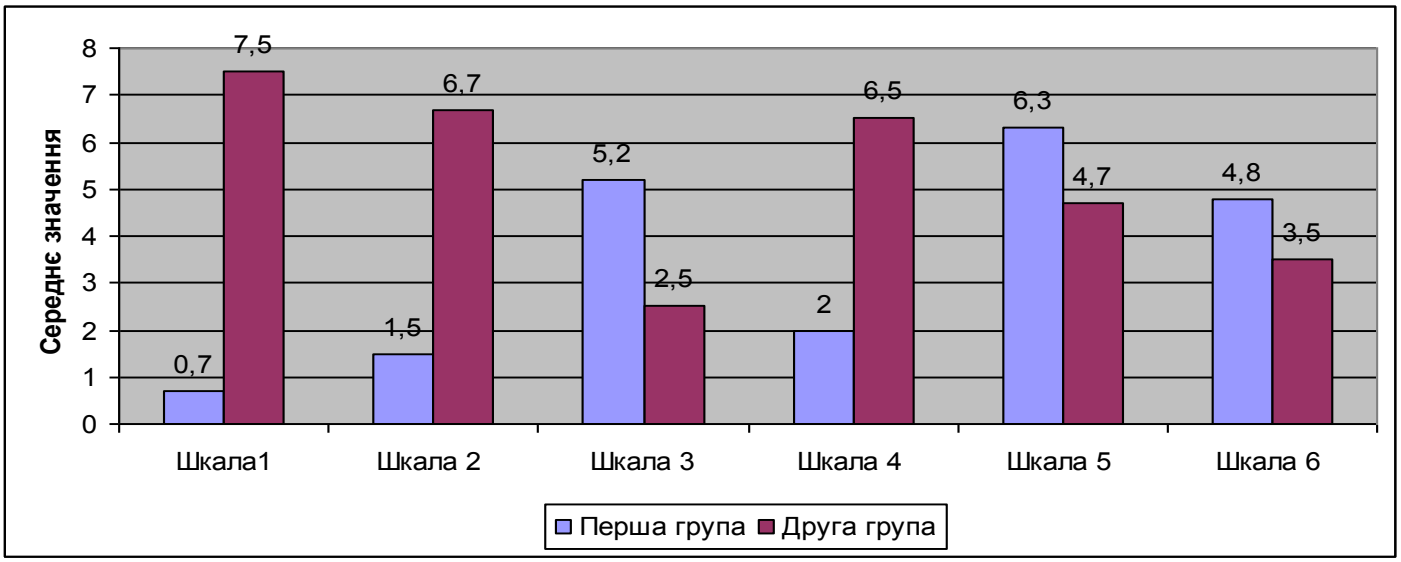

Рис. 1. Психологічні відмінності політичної соціалізації неповнолітніх засуджених

Отримані дані надали можливість дійти наступних висновків:

- у засуджених хлопців низькі показники середнього значення за шкалою сприймання влади і окремих її характеристик, на відміну від контрольної групи. Це свідчить про негативне ставлення до влади як структури, що сприяє покращенню рівня життя громадян і підтримки порядку в суспільстві. Влада, за даним параметром, сприймається засудженими як засіб пригнічення індивідуальності кожного громадянина;
- діагностуючи ставлення до політики (шкала №2), виявлено, що у засуджених неповнолітніх сформоване негативне ставлення до політики в цілому, на відміну від контрольної групи. Особливістю цього являється відсутність

зацікавленості політикою і політичними подіями, що відбуваються як у світі так і в країні. Певного роду негативізм до усього, що пов'язане із політикою;

- згідно зі шкалою №3, яка діагностує ставлення до особи політика, виявилось, що у досліджуваної групи сформоване позитивне ставлення до особи політика. Засудженні вважають політиків досвідченими, із великим багажем життєвого досвіду, яким політична діяльність дозволяє реалізувати свій особистісний потенціал. Також цікавим фактом являється те, що самі засуджені не проти реалізувати себе у політичній діяльності.
- згідно зі шкалою №4, яка діагностує ставлення до інститутів влади, виявилось, що у досліджуваної групи сформований полюс негативної спрямованості. Досліджуванні вважають владні структури корумпованими. Також висловлюють наявність неосяжного бар'єру поміж чиновниками і пересічними громадянами, а також відсутність професійної і чесної судової гілки влади.
- згідно зі шкалою №5, яка діагностує мотиваційний блок політичної свідомості, виявилось, що у досліджуваної групи наявний високий рівень змісту активної участі в політичному житті суспільства. А також висловлюються надання пріоритетів певним існуючим владно-політичним структурам країни. Наявне бажання проявити себе у політичному житті суспільства як активний громадян країни.
- згідно зі шкалою №6, яка діагностує когнітивний блок політичної свідомості, виявилось, що засуджені вважають, що вони досить непогано обізнані у політичних перипетіях держави. Висловлюють наявність стійких ідеологічних переконань і вважають себе політично грамотними особами.

Таким чином, виходячи із отриманих результатів можна сказати, що наявні певні особливості політичної соціалізації засуджених неповнолітніх, які принципово відрізняють їх від їхніх соціально адаптованих однолітків на волі. Даною особливістю являється значно розвинені і виражені мотиваційний і когнітивний блоки політичної свідомості, усупереч негативному ставленню до політики та інститутів влади і окремих характеристик, таких як виконавча гілка влади. Дана особливість може бути зумовлена насправді низьким рівнем адекватно засвоєної інформації про політичну владу, її структуру і політичний устрій. Тобто переоцінка власного когнітивного блоку свідомості на фоні негативного ставлення до влади.

Висновок. Яким чином і наскільки успішно буде проходити розвиток цілої держави, в кінцевому рахунку залежить від ступеня політичної соціалізації кожного громадянина, від політичної волі, цінностей та ідеалів «рядової» особи, від того, наскільки сильно вона відчуває себе суб'єктом політичної діяльності.

Теперішній час є переломним і дає шанс кожному проявити себе і тим самим не словом, а ділом виявити якість і ступінь своєї політичної соціалізації. Разом із тим, саме у такі періоди історії політична соціалізація відбувається найбільш інтенсивно, адже стирається чимало старих обмежень і заборон, і разом з тим створюються умови для вільного прояву своєї політичної волі. Але не варто забувати, що разом із цим пов'язане зростання відповідальності кожного за свої учинки.

Список використаних джерел

1. Агрессия у детей и подростков: Учеб. пособ. /Под ред. Н. М. Платоновой. – СПб.: Речь, 2006. – 336 с.

2. Дворцова Т. А. Политическая адаптация и социализация молодежи в трансформирующемся обществе: [монография] / Т. А. Дворцова. – Ставрополь: Сфера, 2005. – 469 с.
3. Кон И.С. Психология старшекласника. / И.С. Кон. – М.: Просвещение, 1980. – 192 с.
4. Кон И. С. Ребенок и общество / И. С. Кон. – М.: Наука, 1998. – 270 с.
5. Пугачев В. П. Ведение в политологию / В. П. Пугачев, А. И. Соловьев. – М.: Наука, 1999. – 538 с.
6. Уайджерт А. Общество и идентичность / А. Уайджерт. – М.: Просвещение, 1990. – 361 с.
7. Шестопал Е. Б. Психология восприятия власти / Е. Б. Шестопал. – М.: Инфра-М, 2004. – 349 с.
8. Шестопал Е.Б. Образы власти в постсоветской России / Е. Б. Шестопал. – М.: МГУ, 2004. – 241 с.

Отримано 25.08.2013 р.

УДК 37.011.3-051::376-056.36

Полівко Л.Ю. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, аспірант

ПЕДАГОГ, ЯК СПЕЦІАЛІСТ ІНКЛЮЗИВНОГО ПРОЦЕСУ У НАВЧАННІ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

У статті висвітлено проблему навчального процесу в умовах інклюзивної освіти та розкрито специфіку викладання педагога, щодо дітей з особливими освітніми потребами.

Ключові слова: *інклюзивна освіта, діти з особливими потребами, навчальний процес, педагог*

In the article the problem of the educational process in inclusive education and reveals the specifics of teaching the teacher, about children with special needs.

Keywords: *inclusive education, children with special needs, the learning process, the teacher*

В статье раскрыто проблему учебного процесса в условиях инклюзивного образования, а также раскрыто специфику преподавания педагога, относительно детей с особыми образовательными потребностями.

Ключевые слова: *инклюзивное образование, дети с особыми потребностями, учебный процесс, педагог*

Актуальність. Питання впровадження інновацій в освіті дітей з особливими освітніми потребами досить суперечливе й водночас, актуальне, яке потребує всебічного вивчення.

Освіта дітей з особливостями психофізичного розвитку є однією із найважливіших завдань для країни. Суспільство зобов'язане дати можливість кожній дитині, незалежно від її потреб та інших обставин, повністю реалізувати свій потенціал, приносити користь суспільству і стати повноцінним його членом.

Протягом останнього десятиліття вітчизняні науковці, зокрема В. Бондар, А. Колупаєва, Т. Євтухова, В. Ляшенко, І. Іванова, О. Столяренко, А. Шевчук, О. Савченко та інші присвячують свої праці дослідженням проблеми залучення дітей з особливими потребами до навчання в загальноосвітніх навчальних закладах, їх реабілітації та соціалізації до суспільних норм. Значний вплив на розвиток системи спеціальних навчальних закладів удосконалення їх структури, розробку методик ранньої діагностики психічного розвитку дітей мали праці психологів Л.

° © Полівко Л.Ю., 2013 р.

Виготського, О. Венгер, О. Запорожця, О. Киричука, Г. Костюка, Б. Корсунської, С. Максименка, Н. Морозової, В. Синьова, П.Таланчука, В. Тарасун, М. Ярмаченка. В них обґрунтовано принципові положення щодо особливостей розвитку психічних процесів у дітей різного віку, ролі корекційного виховання у підготовці до шкільного навчання, механізмів формування їх соціально-комунікативної активності. В дослідженнях вчених вивчалася історія становлення і розвитку окремих напрямків спеціальної освіти дітей шкільного віку з різними психофізичними порушеннями. Одночасно аналізувалася історія виникнення наукових поглядів та ті чи інші прояви аномального розвитку та засоби їх психолого-педагогічної корекції.

Існує декілька концепцій, які формують у педагогів розуміння процесу викладання та підходів до його реалізації. Одна із них, це загальна модель навчального процесу, яку розглядали, такі науковці, як: К. Ендрюс та Л.Малкахі. Р. Біггс, Л. Гоу та Д. Кембер концепцію навчання, якою керуються в своїй роботі вчителі, представляли у вигляді діапазону від нижчого рівня до вищого.

На даний час ще не достатньо досліджень, які б формували уявлення вчителів стосовно планування та здійснення навчального процесу в умовах інклюзії.

З огляду на зазначене ***метою статті*** є визначення специфіки викладання педагога, щодо дітей з особливими освітніми потребами.

В основу інклюзивної освіти покладена ідеологія, яка виключає будь-яку дискримінацію дітей, яка забезпечує однакове ставлення до всіх людей, але створює спеціальні умови для дітей з особливими потребами. Навчання дітей з особливими потребами ґрунтується на принципах виваженої педагогіки, дієвість яких підтверджується і від використання якої виграють усі діти. Вона передбачає, що різноманітність між людьми є природним явищем.

Зусиллями ЮНЕСКО було організовано кілька Всесвітніх конференцій з питань освіти для людей з особливими освітніми потребами.

Інноваційна освітня концепція щодо навчання дітей з обмеженими можливостями була представлена на Всесвітній Конференції з освіти осіб з особливими потребами: доступ та якість, яка проведена за підтримки ЮНЕСКО в Іспанії. Концептуальні засади щодо здобуття освіти неповносправними викладено в Саламанській декларації [3].

Саламанська декларація містить Заклик до урядів усіх країн затвердити на законодавчому рівні інклюзивну модель освіти та приймати до загальноосвітніх шкіл усіх дітей, якщо немає виняткових випадків, які унеможливлюють це. Таким чином, було запропоновано, щоб інклюзія стала загальною формою освіти, а спецшколи або спецкласи існували для виняткових ситуацій.

Інклюзивні школи, як зазначається у документі, мають не лише забезпечити високоякісною освітою всіх дітей, а й сприяти усуненню дискримінаційних установок і настроїв, створювати сприятливу атмосферу у громадах та розвитку інклюзивного суспільства, змінюючи перспективи соціального облаштування.

Інклюзивна освіта — це система освітніх послуг, що базується на принципі забезпечення основного права дітей на освіту та права навчатися за місцем проживання, що передбачає навчання в умовах загальноосвітнього закладу. З метою забезпечення рівного доступу до якісної освіти, інклюзивні освітні заклади

повинні адаптувати навчальні програми та плани, методи та форми навчання, використання існуючих ресурсів, партнерство з громадою до індивідуальних освітніх потреб і різних стилів навчання дітей з особливими освітніми потребами. Інклюзивні освітні заклади повинні забезпечити спектр необхідних послуг відповідно до різних освітніх потреб таких дітей.

Інклюзія передбачає особистісно-зорієнтовані методи навчання, в основі яких — індивідуальний підхід до кожної дитини з урахуванням усіх її індивідуальних особливостей — здібностей, особливостей розвитку, типів темпераменту, статті, сімейної культури тощо.

Щодо системи освіти в Україні, то вона розглядається як основа національного і духовного відродження суспільства. Її основне завдання полягає у вихованні покоління людей, які здатні оберігати та примножувати цінності національної культури та громадського суспільства, розвивати та зміцнювати незалежну, соціальну та правову державу як невід'ємну складову європейської та світової спільноти. У нашому суспільстві починає формуватися нова культура й освітня норма-повага до людей фізично та інтелектуально неповносправних. Згідно зі статутом Організації Об'єднаних Націй, Всесвітньої декларації про права людини діти-інваліди мають рівні права і можливості з іншими людьми. Прийняті Генеральною асамблеєю ООН Конвенція про права людини та Декларація про права інвалідів визначали пріоритети в правах дітей з особливими освітніми потребами на освітні, медичні послуги та професійну підготовку і трудову діяльність.

Діюча в нашій державі протягом десятиліть система спеціальних навчально-виховних закладів має чітку і диференційовану систему закладів восьми типів для кожної категорії дітей, що мають особливості психофізичного розвитку (глухих, слабочуючих, сліпих, слабозорих, дітей з порушеннями опорно-рухової сфери, затримкою психічного розвитку, обмеженими розумовими можливостями, мовленнєвими вадами). Одним із перспективних напрямків реформування спеціальної освіти цих категорій дітей є їх інтегроване навчання в загальноосвітніх закладах.

Характерною особливістю сьогодення системи спеціальної освіти в Україні є реконструювання її на демократичних засадах. Намітилась тенденція переходу до альтернативних моделей психолого-педагогічної підтримки. Вільного вибору форм навчання дітей, рівня і діапазону освітніх послуг.

На сьогоднішній день позитивне розв'язання питання про залучення дітей з особливими потребами до звичайних класів у повній мірі залежить від зацікавленості і мотивації адміністрації шкіл та вчителів. Тому результативність цієї роботи є лише в тих закладах, де вчителі відчувають свою відповідальність і наполегливо працюють з дітьми і їх родинами.

Відповідно до Конвенції ООН про права інвалідів та інших міжнародних документів, необхідними умовами для отримання якісної освіти для дітей з особливими потребами є вміння педагога здійснювати індивідуалізацію та диференціацію навчального процесу, оцінювати розвиток дитини на основі об`єктивних спостережень за її розвитком, розробляти індивідуальні навчальні програми, тісно співпрацювати з батьками дитини та іншими фахівцями.

Умовою досягнення успіху являється співпраця педагогів з батьками,

медиками та іншими фахівцями, а також: визначення потреб дитини, розробка відповідних заходів для її підтримки, розробка високоякісних навчальних програм на основі інформації про розвиток дитини, відповідна професійна підготовка вчителів та постійне підвищення кваліфікації.

У класі мають бути створені такі умови, щоб всі діти відчували свою цінність і могли брати активну участь в усіх шкільних справах. Активна участь батьків у педагогічному процесі є надзвичайно важливою умовою для налагодження партнерських стосунків, організації роботи в спільній команді педагогів, батьків і фахівців для спільного прийняття рішень, плануванні навчальних та реабілітаційних заходів.

При роботі з дітьми з особливими потребами доцільніше оцінювати досягнення індивідуально визначених цілей, ніж порівнювати їх з типовим. Важливим моментом у роботі з дітьми є процес спостереження їх розвитку. Аналіз результатів допоможе вчителеві визначити сильні якості, схильності і потреби дітей-інвалідів. Все це є кроком до розробки відповідних заходів для попередження і вирішення проблем дитини. Спостереження за дитиною ведеться безперервно, результати аналізуються, і на основі результатів аналізу коригуються дії вчителів [4].

Планування індивідуальної роботи з дитиною є своєрідним прогнозом стосовно дитини. Він дозволяє побачити цілісну картину особистості дитини, її можливе майбутнє. Дітям-інвалідам потрібен більш тривалий час для оволодіння функціональними навичками, тому педагогом в першу чергу, необхідно приділяти увагу розвитку вмінь, які дають дитині-інваліду відчуття самостійності та власної значущості.

Вчителі інклюзивних класів повинні створити демократичну атмосферу і всіляко сприяти формуванню міцних дитячих колективів. Всі діти, незалежно від стану їхнього здоров'я повинні мати однакові права і можливості. Сприятливе середовище заохочує всіх дітей, незалежно від їхніх можливостей, до досліджень, ініціативи, творчості, що забезпечує успішне навчання і розвиток. Почуття приналежності є дуже важливим для дітей. Тому вчитель має створювати ситуації позитивних соціальних взаємин учнів. Завдяки контактам з однолітками діти розвиваються емоційно і соціально. Вони вчаться жити у злагоді з людьми, у них формується самоповага.

Педагоги повинні постійно демонструвати батькам, що вони є важливими членами шкільного колективу, бажаними і потрібними у школі, що їхній внесок у загальну справу є цінним і необхідним.

Оскільки, головними ініціаторами у впровадженні програм залучення в Україні, як і в цілому світі, є батьки. Це найперше, відбувається тому, що батьки є природними носіями ідеї, духу залучення дітей з особливими потребами до загальної системи і, крім того, вони є замовниками і споживачами цього виду освітніх послуг [2].

Втім, батьки, як і будь-яка ланка, дотична до інклюзії, потребують відповідної підтримки і допомоги, що безумовно, підвищить у цьому їхню роль. Обов'язковим є отримання батьками широкого спектру послуг аби надати їм можливість стати компетентними захисниками прав своїх дітей, для подальшого використання цих навичок у відстоюванні дітей у майбутньому.

Важливо підкреслити: у своїй виховній роботі з сім'єю вчитель лише у тому випадку досягне поставленої мети, коли його особисте відношення до дитини буде для батьків тим взірцем, до якого їм захочеться наблизитися. Запорука успіху у діяльності інклюзивних класів – у командній роботі всіх причетних до цієї справи осіб: родини, медиків, інших фахівців.

Адже успішність усього навчального процесу буде залежати від здатності педагога адаптуватися до нових вимог та особливостей, від здатності й бажання зробити свій власний, індивідуальний внесок у здійснення педагогічного процесу, його розвиток і вдосконалення. Особливу роль у готовності педагога до інклюзивної освіти відіграють його професійно значущі психологічні якості. Адже готовність до інклюзивного процесу полягає не лише у наявності нового методичного матеріалу, матеріальної бази, а і у моральній, психологічній готовності педагога до роботи із дітьми із психо-фізичними вадами.

Чинники, пов'язані з особистістю вчителя, відіграють важливу роль у плануванні й реалізації навчання учнів з особливими потребами в інклюзивному класі. Разом з тим у контексті інклюзивної освіти найважливішими чинниками є ціннісні установки вчителя в плані навчання й викладання. На нашу думку, для ефективної роботи цінності педагога мають, по-перше, узгоджуватися з теоретичними й емпіричними принципами навчальної діяльності учнів; по-друге, ці цінності повинні гармоніювати з методичними підходами, які вчитель використовує для того, аби послідовно навчати всіх учнів та відстежувати їхні результати для звітності.

Реалізація якісної освіти для всіх вимагає зміни свідомості, розширення філософії інклюзивної освіти, де важливу роль відіграють відповідальні за цей процес. Досягнення якості освіти вимагає від всіх учасників, що беруть участь у інклюзивному процесі, зобов'язань, співпраці, спільних проектів, здатності працювати разом для досягнення спільних цілей, відповідної підготовки для ефективної участі. Тобто, якість освіти буде тоді: коли навчання буде досконалим зі сторони учасників інклюзивної освіти, без принижування або маніпулювання; якщо така підготовка стає конкретною метою; якщо навчання враховує різноманітність, індивідуальність до особливостей кожного учня.

Створення більшої системи інклюзивної освіти потребує участі всіх зацікавлених сторін і ретельного аналізу освітньої практики, а також інших таких навчальних напрямків , як планування, організація та координація, які необхідні для задоволення потреб усіх учнів, оскільки освіта повинна бути необхідною, справедливою і ефективною.

Впровадження інклюзивної освіти є складною та багатоаспектною проблемою. Вона містить цілу низку нерозв'язаних питань. Насамперед, це рівень, обсяг спеціальних освітніх послуг. Зокрема таких, як навчання за індивідуальними програмами, планами, підручниками, діагностика та консультування, надання корекційних послуг у загальноосвітньому закладі. Вчителі школи за таких умов беруть на себе більші моральні зобов'язання, що стосується змін умов та методів навчання. Нових підходів вимагає спільна робота з батьками, роль яких є ключовою для подальших успіхів їхніх дітей, саме тому одночасно мають отримувати допомогу батьки, діти і вчителі. Нові завдання постають перед інститутами післядипломної педагогічної освіти у забезпеченні

підготовки вчителів до запровадження в навчальних закладах інклюзивного навчання.

Необхідно постійно тримати в полі зору проблему формування адекватного ставлення педагогічних, учнівських та батьківських колективів до питання інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами. А це означає започаткування нових форм співробітництва та взаєморозуміння. Оскільки інклюзивні підходи можуть підтримати таких дітей у навчанні і досягненні успіху, що дасть їм шанси і можливість для кращого життя.

Висновки. Сучасна інклюзивна освіта прагне розвинути методологію, спрямовану на дітей, і визнає, що всі діти – індивіди з різними потребами в навчанні. Інклюзивна освіта прагне розробити підхід до викладання і навчання, який буде гнучкішим для задоволення різних потреб у навчанні. Якщо викладання і навчання стануть ефективнішими в результаті змін, які впроваджує інклюзивна освіта, тоді виграють усі діти (не тільки діти з особливими потребами). В основі практики інклюзивного навчання лежить ідея схвалення індивідуальності кожного окремого учня і, отже, навчання слід організувати так, щоб задовольнити особливі потреби кожної дитини.

Створення більшої системи інклюзивної освіти потребує участі всіх зацікавлених сторін і ретельного аналізу освітньої практики, а також інших таких навчальних напрямків , як планування, організація та координація, які необхідні для задоволення потреб усіх учнів, оскільки освіта повинна бути необхідною, справедливою і ефективною.

Тому інклюзивне навчання передбачає створення освітнього середовища, яке б відповідало потребам і можливостям кожної дитини, незалежно від особливостей її психофізичного розвитку.

Список використаних джерел

1. Andrews, J., Lupart, J. (2000) The Inclusive Classrom: Educating Exceptional Children. (2nd Edition). Scarborough, ON: Nelson Canada, 25-48. Chapters 2, 7, 8.

2. Діти з особливими потребами та організація їх навчання. Видання доповнене та перероблене: наук.-метод. посіб. / АА. Колупаєва, Л. О. Савчук., К.: Видавнича група «АТОПОЛ», 2011. – 33 с., 83 с. – (Серія «Інклюзивна освіта»).

3. Коваленко О. Інклюзивна освіта для дітей з особливими потребами / О. Коваленко // Освіта України. - 2009. - №90. - С. 1-2.

4. Колупаєва, А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи : монографія / А. Колупаєва. – К. : Самміт – Книга, 2009. – 272с.: іл. – (Серія «Інклюзивна освіта»).

5. Колупаєва А.А., Таранченко О.М. Діти з особливими потребами в загальноосвітньому просторі: початкова ланка. Путівник для педагогів: Навчально-методичний посібник. – Київ, 2010. – 96 с. – (Серія «Інклюзивна освіта»).

Отримано 17.08.2013 р.

УДК 159. 922.8/923.2

Посацький О.В.[°]

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, кандидат психологічних наук

МІСЦЕ ПРОЖИВАННЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ МАЙБУТНЬОГО В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Розглядається вплив місця проживання на формування образу майбутнього в юнацькому віці. Показано вплив характеристик навколишнього середовища на формування особистості. Аналізуються умови життя у великому і малому місті, які позначаються на процесі соціалізації особистості.

***Ключові слова**: образ майбутнього, місце проживання, місто, юнацький вік*

Рассматривается влияние местожительства на формирование образа будущего в юношеском возрасте. Показано влияние характеристик окружающей среды на формирование личности. Анализируются условия жизни в крупном и малом городе, которые отражаются на процессе социализации личности.

***Ключевые слова**: образ будущего, место жительства, город, юношеский возраст*

Influence of residence is examined on forming of character future in youth age. Influence of descriptions of environment is shown on forming of personality. Terms are analysed lives in large and small city, that affect process of socialization of personality.

***Keywords**: character of the future, residence, city, youth age*

Актуальність. Сучасний світ характеризується постійними змінами у різних сферах життя: економічній, соціальній, політичній та ін. Разом з тим не завжди можна говорити лише про позитивність змін. Такі суспільні процеси впливають на психічні стани, самопочуття, планування майбутнього особистістю. Особливо чутливими в цьому плані є старшокласники, які стоять перед проблемою самовизначення, вибором власного життєвого шляху. Спрямованість у майбутнє є характерною рисою юнацького віку. У юності на перший план висуваються мотиви, пов'язані з далекою перспективою, побудовою життєвих планів.

У вітчизняній психології особистісно-часова проблематика розроблялася Б.Г.Ананьєвим при аналізі проблеми життєвого шляху особистості; С.Л.Рубінштейном в теорії про людину як суб'єкта життя; К.О.Абульхановою-Славською, яка розробляє ідею життєвої стратегії особистості; В.І.Ковальовим, який вивчає організацію людиною часу життя, Є.І.Головахою, О.О.Кроніком та ін.

Метою нашого дослідження є з'ясування залежності образу майбутнього особистості від її місця проживання.

Індивід, розвиваючись та формуючись, засвоюючи досвід попередніх поколінь, перебуває в певному навколишньому середовищі. Навколишнє середовище включає в себе не тільки характеристики соціуму, але й природно-кліматичні умови місцевості, тип поселення, особливості географічного розміщення тощо.

Згідно моделі У.Бронфенбренера [2], соціум є сукупністю соціальних структур, що входять одна в одну, безпосередньо і опосередковано впливають на процес і результати соціалізації підлітків, у тому числі й на формування образу

° © Посацький О.В., 2013 р.

майбутнього. Це мікросоціальні структури: ті групи, до яких особистість належить безпосередньо (сім'я, компанія однолітків, клас тощо); соціальні структури, до яких особистість безпосередньо не належить, але які впливають на неї через осіб найближчого оточення; макросоціальні структури (політична і економічна системи суспільства, система освіти, соціального захисту), які впливають як опосередковано, так і безпосередньо.

Подібну порівневу структуру чинників соціалізації дає А.В.Мудрик. Він виокремлює мікрочинники: сім'я, групи однолітків, інститути виховання тощо; мезочинники: етнос, регіон, тип поселення, засоби масової комунікації; макрочинники: держава, суспільство, країна, світ тощо [4].

У другій половині XX ст. у зв'язку з ростом урбанізації, виникненням екологічних проблем з'являється велика кількість праць, присвячених впливу великого міста на психологію людини. Дж.Голд об'єднав існуючі думки з цього приводу у два головні підходи.

Одні автори вважають, що проживання в місті є благом для людини, надає максимум можливостей для всебічного розвитку її здібностей. Інші стверджують, що замкнуті простори, скупченість, шум, натовп людей, бруд - призводять до негативних наслідків: люди відчуджуються від природи і один від одного, зростає тривожність, відчуття самотності, постійні стреси призводять до порушень психічного здоров'я, до росту злочинності та наркоманії [3].

Більшість праць, присвячених впливу міста на соціалізацію індивіда, досліджує соціально-психологічні проблеми урбанізації, тобто доводить або спростовує думку про закономірні негативні наслідки проживання у великому місті. Ця проблематика є предметом дослідження і психології навколишнього середовища, в рамках якої вивчається взаємодія людини і міста як особливого навколишнього світу. Цією галуззю знання накопичено фактичний матеріал, який враховується соціальною психологією та психологією розвитку, а також суміжними науками – архітектурою та наукою про планування. У рамках екологічної психології досліджується вплив навколишнього середовища – архітектурного, виробничого, рекреаційного (житло), природного тощо – на психічні процеси, стани та властивості особистості. Разом з тим деякі соціально-психологічні теорії пояснюють феномени, що описуються екологічною психологією: дослідження сприймання екологічного ризику і небезпеки, аналіз екологічних уявлень, використання атрибутивного підходу для пояснення феномена міжособистісного простору тощо.

Аналіз середовища займає істотне місце в культурно-історичній концепції Л.С.Виготського, теорії діяльності О.М.Леонтьєва та в працях інших вітчизняних учених. Зокрема, М.Я.Басов розробив учення про людину як активного діяча в середовищі. Він розглядав психічну діяльність людини у взаємодії з соціально-історичними умовами, а навколишнє середовище як образ, що конструюється з комплексів стимулів, які фізично впливають на людину і сприймаються нею відповідно до потреб, а також як соціокультурне оточення, соціокультурну реальність [11].

Перші дослідженні „штучного" середовища були проведені на початку XX ст. під час кризових явищ в економіці європейських країн і Америки. У 20-х роках виникла соціологічна школа, в теоретичних концепціях якої відводилося місце

фізичному середовищу. Даний напрямок в соціології одержав назву „людська екологія". Об'єктом його досліджень виступав зв'язок між різною соціальною патологією та просторовою і економічною організацією міста. Однак, ці дослідники під впливом переважаючих в соціології традицій розглядали середовище переважно як соціальне, рідше як просторове, але не як фізичне [13].

Тільки після другої світової війни вчені повернулися до цієї проблематики, і вже в 70-ті роки виникає соціологія середовища, яка вивчає вплив соціального комплексу (популяції, технології, організації у взаємозв'язку) або його компонентів на середовище. А також вплив фізичного середовища на окремі компоненти соціального комплексу.

Першим поєднав поняття „екологія" та „психологія" Р.Баркер для позначення нової галузі досліджень, предмет якої – явища і процеси, що виникають при взаємодії групи людей з об'єктивним середовищем. Учений вважає, що існують одиниці середовища поведінки (навчальний клас, їдальня, стадіон), в яких дана дія в межах часу і простору циклічно повторюється. Це і є, на його думку, „місце поведінки". Елементами останнього є люди і фізична обстановка, що їх оточує, і яка розуміється як певний набір речей, розміщених ієрархічно залежно від міри впливу на місце поведінки. Р.Баркер вважав, що місце поведінки підходить для будь-яких ситуацій життя і є підставою для прогнозування її поведінки [за 7].

Психологія навколишнього середовища частіше за все зводить навколишнє середовище до міського. Останнім часом до середовища відносять чотири підсистеми: 1) природне середовище – загальне „тло" суспільства (структура ландшафту, рослинний та тваринний світ, клімат тощо); 2) середовище „вторинної природи" – модифікації природного середовища, перетвореного людьми (дороги, зелені насадження, домашні тварини тощо); 3) „третя природа" – штучний світ, створений людиною (асфальт, бетон міста, простір життя і роботи, культурно-архітектурне середовище тощо); 4) соціальне середовище - своєрідна інтеграція трьох попередніх середовищ [1, с. 169].

Незважаючи на те, що кожен з теоретичних напрямків акцентує увагу на різних аспектах проблеми, можна виокремити деякі загальні методологічні принципи, характерні для середовищних досліджень.

М.Черноушек [10] визначає два головні постулати психології середовища: по-перше, людина і навколишнє середовище розглядаються як єдине ціле; по-друге, середовище істотно впливає на поведінку людини.

Екологічна психологія вивчає взаємовідносини людини і середовища з метою оптимізації цих відносин. Зокрема, В.Міхельсон [13] визначає головну проблему психології середовища як узгодженість людини з середовищем, розрізняючи розумову сторону цього процесу і ту, що відчувається. Розумова узгодженість – це припущення людини, що середовище дозволяє їй діяти бажаним чином. Відчувана узгодженість вказує на дійсну сумісність діяльності і середовища. Д.Стоколс [15] базується на припущенні про те, що індивіди і групи прагнуть до оптимального середовища, яке максимально задовольняє їхні потреби. Він розрізняє чотири можливості у взаємовідносинах людини і середовища: інтерпретуючу (активно-когнітивну), оцінну (пасивно-когнітивну),

діючу (активно-поведінкову) і реагуючу (пасивно-поведінкову). Подібні аспекти у взаємодії людини і середовища розрізняють В.Іттельсон та його співавтори [14]: емоційна реакція, орієнтування, систематизування, категоризування, маніпулювання і кодування. Але, на думку Д.Стокколса, більшість теоретичних підходів розглядають зазвичай один або в деяких випадках два-три аспекти, коли насправді всі вони переплелися і динамічно чергуються.

Таким чином, одним з істотних моментів у розвитку теорій, що розглядають взаємовідносини людини і середовища, є взаємне зближення і сплетіння наук, які вивчають ці взаємовідносини. Другою характерною рисою є те, що середовище і людина розглядаються як єдина система. Крім цього, вважається неможливим емпірично розрізняти соціальне і фізичне середовище, а також фізіологічні, психологічні та соціальні рівні поведінки. Те, що середовище має істотний вплив на психологію і поведінку людини, є одним з головних методологічних постулатів психології середовища.

Аналізуючи сучасну архітектуру, дослідники відзначають її сірість, знеособленість, погану пристосованість до потреб людини. М.Черноушек наводить приклад впливу архітектури на поведінку людини, порівнюючи готичний собор з сучасним багатоповерховим будинком. Готичний собор викликає у людини не тільки естетичні почуття. На відміну від готичного собору сучасний багатоповерховий будинок визначає зовсім іншу поведінку: „Внутрішня структура простору залишає для суспільного руху коридори і сходи, якими ми спішимо не тільки тому, що тут немає жодних імпульсів для відволікання, але й тому, щоб уникнути анонімних зустрічей зі „знайомими незнайомцями". Сходи, ліфти, коридори позбавлені декору... У цій абсолютній анонімності бетонних панелей розміщені наші квартири, в яких ми створюємо свій особистий простір, свою захищену територію" [10, с. 34]. Таким чином, можна побачити, що дві архітектурні споруди, висота та площа яких можуть бути однаковими, диктують абсолютно різні паттерни поведінки.

Архітектурний дизайн міста сприяє або перешкоджає формуванню в людини почуття ідентичності з середовищем проживання. Нові райони міста з сучасними багатоповерховими будинками часто сприймаються як монотонні, знеособлені, що не дають змоги індивідуалізувати своє ставлення до середовища, що може провокувати порушення ідентифікації з середовищем. Водночас пам'ятники архітектури, історичні споруди „включають індивіда в ширшу систему суспільного буття, підтримують соціальну єдність людей, згладжують суперечності між ними і допомагають подолати завдяки своїй цільності природну індивідуальну розділеність" [5, с. 83].

Поведінковий підхід визначає якість середовища життя мірою її відповідності життєдіяльності і потребам жителів. М.Раудсепп пише, що значущим для поведінки жителів є поділ територій на „свої", в яких особливо виражена потреба в контролі, і „не свої". Реальна або уявна контрольованість середовища – можливість контролю фізичного оточення, поведінки інших і потоку інформації – є важливим чинником психічного благополуччя жителів міста. У цьому випадку жителі активніші як по відношенню до фізичного середовища (догляд за ним), так і по відношенню до інших людей: розвиток сусідських стосунків, соціальний контроль і солідарність [7].

Таким чином, задоволеність житлом залежить від об'єктивних (фізичних та соціальних) властивостей середовища, а також від потреб і цілей жителів. Невідповідність між об'єктивними умовами і прагненням може виявлятися або в незадоволенні (поведінково виражено в переїзді або в переробці середовища), або привести до змін у мотиваційній сфері життя, насамперед, до порушень ідентифікації з середовищем. Однак наслідки сучасного планування і забудови кварталів – не єдина і не найгостріша проблема урбанізації. Місто пригнічує особистості більшості людей не тільки „камінним лантухом дворів", але й „вулицями, збідненими киснем, шумом, що не дає спокою ні вдень, ні вночі, скупченістю, яка позбавляє усамітнення, не дає змоги зосередитися і подумати" [6, с. 248].

Найбільша кількість праць присвячена впливу скупченості або перенасиченню середовища. В них розглядаються наслідки урбанізації. Коли говорять про перенасиченість або просторову скрутність, мають на увазі не тільки надмірне скупчення людей на обмеженому просторі, а й перенасиченість міського середовища різного роду імпульсами: шумом, транспортними засобами, джерелами інформації. Т.Нійт виокремлює чотири теоретичні напрямки, що пояснюють вплив просторової скупченості: теорія когнітивного перевантаження, теорія вимушеної поведінки, екологічний підхід і теорія атрибуції [5].

Перенаселеність великого міста – це, з одного боку, об'єктивне соціальне явище, коли кількість індивідів, що знаходяться в даному просторі, перевищують його оптимальні розміри, а з іншого боку, це психічний стан, який багато в чому залежить від індивідуальної оцінки переповнення імпульсами простору, цілей і намірів індивіда, його видів діяльності. З цим пов'язані такі явища суспільної поведінки як стимуляція латентної агресивності, навіть злочинності, зачерствіння людських стосунків, збільшення анонімності, емоційне зараження та поширення чуток, закріплення безвідповідальності тощо. М.Черноушек описує цікаве явище, пов'язане з проблемою перенасиченості простором, - „апатія спостерігачів": люди спокійно дивляться на людину, що потрапила в складне становище, не виявляючи жодного бажання допомогти їй. Результати експерименту були такі: при певній кількості байдужих людей щодо людини, що потрапила в біду, загальна байдужість та апатія зростають. М.Черноушек пояснює це так: коли значна кількість індивідів бачить нерішучість або байдужість інших, виникає особливе групове явище – групове ігнорування. Присутність інших людей не зобов'язує кожного з них здійснити гуманний вчинок – допомогти людині; відповідальність нібито розпилена між всіма спостерігачами [10].

На думку М.Меню, „щоб вижити в міському суспільстві, майже обов'язково треба стати асоціальним" [12, с. 201]. Крім того, вона зазначає, що автоматизм і нетовариськість, якими просочена щоденна поведінка міських жителів, неминуче призводить особистість до нездужання та психічного виснаження.

Умови життя в місті характеризуються двома умовами, з одного боку, це велика концентрація людей на обмеженому просторі, з іншого – збільшення просторового зосередження діяльності людей. У великому місті людина змушена щоденно долати великі віддалі, користуючись громадським чи власним транспортом. До цього можна додати неминучі та постійні зміни в сигнальних системах міста, швидкі зміни в соціально-політичних та соціально-економічних

умовах його існування, то можна зробити висновок про те, що життя в місті не можна характеризувати як стабільне. Порівняно з великим містом, мале місто та село характеризується більшою стабільністю і уповільненим темпом життя [3, 13].

Ще одна проблема міського життя – шум. Шум – це психологічний термін, що означає суб'єктивно неприємний, небажаний, а іноді такий, що важко переноситься, звук. Сильний, тривало діючий, інтенсивний і такий, що нерегулярно переривається, шум вважається небезпечним чинником, який травить навколишнє середовище такою самою мірою, як і відходи хімічного виробництва. Медики вважають, що шумові впливи досягають системи кровообігу, дихальної системи, системи травлення і зорової системи, не говорячи вже безпосередньо про слуховий апарат. При шумі збільшується інтелектуальна напруга, зростає кількість неврозів, роздратування, порушення сну, надмірна втома. Шум має реальний стресовий характер особливо в тому випадку, коли він час від часу переривається і його інтервали не можна вгадати [10, 12]. Тривало діючий шум або шум, що нерегулярно переривається, може викликати в людей агресивні реакції і асоціальні дії. Шум значно знижує соціальну мотивацію дій, бажання допомогти іншому, порушує стосунки між людьми [10].

Міське середовище з його „шумовими ефектами" спонукає юнацтво знаходити певний баланс між потребою у відкритому комунікативному середовищі і потребою в замкненості, автономності. Саме це виявляється в тому, що значна кількість молоді намагаються „відгородитися" від міського шуму навушниками з прийнятною для них музикою.

Таким чином, аналізуючи соціально-психологічні проблеми великого міста, слід відзначити просторову скупченість, відсутність стабільності, наслідки шумового забруднення. Міське середовище негативно впливає на здоров'я та психіку людини, на її поведінку та стосунки з іншими людьми. До „психологічних наслідків урбанізації" відносять зміни у взаємостосунках людей і відношення людини до навколишнього середовища. Це надмірне підвищення кількості та інтенсивності міжлюдських контактів, підрив традиційних зв'язків між людьми, анонімність, безособовий характер спілкування, втрата традиційних сусідських стосунків, відкритість та публічність все більшої частини діяльності людини, зміна ставлення людини до середовища, воно для неї стає чужим, відсутність почуття „свого" будинку, двору, міста [9, с.85].

Сприймання міста як навколишнього середовища має характерні особливості, пов'язані з тим, що у середовища немає чітко фіксованих рамок у часі й просторі і воно впливає на всі органи чуття. Середовище дає не тільки головну, але й периферійну інформацію і завжди містить більше інформації, ніж ми здатні свідомо зареєструвати та зрозуміти. Будь-яке середовище поряд з фізичними і хімічними особливостями має символічні і психологічні значення. Навколишнє середовище впливає як єдине ціле [10, с. 57].

Сприймання навколишнього середовища і самого себе – це складний і неоднозначний процес, зміст якого формується на підставі минулого досвіду і діяльності, що відображають очікування людини і впливають на вибір тих ознак дійсності, які людина сприймає [14].

Результати проведених досліджень свідчать про те, що сприймання міського простору в юнацькому віці має свої особливості. Пов'язано це з тим, що

молодь найбільш активна у своєму відношенні до міського середовища. А.В.Мудрик відзначає, що з віком у людини розширюється простір, що сприймається, пізнається, осягається, від двору (у дошкільника) через вулицю, квартал (у молодших школярів), мікрорайону (у підлітків) до інших частин міста (в юнацькому віці і наступні роки). Крім того, у підлітковому і юнацькому віці виявляються інтимно значущі місця міста, тобто ті, з якими пов'язані суб'єктивно значущі сфери життя та спілкування, а пізніше – і спогади. З віком виявляється орієнтація на проведення часу в громадських місцях [4, с. 84-85].

Міра знайомства з містом, а точніше рівень ідентичності з ним є ще одним істотним моментом, який визначає формування образу міста. Більшість досліджень сприймання міського простору передбачає „погляд на середовище зсередини", подібний сприйманню туриста; в рамках цього типу не виникає ідентифікації з міським середовищем, образ середовища не співвідноситься з образом „Я" [3]. Інший тип – ситуація „переживання середовища ізсередини". Безпосереднє життєве середовище виступає підставою для індентифікації особистості з певним місцем її існування і перебування [1, с. 170]. Тобто сприймання середовища може мати істотні відмінності у людини, яка давно проживає в ньому або тієї, що поселилася недавно і живе в ньому тимчасово. А.В.Мудрик вважає, що не тільки проживання, але й походження відбивається на сприйманні міста, особливо у підростаючого покоління. Так, юному корінному жителю міста частіше властиві почуття „власника" або „господаря" щодо свого міста, а місто сприймає як дещо органічно властиве його життю. Водночас діти з сімей мігрантів із села сприймають місто як антитезу звичному або більш близькому їм за духом сільського способу життя, їм властиве почуття „гостя", відчуття нестабільності свого буття [4, с. 84].

Разом з тим, дослідження життєвих планів молоді свідчить про те, що випускники шкіл не планують жити і працювати в сільському господарстві. З планом вибору місця проживання у місті у молоді позитивно корелюють орієнтації: на легше життя, на можливість набуття високого положення в суспільстві, на творчу роботу, на споживання культури і масової комунікації. Негативно корелюють орієнтації: на роботу по набуттю спеціальності, на навчання, на громадську роботу, на удосконалення професійних здібностей [8]. Тобто у юнацькому віці існують певні уявлення про міське життя, які, можливо, не завжди відповідають дійсності, але з містом пов'язуються очікування щодо свого майбутнього.

Висновок. Сприймання міського середовища – це складний і неоднозначний процес, зумовлений багатьма чинниками, зокрема, віком, мірою ідентичності з середовищем проживання. Юнацтво – найактивніша вікова категорія щодо міського середовища. У цьому віці з'являються суб'єктивно значущі місця міста, орієнтація на проведення часу в громадських місцях. В юнацькому віці актуалізується потреба в активному осягненні міського простору і, можливо, тому найбільш випукло виявляється вплив навколишнього середовища на формування особистості. Цей вплив може бути різним залежно від характеристик середовища. Так, умови життя у великому і малому місті мають свої особливості, які відображаються на процесі соціалізації міських жителів. Сприятливими чинниками для соціалізації індивіда в умовах малого міста є

збереження традиційних зв'язків між людьми і слідування традиціям, „відкритість" спілкування, значний соціальний контроль життя і спілкування людей тощо. Водночас перевагами великого міста є різноманітність культурних стереотипів, ціннісних орієнтацій, стилів життя, інтенсивний потік інформації, вражень, широкий спектр можливостей для самореалізації індивіда, що особливо важливе в юнацькому віці при виборі життєвого шляху.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з емпіричним вивченням образу майбутнього у старшокласників та студентів, з'ясування динаміки образу майбутнього в юнацькому віці.

Список використаних джерел

1. Андреева Г.М., Хелкама К., Дубовская Е.М., Стефаненко Т.Г., Тихомандрицкая О.А. Уровень социальной нестабильности и особенности социализации в старшем школьном возрасте / Г.М.Андреева, К.Хелкама, Е.М.Дубовская, Т.Г.Стефаненко, О.А.Тихомандрицкая // Вестник Моск.ун-та. Серия 14. Психология. 1997. - № 4. С. 31-41.
2. Бронфенбренер У. Два мира детства. Дети в США и СССР / У.Бронфенбренер – М.: Прогресс, 1976. – 166 с.
3. Голд Дж. Основы поведенческой географии / Дж.Голд – М.: Прогресс, 1990. – 304 с.
4. Мудрик А.В. Введение в социальную педагогику / А.В.Мудрик - Ч. 1. – Пенза: Изд-во АТМА, 1994. – 171 с.
5. Нийт Т. Теории, объясняющие влияние пространственной стесненности / Т. Нийт // Человек в социальной и физической среде. – Таллин: Узд-во Таллинского ун-та, 1983. – С. 99-127.
6. Платонов К.К. Урбанизация, технизация и психика человека / К.К.Платонов // Общество и здоровье человека. – М.: Медицина, 1973. – С. 242-253.
7. Раудсепп М. Среда как место поведения (Школа экологической психологии Роджера Баркера) / М.Раудсепп // Человек в социальной и физической среде. – Таллин: Таллинского ун-та, 1983. – С. 143-166.
8. Саарнийт Л.Ю. Жилище в городе, город в жилище / Л.Ю. Саарнийт // Ценности, образ жизни и жилая среда. – М.: Прогресс, 1987. – С. 76-82.
9. Струков Э.В. Социалистический образ жизни: теоретические и идейно-воспитательные проблемы / Э.В. Струков – М.: Мысль, 1977. – 263 с.
10. Черноушек М. Психология жизненной среды / Черноушек М. М. Черноушек [пер. с чешск.] – М.: Мысль, 1989. – 174 с.
11. Ярошевский М.Г. История психологии / М.Г.Ярошевский [Изд-во 3-е.] – М.: Мысль, 1985. – 575 с.
12. Menu M. Les mythes de la jeunesse / M.Menu – Paris, 1986. – 242 p.
13. Michelson W. Man and His Urban Environment / W.Michelson - Addison-Wesly, 1976. – 242 p.
14. Proshansky H.M. Freedjm of choice and behavior in a physical setting / H.M.Proshansky, W.H.Ittelson, L.G.Rivlin // Environmental Psychologie. N.Y.: Holt, 1970. – P.173-183.
15. Stokols D. The experience of crowding in primary and secondary environments / D.Stokols // Envsronment and Bechavior. – 1976. – 8 (1). - P.49-86.

Отримано 07.08.2013 р.

УДК 159.9.072

Радько О.В.[°]

Національний Університет Цивільного захисту України, аспірант кафедри загальної психології

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФАХІВЦІВ СЛУЖБИ ІНКАСАЦІЇ ДСО ПРИ МВС УКРАЇНИ З РІЗНИМ РІВНЕМ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

В статті проведено порівняльний аналіз психологічних особливостей фахівців служби інкасації з різним рівнем ефективності професійної діяльності. Нами була проведена серія психологічного тестування спеціалістів інкасації ДСО при МВС України з ціллю виявлення професійно-важливих якостей, для подальшої розробки прогностичної моделі ефективності їх професійної діяльності.

Ключові слова: *діяльність, професійна діяльність, ефективність професійної діяльності, професійно-важливі якості*

В статье проведен сравнительный анализ психологических особенностей специалистов службы инкассации с различным уровнем эффективности профессиональной деятельности. Нами была проведена серия психологического тестирования специалистов службы инкассации ГСО при МВД Украины с целью выявления профессионально важных качеств, для дальнейшей разработки прогностической модели эффективности их профессиональной деятельности.

Ключевые слова: *деятельность, профессиональная деятельность, эффективность профессиональной деятельности, профессионально важные качества*

In the article the comparative analysis of psychological features of specialists collection service with different levels of effectiveness of professional activity. We carried out a series of psychological testing of specialists of the service of collection of SSS at MIA Ukraine with the purpose of revealing of professionally important qualities for the further development of a predictive model of efficiency of their professional activity.

Keywords: *activity, professional activity, the efficiency of professional activity, professional qualities*

Актуальність. Проблема підвищення ефективності професійної діяльності актуальна для будь-якого часу і різних соціально-економічних формацій, проте в кризовий період значущість її підвищується. На сучасному етапі розвитку суспільства людський ресурс знаходить свою цінність і значущість в організаціях та на підприємствах, і ніхто вже не ставить під сумнів той факт, що ефективність діяльності організації залежить від професіоналізму її співробітників.

Порівняно молодим напрямком в сучасній психології стають розробки прогностичних моделей професійної діяльності в професіях, які протікають в особливих і екстремальних умовах, тому що від професійної готовності, надійності та ефективності таких фахівців залежить не тільки успішність діяльності організації в цілому, але і життя самих фахівців. Тому вивчення професійно важливих якостей фахівців різних напрямів діяльності, особливо професій екстремального профілю, є дуже актуальним і досить молодим напрямком у психології.

Істотним внеском у розвиток психології професійної діяльності стали фундаментальні роботи таких вчених, як Ананьєв Б.Г., Бодров В.А., Дружилов С.О., Зараковський Г.М., Зінченко В.П., Клімов Є.О., Леонтьєв О.М.,

[°] © Радько О.В., 2013 р.

Ломов Б.Ф., Шадріков В.Д. та інших. Дослідження в області підвищення ефективності професійної діяльності сприяли розвитку теоретико-методологічних положень даного наукового напрямку серед яких треба зазначити:

- концепцію системного підходу до аналізу і оптимізації взаємодії людини і машини (Ломов Б.Ф., Клімов Є.О., Шадріков В.Д., Брушлинський А.В. та інші);
- діяльнісний підхід у дослідженні професійної діяльності (Рубінштейн С.Л., Леонтьев О.М., Ломов Б.Ф.), визначає необхідність встановлення та врахування причинно-наслідкових відносин на різних рівнях макроструктури трудового процесу, а також вивчає закономірності психічного відображення світу;
- положення про особистісний підхід у вивченні професійної діяльності, зокрема, динаміка розвитку особистості, (Альбуханова К.А., Ананьєв Б.Г., Платонов К.К.), який реалізує уявлення про особливості прояву внутрішніх чинників діяльності і їх ролі в регуляції процесів розвитку особистості, її професіоналізації;
- динамічний підхід у дослідженнях професіоналізації суб'єкта праці (Анциферова Л.І.), який орієнтований на дослідження закономірностей постійного руху самої особистості у просторі своїх якостей, свого віку, змінних соціальних норм [1,2,3].

Мета статті. Провести порівняльний аналіз психологічних особливостей фахівців служби інкасації ДСО при МВС України з різним рівнем ефективності професійної діяльності для виявлення професійно важливих якостей.

Професійна діяльність інкасатора ставить перед фахівцем низку вимог щодо сформованості та розвитку в нього певних якостей, серед яких психологічні особливості займають найголовніше місце. Всі ці обставини підкреслюють необхідність розробки професійної надійності кожного фахівця, який, у свою чергу, зумовлює потребу у всебічному вивченні структури індивідуально психологічних особливостей інкасаторів.

Рішення завдань нашої роботи проводилося в ході комплексного дослідження, яке включало психологічне обстеження фахівців підрозділу служби інкасації ДСО при МВС України у кількості 89 осіб, а також аналізу особливостей їх поведінки і ефективності професійної діяльності. За допомогою розроблених критеріїв ефективності професійної діяльності фахівців інкасації, піддослідні були розділені на три групи за цим показником.

В першу групу увійшли фахівці інкасації, які демонструють високі показники ефективності професійної діяльності, другу групу склали фахівці з середніми показниками, а у третю групу увійшли низькоефективні інкасатори.

Різноманітні дослідження в галузі екстремальної та кризової психології підкреслюють, що одним з найголовніших компонентів особистості в складних життєвих умовах, до яких відноситься і робота інкасаторів, виступає рівень адаптаційних можливостей спеціалістів і їх толерантність до стресів. Для вимірювання показників ресурсності, ми використовували опитувальник «Втрат і придбань персональних ресурсів» (Водопянова Н., Штейн М.), який дає можливість підрахувати індивідуальний індекс «ресурсності» (IP) стресостійкості особистості (таблиця 1).

Таблиця 1 - Показники індексу «ресурсності» стресостійкості у фахівців служби інкасації ДСО при МВС України з різним рівнем ефективності професійної діяльності (%)

Рівні «ресурсності»	**1 група**	**2 група**	**3 група**	**φ (1-2)**	**φ (2-3)**	**φ (1-3)**
Високий	10	7	6	1,41	0,13	0,95
Середній	73	44	6	2,51**	3,25**	5,02**
Низький	17	49	88	2,95**	3,01**	5,12**
Примітка: * p ≤ 0,05 ** p ≤ 0,01						

Аналіз рівнів ІР стресостійкості показав, що більша частина досліджуваних груп 1 і 2 мають переважно середній рівень індексу ресурсності». При цьому серед «ефективних» фахівців служби інкасації 10% мають високий рівень, а 17% - низький. Натомість, серед представників 2 групи - 7% мають високі показники індексу ресурсності» і майже половина з них (49%) - низький. У більшості 3 групи фахівців інкасації (майже 88%) показник ІР стресостійкості виявився низьким і лише 6% демонструють високий рівень. Це означає, що фахівці цієї групи мають вкрай низькі особистісні ресурси, які в непередбачених і важких ситуаціях будуть сприяти дезадаптації особистості фахівця інкасації, що може призвести до несприятливих наслідків.

Такі дані свідчать про суттєві відмінності в показниках виділених груп, що підтверджується даними математичної статистики. На підставі цих даних потрібно відзначити наступне:

- фахівці з високим і середнім рівнями ефективності професійної діяльності характеризуються впевненістю в собі, соціальною сміливістю, радикалізмом, високою нормативністю поведінки. Поведінковими ресурсами подолання професійного вигорання у них є сміливість вступу в соціальний контакт, пошук соціальної підтримки та готовність її приймати, що і призводить до успішного подолання труднощів в стресогенних ситуаціях.

- низькі адаптаційні можливості до стресогенних ситуацій ускладнюють і заважають виконанню професійних обов'язків в особливих умовах діяльності, тому що така особистість характеризується м'якістю і невпевненістю, життєві труднощі викликають у неї стрес і заважають концентруватися на діяльності, яку вона виконує.

Тобто, чим вище рівень ІР стресостійкості фахівця служби інкасації, тим вище показник ефективності його професійної діяльності. Тож можна зазначити, що впоратися з професійними обов'язками в професіях, діяльність яких проходить в важких умовах, можуть тільки фахівці, які мають високі адаптаційні можливості і високу толерантність до стресових подразників.

Наступним кроком нашої роботи було визначення особливостей вольової регуляції досліджуваних за допомогою опитувальника «Виразність самоконтролю в емоційній сфері, діяльності і поведінці» Нікіфорова Г.С. Вважається, що розвинена система самоконтролю виступає передумовою формування системи соціальних навичок і вмінь, які проявляються, в першу чергу, у взаємодії та

спілкуванні, що у професіях «людина-людина» має дуже високу значимість. Міра соціального розвитку суб'єкта збільшує у нього репертуар прийомів і технік самоконтролю, який він прагне ширше і раціонально використовувати у своїй життєдіяльності. Отримані результати представлені в таблиці 2.

Таблиця 2 - Показники виразності самоконтролю в емоційній сфері, діяльності та поведінці, у фахівців служби інкасації ДСО при МВС України з різним рівнем ефективності професійної діяльності (бали)

Сфери самоконтролю	**1 група (M±m)**	**2 група (M±m)**	**3 група (M±m)**	**t (1-2)**	**t (2-3)**	**t (1-3)**
Самоконтроль в емоційній сфері	14,21±2,02	13,17±2,13	12,13±2,94	2,12*	1,38	3,10**
Самоконтроль в діяльності	19,91±2,19	19,80±2,92	16,70±5,45	0,18	2,52*	3,25*
Соціальний самоконтроль	18,07±2,07	17,81±1,37	16,06±5,05	0,63	2,10*	1,96*
Примітка: * p ≤ 0,05 ** p ≤ 0,01						

За отриманими даними, всі три групи досліджуваних найбільші показники отримали за шкалою «самоконтроль діяльності» (19,91±2,19; 19,80±2,92; 16,70±5,45) і «соціальний самоконтроль» (18,07±2,07; 17,81±1,37; 16,06±5,05), що свідчить про високий рівень розвитку самоконтролю в процесі реалізації різних видів діяльності, що включає прогнозування, планування, контроль та оцінку результатів діяльності.

При цьому на шкалу «самоконтроль емоційної сфери» припали найменші показники(14,21±2,02; 13,17±2,13; 16,06±5,05), які вказують на недосконаліть контролю поведінки особистості, її емоційних проявів. І хоч по всім групам досліджуваних, виявлена однакова виразність сфер самоконтролю, між групами був отриманий ряд статистично достовірних розбіжностей.

Як бачимо, фахівці з високими показниками рівня ефективності професійної діяльності відрізняються умінням контролювати свої емоції, краще володіють собою. Всі ці властивості є складовими поведінки особистості, яка буде проявлятися і у взаємодії між фахівцями, і в іншої спільної діяльності. На нашу думку, це може пояснюватися тим, що в першу групу досліджуваних увійшли фахівці з більш тривалим стажем роботи за фахом і ці особистісні властивості придбали оптимальний рівень розвитку на відміну від більш «молодих» фахівців, які ще не досягли високих показників ефективності.

За шкалою «самоконтроль діяльності» найвищі показники мають «ефективні» фахівці. Тобто, фахівців з високим рівнем ефективності професійної діяльності можна характеризувати як фахівців, схильних до самоконтролю в діяльності, яка включає наступні етапи: прогнозування, планування, контроль та оцінку результатів. А спеціалістів третьої групи - як безвідповідальних і інфантильних особистостей, яких у процесі професійної діяльності не цікавлять високі результати.

За шкалою «соціальний самоконтроль» найвищі показники були отримані у 1 групи фахівців інкасації, а найнижчі у досліджуваних 3 групи, що свідчить про більшу схильність «ефективних» фахівців інкасації до соціального самоконтролю.

Узагальнюючи результати дослідження вольової регуляції, можна охарактеризувати деякі особливості щодо рівня сформованості соціального самоконтролю у фахівців служби інкасації ДСО при МВС України з різними рівнями ефективності професійної діяльності:

1. Фахівці з високими показниками рівня ефективності професійної діяльності відрізняються більш розвиненою системою самоконтролю, що на поведінковому рівні характеризує їх як фахівців, які вміють контролювати свої емоції і регулювати поведінку, а також схильних до прогнозування, планування, контролювання та оцінювання результатів своєї діяльності. Загалом таких фахівців відрізняє заклопотаність соціальної придатністю своєї поведінки, чутливістю до поведінки інших.

2. Фахівці з низькими показниками ефективності професійної діяльності характеризуються низьким рівнем емоційного самоконтролю і не контрольованістю своєї поведінки, що ускладнює їх міжособистісні стосунки з колегами. До професійної діяльності ці фахівці ставляться безвідповідально та легковажно.

Отже, спираючись на отримані дані, необхідно відзначити вагомий внесок регуляторної сфери діяльності особистості в структуру професійно важливих якостей фахівця служби інкасації. Також, врахування рівня сформованості соціального самоконтролю при професійному відборі кандидатів на службу в спеціальні підрозділи інкасації дозволять підвищити ефективність їх професійної діяльності.

Існує безліч факторів, які впливають на ефективність професійної діяльності спеціалістів, і більшість вчених (Пряжнікова О.Ю., Козлов В.В, Замфир К. та інші) вважають, що задоволеність професійною діяльністю є інтегральним показником, тому, ми вирішили з допомогою «Методики особистісної і групової задоволеності» розглянути рівень задоволеності від виконуваної діяльності, фахівців інкасації з різними показниками ефективності професійної діяльності. Отримані дані показані на малюнку 1.

Як бачимо, середній показник задовільності професійної діяльності по першій групі випробуваних склав 40,5±2,10 бали, з другої - 42,02±1,88 бали, а третя група отримала найвищі показники - 45,75±1,22 бала. Низькі показники за цією методикою свідчать про більш високий рівень задоволеності професійною діяльністю, і дають нам право стверджувати, що досліджувані першої групи більш задоволені своєю професійною діяльністю, на відміну від представників інших груп. Це свідчить про їх більшу активність, енергійність, у них висока ефективність спільної діяльності, що на наш погляд, і визначає високі показники рівня їх «ефективності».

Фахівці, у яких були отримані більш високі бали за методикою, характеризуються як особистості з недостатньо доброзичливими взаєминами, які не мають симпатій і підтримки в колективі, що аж ніяк не сприяє успішної групової діяльності і, в свою чергу, буде впливати на низькі показники ефективність їх професійної діяльності.

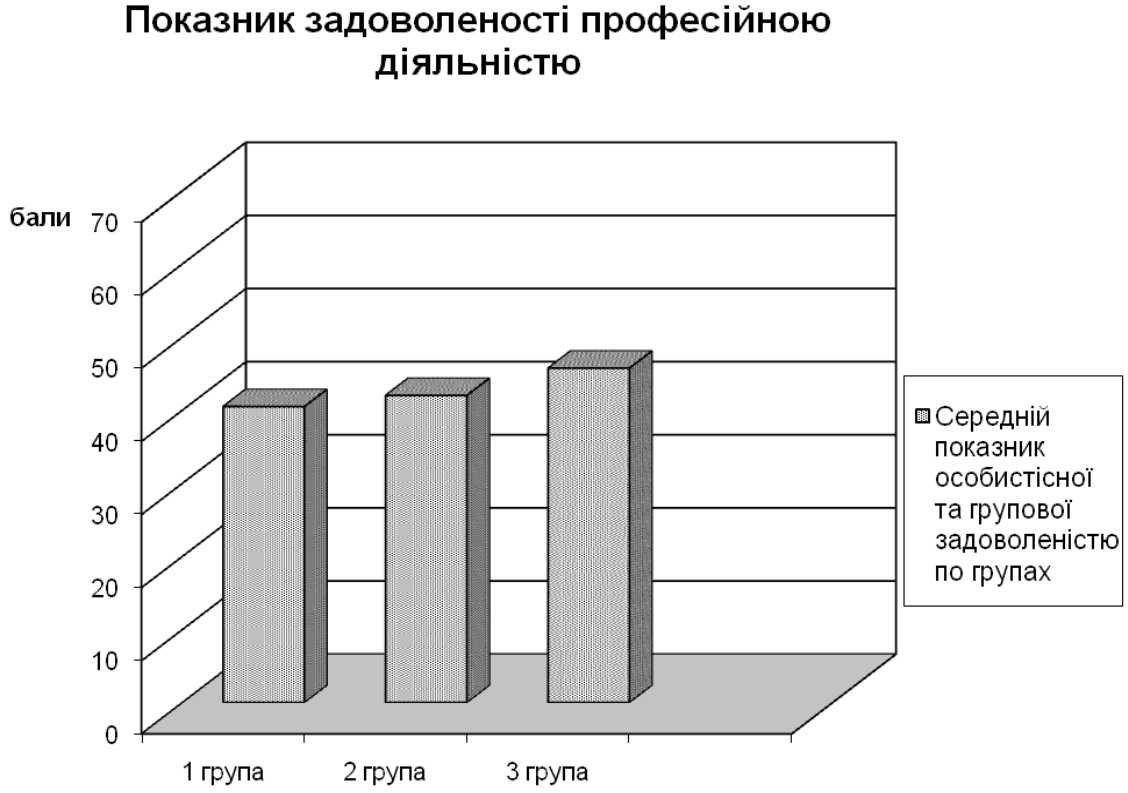

Малюнок 1 - Показник рівня задоволеності професійною діяльністю фахівців служби інкасації ДСО при МВС України з різним рівнем ефективності професійної діяльності (бали).

Слід зазначити, що показники першої і третьої груп достовірно відрізняються (на рівні $p \leq 0,05$), що дає нам право стверджувати про існування прямої залежності між показниками задоволеності працею і рівнем ефективності професійної діяльності фахівців інкасації.

Таким чином, задоволеність фахівців від виконання професійної діяльності є одним з факторів високих показників ефективності їх професійної діяльності. Таких фахівців відрізняє позитивний «фон» колективу, у взаєминах переважає доброзичливість і підтримка, домінує комфорт у спільній діяльності, яка не може не позначитись на позитивному самопочутті фахівців.

Низька задоволеність професійної діяльності негативно впливає на її ефективності, і може призводити до високої плинності кадрів, що в свою чергу негативно позначитися на ефективності діяльності всієї організації.

Висновки. Проведене нами дослідження дозволило виявити психологічні особливості фахівців інкасації в залежності від їх ефективності професійної діяльності. «Ефективні» фахівці характеризуються впевненістю в собі, соціальною сміливістю, радикалізмом, високою нормативністю поведінки. Поведінковими ресурсами подолання професійного вигорання у них є сміливість, пошук соціальної підтримки та готовність її приймати. Також, вони відрізняються більш розвиненою системою самоконтролю, який характеризує їх як фахівців, які можуть контролювати свої емоції і регулювати поведінку. Це означає, що вони схильні до прогнозування, планування, контролювання та оцінювання результатів своєї діяльності. Фахівці з високими показниками ефективності професійної

діяльності більш задоволені виконанням своїх професійних обов'язків. Позитивний «фон» колективу, доброзичливість і підтримка, комфорт у спільній діяльності - все це впливає на їх «ефективність» у професійній діяльності.

Тому для підвищення ефективності професійної діяльності в особливих умовах потрібно ретельне увагу приділяти рівню адаптаційних можливостей, толерантності до стресу, розвиненим якостям емоційної і регуляторної сфери діяльності фахівців.

Список використаних джерел

1. Бодров В.А. Психология и надежность: человек в системах управления техникой / В.А. Бодров. - М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 1998. - 288 с.
2. Дружилов С.А. Психология профессионализма. Инженерно-психологический подход / С.А. Дружилов. - Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2011. - 296 с.
3. Смирнов Б.А. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б.А. Смирнов, Е.В. Долгополова. – Х. : Изд-во Гуманитарный Центр, 2007. – 292 с.

Отримано 15.08.2013 р.

УДК 159.964 .21

Рогаль Н.І.°

Київський національний університет імені Тараса Шевченка факультет психології,аспірант

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ КОНФЛІКТУ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У даній статті розглядається сутність поняття «конфлікту». Детально охарактеризовано погляди різних науковців щодо проблеми визначення конфлікту та функцій і значення його у повсякденному житті, у соціальній взаємодії.

Ключові слова: *конфлікт, суспільство, функції конфлікту, деструктивні функції, конструктивні функції, міжособистісні відносини*

В данной статье рассматривается сущность понятия конфликта. Подробно охарактеризованы взгляды разных ученых по проблеме определения конфликта, функций и значения его в повседневной жизни, в социальном взаимодействии.

Ключевые слова: *конфликт, общество, функции конфликта, деструктивные функции, конструктивные функции, межличностные отношения*

This article explores the nature of "conflict." Described in detail views of various scholars on the problem definition and functions of conflict and its meaning in everyday life, in social interaction.

Keywords: *conflict, community, features conflict, destructive function, structural function, interpersonal relationships*

Постановка проблеми. На сьогоднішній день є зайвим наголошувати на важливості вивчення проблеми конфліктів та конфліктної поведінки. Адже, як показує досвід останніх років, суспільство виявилося непідготовленим до даної проблеми через орієнтацію на «безконфліктний» розвиток, котрий спостерігався раніше.

Мета статті – теоретичний аналіз та узагальнення існуючих поглядів щодо тлумачення поняття конфлікту та його функцій.

° © Рогаль Н.І., 2013 р.

В даний час в психологічній літературі проблемі конфлікту приділяється значна увага. У зв'язку з цим великого значення набувають праці, котрі присвячені питанню конфлікту, які можуть слугувати підґрунтям для більш повного їх вивчення (Н.В.Гришина, А.Я.Анцупов, Т.В.Драгунова, Є.А.Орлова, Н.Н.Васильєв, Г.В.Ложкін, Н.І.Повякель, З.Фрейд, К.Хорні та ін.).

Виклад основного матеріалу. На думку Ральфа Дарендорфа, «Суспільство – це конфлікт, який стосується життєвих шансів. Вільне суспільство являє собою вирішений, загальнодоступний, урегульований конфлікт, який завдяки саме цим ознакам підвищує основний рівень шансів на життя, чого не можуть зробити будь-які ігри при відсутності невимушеності» [13, с.26].

Дослідження конфлікту являють собою негомогенну картину. Весь спектр сягає від соціолого-теоретичних аналізів нової історії міжнародних відносин (Р.Арон) – раніше це була соціологія війни (П.Сорокін) – включаючи дослідження причин війн 50-60рр. 20 століття (Л.Ф.Річардсон) а також теорії, які стосуються гри та прийняття рішень (Л.Дж.Ніколсон) до дослідження конфлікту та миру (Енн Сенгас; К.Кріппендорф; О.Г.Уайт) [13, с.26].

Конфлікти між людьми є такими ж старими як і власне людство. Геракліт (544-483 до н.е.) приписує конфліктам як позитивні так і негативні ознаки, коли він констатує, що війна є батьком всіх речей. Арістотель (384-322 до н.е.) бере конфлікт за основу відносин господарів та рабів, він доводить, що раби заради власного виживання відмовляються від права на прийняття рішення. Епікур (342/41-271/70 до н.е.), який описує конфлікт як боротьбу людини проти природи або ж собі подібних, по суті висунув таку доктрину конфлікту, яка діяла аж до часів римської філософії державності. Навіть з точки зору нинішньої філософії та теорії державності можна простежити точку зору Епікура, що людей можна утримати від незаконних дій лише через страх перед відповідальністю [1].

Хоча конфлікти і виникають у буденному житті досить часто, але дати їм одне визначення саме через їх причини та протікання досить складно. І.Грунвальд у цьому відношенні скаржиться не лише на значну кількість спроб дати визначення, а й вказує на те, що термін «конфлікт», співпадає з такими визначеннями, як наприклад «соціальне напруження», «непостійність», «непорозуміння», «агресія», «неузгодженість», «спір», «насилля», «змагання», «суперництво» та «боротьба», і це лише незначна їх кількість [13].

На сьогоднішній день в психологічній науці поширені два підходи до розуміння конфлікту. Згідно з першим, конфлікт визначається як зіткнення сторін, думок, сил, тобто конфлікт розуміється досить широко, включаючи конфлікти в неживій природі. Даний підхід ототожнює поняття «конфлікт» і «протиріччя». Тому, набуваючи конструктивного характеру, конфлікт виступає як необхідна складова будь-якого процесу розвитку.

Згідно з іншим підходом, конфлікт розуміється як зіткнення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, думок і поглядів суб'єктів взаємодії. Суб'єктом взаємодії може виступати як окрема людина, так і групи людей.

Конфлікти самі по собі не є провокаторами та причинами соціальних протиріч, але потрібно виходити з того, що деструктивно протікаючи, конфлікти та їх здебільшого негативне закінчення можуть спровокувати наступний конфлікт. Але все ж таки дуже часто конфлікти називаються негативними; з одного боку

через теоретичні мотиви – передусім «консенсусними теоретиками», які сприймають конфлікт як порушення рівноваги або стабільності суспільних структур, які потрібно якомога скоріше усунути – а з іншого боку у щоденній практиці, конфлікти часто закінчуються сильними протиріччями, агресією та насиллям. У цьому зв'язку можна простежити, як різняться специфічні людські типи поведінки від уникнення конфліктної ситуації, включаючи різні форми захисту від конфліктів та закінчуючи конформізмом [13, с.35-36].

На противагу цьому соціологічні теорії конфлікту наголошують на інтегруючому моменті конфліктів та вказують на корисну соціальну та особистісну цінність, яка виникає саме завдяки конфліктам.

Німецький філософ і соціолог Георг Зіммель підкреслює функціональне значення конфліктів для різних аспектів усуспільнення людей.

Л.А.Козер тематизує передусім значення конфліктів у функції згуртування груп, а Р.Дарендорф зазначає, що конфлікти є основним корисним соціальним фактором, рушієм соціальних перетворень та необхідною складовою демократичного суспільства [7].

М.Дойч резюмує позитивні функції конфлікту. За його теорією конфлікт це засіб виявлення проблем та знаходження рішень; він не дозволяє виникненню застійних явищ та підтримує зацікавленість і допитливість та часто є рушієм як для особистісних, так і для суспільних змін; він може також стимулювати у деяких людей процес самопізнання, змушуючи аналізувати та оцінювати думки та дії [13, 36].

Н.Луман приходить також до подібного результату, згідно з яким ворожнеча є фактором інтеграції першого ступеня, а конфлікти породжують внутрішні освітні процеси [9].

Особливо чітко окреслює функції конфліктів соціолог Л.А.Козер: «Конфлікт, який націлений на усунення напруження між противниками, можливо має стабілізуючу та інтегруючу функцію по відношенню до структурованих груп та у відкритому суспільстві. Соціальні системи, які дозволяють безпосереднє та пряме вираження, завдяки цьому можуть упорядкувати їхні структури, усуваючи причину невдоволеності. Численні конфлікти, які виникають всередині них, дозволяють усунути те, що розділяє, та знову встановити єдність. Ці системи використовують важливий стабілізуючий механізм, допускаючи та аналізуючи конфлікт» [7].

Причини конфлікту можуть бути як об'єктивними, так і суб'єктивними, залежно від різноспрямованості ідеологічних засад, наявності соціальної нерівності, соціально-психологічних та морально-етичних причин.

Функції, які виконує конфлікт у суспільстві найкраще розкривають значущість конфлікту для суспільства. Якщо є конфлікт, значить є певна проблема, яка потребує негайного вирішення.

Маючи значний енергетичний потенціал, конфлікти відіграють велику роль у регуляції поведінки та діяльності людей. Виходячи з того, що конфлікти, як правило, супроводжують гострі негативні емоційні переживання, найчастіше наголошують на їх негативних функціях [15].

Можна говорити про різні функції залежно від того, який саме конфлікт має місце в даний час. Існує безліч класифікацій конфліктів (Р.Дарендорф, І.Дойч, П.С.Прибутько, Н.В.Гришина та ін.) Зокрема, С.М.Ємельянов пропонує

класифікувати конфлікти залежно від суб'єктів конфліктної взаємодії, сфер прояву конфлікту, соціальних наслідків та ін. За суб'єктами конфліктної взаємодії виділяють: внутрішньоособистісні конфлікти, міжособистісні, внутрішньогрупові, міжгрупові, конфлікти «особистість-група» та ін. За сферою прояву конфлікти: економічні, ідеологічні, соціально-побутові та сімейно-побутові. За соціальними наслідками конфлікти поділяються на: конструктивні та деструктивні [4]. Розглянемо деякі з них детальніше.

Наукове вивчення внутрішньоособистісних конфліктів почалося в кінці XIX ст. і було пов'язане насамперед із ім'ям засновника психоаналізу – австрійського вченого Зигмунда Фрейда (1856-1939). Згідно із вченням Фрейда людина конфліктна по своїй природі. У ній від природи борються два протилежних інстинкти, які визначають її поведінку. Одним з перших у вітчизняній психології причини внутрішньоособистісних конфліктів вивчав В.М.Мясницев. На його думку, внутрішньоособистісні конфлікти часто виникають в результаті зіткнення бажань особистості і реальності, яка їх не задовольняє. Чим вищою є претензія особистості, значущими та недосяжними цінності, тим ймовірнішою є поява внутрішньособистісних конфліктів [5].

Такий конфлікт призводить до психологічного дискомфорту особистості, її емоційної нестабільності, нервозності, невпевненості в собі, відсутності позитивної життєвої програми, перспективної лінії життя, домінування негативних емоцій, і навіть до «ламання» особистості в цілому (Н.В.Фролова, М.В.Іванов і т.д.) [1].

С.М.Ємельянов зазначає, що внутрішньоособистісним конфліктам притаманні такі особливості:

– невідповідність структурі конфлікту (немає суб'єктів конфлікту в обличчі окремих особистостей чи груп);

– специфічність форм перебігу і прояву (протікає у формі тяжких переживань, супроводжується страхом, депресією, стресом, спричиняє невроз);

– латентність (його не завжди легко визначити, часто людина навіть сама не знає, що перебуває в стані конфлікту) [4].

Групові конфлікти менш поширені в соціальній практиці, ніж міжособистісні, можуть виникати через непорозуміння стосовно знань, умінь, здібностей, особистісних якостей індивідів; емоційних, психічних та інших станів; мотивів, потреб, ціннісних орієнтацій; поглядів.

С.М.Ємельянов виділяє два основних типи групових конфліктів: конфлікт «особистість - група» і конфлікт «група - група». Конфліктна взаємодія у конфлікті «особистість - група» відбувається на основі зіткнення особистісних і групових мотивів, а образи конфліктної ситуації представлені першим суб'єктом в індивідуальних поглядах і оцінках, в другим – в групових [4].

Групові конфлікти можуть виконувати як позитивні, так і негативні функції, тобто бути конструктивними, сприяти згуртованості групи або деструктивними, спрямованими на розмежування членів групи, руйнацію зв'язків. До негативних функцій належать: погіршення психологічного клімату в групі; виникнення неадекватних психологічних захистів; неадекватність сприймання проблеми та учасників конфлікту; зниження продуктивності та привабливості праці; порушення системи комунікацій та взаємостосунків між людьми; послаблення групової

єдності; сприяють виникненню ворожості, насилля і жорстокості; виникнення почуття незадоволення і негативних емоційних станів в учасників конфлікту тощо [2].

У міжгруповому конфлікті протидіючими сторонами виступають групи (малі, середні чи мікрогрупи). Як зазначає Т.А.Полозова, міжгрупові конфлікти взагалі ставлять під загрозу стабільність певного соціального об'єднання (чи то окрема організація, чи суспільство в цілому); змінюють пріоритети певних соціальних груп; заважають впровадженню нововведень і реформ, сприяють виникненню кризових ситуацій; можуть призводити навіть до жертв і кровопролиття (соціально-політичні і військові конфлікти) тощо [11].

Проте, конфлікту як психологічному феномену притаманні й інші, позитивні (конструктивні) функції. На цей момент слід звернути особливу увагу, оскільки аналіз лише негативних функцій не вичерпує суті багатьох конфліктів [1].

На думку Н.В.Гришиної, внутрішньоособистісний конфлікт, крім усього іншого, сприяє самоаналізу особистості, самоосмисленню своїх потреб, інтересів, виокремленню найбільш пріоритетних, усвідомленню своїх взаємостосунків з людьми, самовдосконаленню особистості (на основі почуття невдоволення собою) [2].

Міжособистісні та внутрішньогрупові конфлікти часто виконують функцію так званого запобіжного клапана, що дозволяє звільнитися від негативних емоцій і діяти конструктивно. Вони сприяють осмисленню різних скарг і претензій; виявляють різні погляди на проблему; дають можливість ефективніше приймати групові рішення; сприяють впровадженню певних норм поведінки; об'єднують людей, які мають спільні погляди і інтереси; дають можливість людям висловити свої думки, сприяючи їхній самореалізації та самоствердженню (А.Н.Єлізаров, Н.В.Гришина) [2; 10].

До позитивних функцій конфлікту П.С.Прибутько відносить:

— розвивальну (вважається, що конфлікт є джерелом розвитку, спонукає до змін, відкриває дорогу інноваціям та ін.);

— регулятивну (можливість розрядити ситуацію, оздоровити взаємини, наблизити партнерів у процесі розв'язання проблеми, вдосконалити і стабілізувати систему відносин та ін.);

— інформаційно-пізнавальну (під час конфлікту люди можуть краще пізнати інших та себе, стимулювати рефлексію і процеси розуміння);

— структурування і згуртування (відбувається процес групування однодумців, структурування соціальних груп);

— стимулюючу (понижуючи «синдром покірності», конфлікт стимулює активність партнерів по взаємодії, особистісний розвиток та розвиток групи загалом);

— діагностичну (щоб прояснити обстановку і зрозуміти стан справ, іноді корисно навіть спровокувати конфлікт; у критичних ситуаціях конфлікт може виявити невідомі достоїнства і недоліки людей);

— психотерапевтичну (конфлікт знімає напруження, дискомфорт) [12].

У загальному плані можливість конфлікту виконувати конструктивну функцію пов'язується з тим, що конфлікт запобігає "застою" і "омертвінню" індивідуальної і групової життєдіяльності і стимулює їх рух уперед. Конфлікт об'єктивує джерело

розбіжності і тим самим дозволяє усунути його. Крім того, оскільки основою виникнення всякого конфлікту є заперечення попередніх відносин між сторонами, сприяючи створенню нових умов, конфлікт одночасно виконує і адаптивну функцію. Позитивні наслідки конфлікту для окремої людини можуть мати місце і в тому, що за допомогою його буде стисла внутрішня напруженість, вирішена ситуація, котра стала причиною фрустрації. У цьому значенні конфлікт розглядається як один із засобів самоствердження і самовипробування особистості, оскільки дозволяє кожному учаснику виявити на практиці свої здібності і активно їх використати [3].

Згідно з думкою більшості сучасних західних авторів, особливість конфліктів полягає не в тому, щоб усунути його або запобігти, а в тому, щоб знайти спосіб зробити його продуктивним.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи усе вище зазначене, можна зробити наступні висновки. Конфлікт являє собою складну систему відносин, у якій є своя структура та динаміка. Кожен конфлікт протікає по-різному, залежно від особливостей взаємодії конфліктуючих сторін та відповідно до цього спрямовується у те чи інше русло.

Конфлікти відіграють не лише негативну, але й позитивну роль в житті суспільства. Яким буде конфлікт у кожній конкретній ситуації, значною мірою залежить від того, наскільки сторони конфлікту усвідомлюють значущість конфлікту і здатні керувати його перебігом.

Перспективи подальших досліджень полягають у проведенні емпіричного дослідження причин виникнення конфліктів у повсякденному спілкуванні.

Список використаних джерел

1. Бандурка А.М. Конфликтология: учеб. пособие для вузов / А.М.Бандурка, В.А. Друзь. – Харков: Ун-т внутр. дел, 2006. – 336 с.
2. Гришина Н.В. Психология конфликта: учеб. пособие / Н.В.Гришина. - СПб.: ПИТЕР, 2000. - 456 с.
3. Долинська Л.В. Психологія конфлікту: навч. посібн. / Л.В. Долинська, Л.П. Мяташ-Заяц. – К.:Каравела, 2010. – 304 с.
4. Емельянов С.М. Практикум по конфликтологии / С.М. Емельянов. – СПб.: Питер, 2009.- 384с.
5. Кильмашкина Т.Н. Конфликтология: социальные конфликты / Т.Н. Кильмашкина. – М.:ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 279 с.
6. Коберник Л.О. Конфліктні форми поведінки та способи їх корекції в юнацькому віці / Л.О. Коберник // Актуальні проблеми психології Т.1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. тч. 21-22 / За ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки, 2008. – С. 173-177.
7. Козер Л. А. Функции социального конфликта / Л.А. Козер; пер. с англ. О. Назаровой; под общ. ред. Л. Г. Ионина. — Москва: Дом интеллектуальной книги: Идея-пресс, 2000. — 295 с.
8. Ложкин Г.В. Практическая психология конфликта / Г.В. Ложкин, Н.И. Повякль. – К.: МАУП, 2000. – 142 с.
9. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Н. Луман. - СПб: Наука, 2007. - 644 с.
10.Первышева Е. В. Экспериментальные исследования межличностных конфликтов / Е.В. Первышев // Идеологические и психологические аспекты исследования массового сознания. - М., 1988. С. 61-81.
11.Полозова Т.А. Межличностный конфликт в группе (теоретические принципы и опыт экспериментального исследования): автореф. дис. …канд. психол. наук / Т.А. Полозова. - М., 1980.
12.Прибутько П.С. Конфліктологія: навч. посіб. / П.С. Прибутько, Р.В. Михайленко. – К.: КНТ, 2010. – 136 с.
13. Dahrendorf R. Der soziale Konflikt / R. Dahrendorf. – 2004. - S.26-55.//www.opus.ub.unierlangen.de/opus/volltexte/2004/18/pdf/03.%20Der%20soziale%20Konflikt.pdf
14. Dahrendorf R. Elemente eines Theorie des sozialen Konflikts / R. Dahrendorf //Gesellschaft und Freiheit. Műnchen, 1965.

15. Stefan K. Konflikte und Erlebnispädagogik / Kung Stefan. Diplomarbeit NDS Erlebnispädagogik 2009/10. – Sarnen, 2010. - S. 30.

Отримано 15.08.2013 р.

УДК 159.98

Сидоренко В.О.°

Київський національний університет імені Тараса Шевченка Інститут післядипломної освіти

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРОФВІДБОРУ ТОРГОВИХ АГЕНТІВ

Розглянуто головні теоретичні підходи до проблеми психологічного відбору торгових агентів. З'ясовано, що вимоги до професії торгових агентів зумовлені специфікою виду діяльності.

Ключові слова: *торговий агент, етапи психологічного відбору, вимоги до торгових агентів, професійні вміння та навички*

Рассмотрены главные теоретические подходы к проблеме психологического отбора торговых агентов. Выяснено, что требования к профессии торговых агентов обусловлены спецификой вида деятельности.

Ключевые слова: *торговый агент, этапы психологического отбора, требования к торговым агентам, профессиональные умения и навыки*

Main theoretical approaches are considered to the problem of psychological selection of commercial agents. It is found out, that requirements to the profession of commercial agents are predefined by the specific of type of activity.

Keywords: *commercial agent, stages of psychological selection, requirement to the commercial agents, professional abilities and skills*

Актуальність. Розвиток ринкової економіки в Україні спонукав появу деяких професій та зникнення інших. Однією з таких професій є професія торгового агента. Її специфіка полягає в тому, що у ході персонального продажу покупець набуває не тільки товар або послугу, але і торгового агента як консультанта або порадника. У зв'язку з цим в організаціях, що займаються торговою діяльністю, постало питання якісного відбору персоналу, адже невдало підібраний працівник може заподіяти певний матеріальний і моральний збиток. Психологи, що працюють у сфері відбору і оцінки персоналу, постійно стикаються з необхідністю прогнозування професійної придатності співробітників та їх психологічної успішності.

Дослідження профвідбору та профпридатності співробітників підприємств спрямовуються на вивчення психофізіологічних та психологічних рівнів особистості (І.А.Бородін, К.М.Гуревич, П.Н.Єрмаков, Н.І.Мягких, В.К.Пястолов, С.В.Попов, Л.В.Тимофеєв та ін.). Зосередження уваги тільки на психофізіологічних та психологічних рівнях особистості не може повністю задовольнити вимоги професійного добору, що може дати дослідження особистісного рівня. Останнім часом дослідники роблять акцент на урахуванні особистісного рівня у процесі професійного психологічного відбору (В.А.Толочек,

° © Сидоренко В.О., 2013 р.

Л.В.Тимофєєв, М.О.Левандей, О.В.Онищенко, А.В.Панкратова та ін.), але в їхніх працях відсутній системний підхід, що включає в себе як психофізіологічні, психологічні та особистісні характеристики.

Метою нашого дослідження є теоретико-методологічний аналіз проблеми профвідбору торгових агентів.

Кожна професія ставить до індивідуальних психологічних якостей людини певні вимоги. Чим складнішою і відповідальнішою є професійна діяльність, тим більшу роль в успішності її виконання відіграють індивідуальні психологічні особливості.

Успішне освоєння і ефективне виконання діяльності неможливе без відповідності вимогам професії психологічних особливостей професіонала. Це добре відомо тим, хто безпосередньо займається підготовкою і керує персоналом організації. Однак, як правило, уявлення про психологічну відповідність співробітників не завжди складається з урахуванням спеціальних знань, на основі практичного досвіду керівника [2, с.1].

Разом з тим, існує досить обґрунтований науково і досить надійний шлях розв'язання даної проблеми - це психологічний відбір персоналу до різних сфер торгової діяльності. Цей відбір повинен бути складовою частиною загальної системи відбору персоналу поряд з відбором з фізичної підготовки, здоров'я та іншими чинниками. Метою психологічного відбору є укомплектування організації чи установи особами, які найбільш здатні до освоєння даної професії і удосконалення в ній. Досягнення такої мети передбачає розв'язання кількох взаємопов'язаних задач. Насамперед, це відсів певних категорій осіб, які за своїми індивідуально-психологічними якостями є потенційно непридатними для такої роботи, як торговий агент. Наступною задачею є відсів осіб, індивідуальні психологічні якості яких ускладнюють освоєння даної професійної діяльності [2, с.1].

При проведенні конкретної процедури профвідбору досліджуються не усі індивідуальні психологічні якості, а тільки ті з них, які входять до групи професійно важливих. Професійно важливі якості (ПВК) - це якості, що впливають на ефективність діяльності і успішність її освоєння. З поняттям ПВК тісно пов'язано поняття професійної придатності. Основна мета будь-якого виду профвідбору (медичного, педагогічного або психологічного) - визначення придатності до професії. Профпридатність - ця відповідність індивідуальних якостей людини вимогам професії, здатність працівника ефективно здійснювати діяльність. Профпридатність буває абсолютною і відносною. Абсолютна профпридатність характеризується деякими природними особливостями, які складно піддаються формуванню. Ці особливості залежать, передусім, від особливостей нервової системи. Відносна профпридатність включає якості, які піддаються формуванню, тренінгу за відповідних умов і бажання (мотивації) людини. Даючи заключення про профпридатність, психологи спираються на інформацію, отриману в ході процедури профвідбору.

Процедура психологічного відбору проводиться в кілька етапів. Перший етап - попередня співбесіда і первинна оцінка особистісних якостей кандидата. На першому етапі професійний відбір кандидатів включає три самостійні напрямки відбору — соціально-правовий, медичний, психологічний [6, с. 20].

Соціально-правовий аспект полягає в перевірці відповідності кандидата певним формальним, правовим і морально-етичним нормам (вік, освіта, реєстрація за місцем проживання, відсутність негативних біографічних даних тощо). Медичний аспект спрямований на виявлення тієї чи іншої прихованої патології, яка перешкоджає роботі торговим агентом [6, с. 20].

Третім елементом є первинний психологічний відбір, який орієнтований на визначення професійно важливих якостей кандидата [6, с. 20].

Другий етап - психологічне обстеження (тестування).

Третій етап — обробка та інтерпретація результатів.

Четвертий етап - підсумкова співбесіда, прийняття рішення.

Після прийняття кандидата на роботу процедура відбору переходить на наступний етап - випробувальний термін, який передбачений для нових співробітників практично у всіх приватних організаціях та структурах [2, с. 2].

Випробувальний термін - це той період часу, в ході якого працедавець має можливість переконатися в правильності свого вибору. Для цього необхідно так побудувати роботу з кандидатом, щоб він зміг проявити свої реальні та потенційні можливості. Такий психологічний моніторинг дозволяє простежити динаміку розвитку професійно значущих якостей і міру адаптації торгового агента до його діяльності [2, с. 2]. При проходженні випробувального терміну необхідно звертати увагу на прояви характерологічних особливостей, здатність безпомилково діяти в екстремальній ситуації, вміння правильно будувати свої стосунки з клієнтами та колегами.

Обов’язковій перевірці підлягають навички та вміння, одержані у процесі спеціальної підготовки. Для того, щоб оцінити рівень їх сформованості, необхідно ставити кандидата на роботу в штучні ситуації, в яких він змушений буде використовувати свій потенціал. Зокрема, в торгових агентів оцінці підлягає рівень сформованості таких якостей як самодисциплінованість, коректність у взаємостосунках з іншими людьми, вміння швидко приймати рішення в складних ситуаціях [2, с. 2].

Якщо навіть прийнято рішення про зарахування торгового агента в штат, він повинен ще протягом року знаходитися під пильною увагою керівників організації. Необхідність такого контролю визначається насамперед тим, що людині властиво у процесі адаптації до ситуації зменшувати міру своєї виконавчої надійності. Подальший супровід співробітників включає в себе надання допомоги співробітникам в адаптації до нового місця роботи, ротацію, перевірку надійності виконання функціональних обов’язків, атестацію, звільнення [2, с. 2].

Зарубіжний досвід підбору персоналу показує, що система підбору кадрів повинна бути інтегрованим, раціональним і неперервним процесом. Існує багато важливих моментів, які необхідно мати на увазі при перевірці кандидатів на посаду торгового агента: характер, особистісні якості, соціальні позиції, освіта, досвід попередньої роботи [5, с. 36].

У процесі перевірки кандидата необхідно визначити його інтелектуальний рівень, ступінь грамотності. Адже чим вищі розумові здібності, тим вищим буде рівень виконання діяльності.

Найскладніша сфера для оцінки — це особистісні та соціальні позиції. При визначенні придатності кандидатів існує багато параметрів, які слід враховувати,

включаючи зовнішній вигляд, риси характеру, комунікабельність, чесність, працездатність, рішучість, ставлення до інших. Зазвичай погляди і твердість соціальних позицій кандидатів визначають за допомогою простої анкети. Одержана інформація використовується пізніше як цінний допоміжний засіб у бесіді для з'ясування позицій, точок зору та основних пріоритетів кандидатів [5, с.36].

У сучасній психодіагностиці, а значить і в професійному відборі, на зміну підходам, які бачать предмет дослідження як певну суму особистісних чинників, приходить розуміння необхідності досліджень, що розглядають цілісність особистості на основі її смисложиттєвої концепції, все частіше робиться акцент на ціннісно-смисловій сфері особистості як основній складовій професійної успішності. Цей напрямок у психодіагностиці можна назвати ціннісно-орієнтованим підходом у професійному відборі. Питанню ціннісних орієнтацій особистості присвячені праці численних вітчизняних і зарубіжних авторів (І.В.Абакумова, О.Г.Асмолов, С.Ф.Анісімова, Л.Н.Антиглова, Г.Л.Будінайте, В.А.Василенко, О.Н.Винарська, К.И.Головаха, А.Г.Здравомислов, І.Ф.Клименко, Д.О.Леонтьєв, А.Маслоу, В.Б.Ольшанский, В,Е.Чудновський, М.С. Яницкий та ін.).

Якщо професійна діяльність відповідає життєвим цінностям людини, його ціннісним орієнтаціям, співвідноситься з його смисложиттєвою концепцією, то перспективність професійної успішності майже завжди досить висока. Коли смисложиттєві конструкти йдуть врозріз із умовами і вимогами професії, то співробітник буде проявляти себе як професійно посередній і, радше за все, буде змушений змінити роботу.

Таким чином, виникає проблема дослідження тих компонентів смисложиттєвої концепції особистості, які прямо чи непрямо повідомляють про професійну перспективність співробітників.

Не всі люди в необхідному обсязі і в прийнятні терміни можуть оволодіти професією, яка ставить особливі вимоги до стану здоров'я, пристосуватися до специфічних умов роботи з даної спеціальності. Тому в ряді випадків доводиться відбирати тих з них, які мають найбільшу стійкість до впливу умов професійної діяльності, можуть адаптуватися до них у відносно короткі терміни без шкоди для здоров'я і працездатності [1, с.16].

У сучасних психофізіологічних дослідженнях професійного відбору значна увага приділяється темпераменту, типу особистості, акцентуації характеру, рівню інтелекту, увазі, пам'яті як стійких та інформативних ознак професійно важливих якостей особистості (І.А.Бородін, К.М.Гуревич, В.П.Зінченко, Г.В.Іванов, С.В.Попов, В.К.Пястолов, А.Є.Тарасов, В.А.Толочек та ін.).

Найбільш розгорнуте уявлення про психофізіологічні якості особистості можна одержати з психологічного портрету, який складається на основі результатів тестування кожного працівника, що оформляється на роботу в ту чи іншу організацію. При цьому необхідно проводити роботу з виявлення професійно значущих якостей у кандидата на посаду.

При виборі торгового персоналу, як правило, оцінюються наступні особові параметри:

- розумові - інтелект, здатність планувати;
- фізичні - зовнішність, дикція;

• досвід освіта, досвід роботи з підприємництва або збуту;
• особистість - амбітність, ентузіазм, такт, заповзятливість, стабільність;
• бажання вчитися і слідувати інструкціям.

На відміну від колишніх уявлень в даний час дотримуються точки зору, що хорошими продавцями не обов'язково народжуються - їх ретельно вибирають і готують.

Якості потенційних продавців повинні відповідати параметрам покупців, з якими вони взаємодіятимуть, і характеристикам товарів, що продаються, або послуг. Двосторонній зв'язок покупець-продавець кращий, коли є схожість у характеристиках торговців і споживачів. Крім того, деякі види товарів вимагають спеціальної освіти, технічної підготовки та специфічної торгової діяльності.

Людей, що займаються цим різновидом комерційної діяльності, називають по-різному: торгові агенти, контактори, комівояжери, торгові консультанти, інженери зі збуту, представники на місцях, агенти з послуг, маркетингові агенти.

У практиці господарської діяльності термін »торговий агент» охоплює багато фахівців, які часто мають відмінностей більше, ніж схожості.

Торговий агент - це юридична або фізична особа, що здійснює юридичні дії (укладає угоди) за рахунок і на користь іншої особи (принципала). Відносини між принципалом і торговим агентом регулюються спеціальним договором. Торговий агент діє як самостійний комерсант на основі письмової домовленості принципала. За свою діяльність торговий агент одержує винагороду - звичайно у вигляді відсотка від суми укладених операцій, причому незалежно від кінцевих результатів операції для принципала.

За обсягом повноважень торгові агенти діляться на:

1) універсальних - які можуть здійснювати будь-які юридичні дії від імені принципала;

2) генеральних - що мають право укладати будь-які угоди у сфері діяльності принципала;

3) спеціальних - які уповноважені укладати тільки угоди, вказані в домовленості.

Для залучення необхідної кількості торгових агентів фірма розробляє привабливий для них план оплати праці. Рівень оплати праці ув'язується з поточними ринковими цінами на конкретний вид торгових робіт і на фахівців відповідної кваліфікації. Крім цього, фірма розробляє схему залучення, відбору та навчання торгових агентів, способи контролю за їх роботою та методи оцінки результатів праці.

Запорукою успішної роботи торгового персоналу є ретельний відбір кваліфікованих торгових агентів. Цей процес не створював би труднощів, якби люди, зайняті відбором, знали, які риси слід шукати в кандидатах: відвертість, товариськість, агресивність, енергійність і т.д. Так, серед процвітаючих комівояжерів є чоловіки і жінки, люди високого і невеликого зросту, що вміють і не вміють красиво говорити, що ретельно стежать за собою, і неохайні. І, проте, продовжується пошук магічної комбінації рис, які б безпомилково говорили про здібності людини щодо торгівлі.

Вважається, що комівояжер повинен мати наступні основні якості:

1) відчуття симпатії - тобто здатність проникнутися відчуттями клієнта;

2) самолюбну цілеспрямованість, могутню особисту потребу в здійсненні запродажу.

Процедури відбору можуть бути найрізноманітнішими - від однієї неофіційної бесіди до тривалих випробувань І бесід не тільки з претендентом, але і з членами його сім'ї. Багато фірм влаштовують претендентам офіційні випробування за розробленими тестами.

Торгові агенти до початку роботи мають повне право пройти курс навчання. Завданнями навчання майбутнього торгового агента є:

1) знайомство з фірмою, її предметом і цілями діяльності;

2) безпосередніє знайомство з товарами фірми. їх функція ми в різних варіантах використання;

3) отримання знань про особливості клієнтів і конкурентів, різні типи замовників та їх потреби, купівельні мотиви та звички;

4) організація проведення ефективних презентацій, вивчення головних комерційних аргументів на користь кожного окремого товару;

5) знайомство з особливостями роботи і пов'язаними з нею обов'язками.

Як правило, торговим агентам доручається виконання однієї або ряду наступних функцій:

• розповсюдження запродажу, включаючи встановлення контакту, виклад доказів, подолання заперечень і укладення операції;

• надання послуг;

• проведення досліджень ринку;

• збір інформації та складання звітів за наслідками візитів;

• розподіл товарів, оскільки торгові агенти в змозі оцінити платоспроможність клієнтів і належним чином розподілити товари, що є в той чи інший відрізок часу дефіцитними.

Окремі фірми ставлять перед своїми торговими агентами конкретні завдання, чіткіше визначають коло їх діяльності. Наприклад, деякі фірми рекомендують своїм торговим агентам приділяти 80% часу існуючим замовникам і 20% - потенційним, присвячуючи 85% часу роботі з традиційними товарами і 15% - роботі з новинками.

У міру того як фірма орієнтується на ринок, її торговий персонал також потребує відповідної орієнтації. Торгові агенти повинні знати, як задовольнити замовника і одночасно забезпечити прибуток фірмі. Вони зобов'язані уміти аналізувати торгову статистику, розраховувати потенціал ринку, збирати ринкову інформацію і розробляти маркетингові підходи та плани. Торговому агенту необхідно володіти навичками маркетингового аналізу.

Після постановки своєму торговому персоналу завдань фірма приступає до розгляду питань про основні принципи роботи цього персоналу, його структуру, розміри й оплату праці.

Існує п'ять підходів до організації збуту товарів за допомогою торгових агентів:

1. Торговий агент розмовляє з кожним окремим потенційним або існуючим клієнтом особисто або по телефону.

2. Торговий агент проводить торгові презентації для груп покупців.

3. Група збуту проводить торгові презентації для груп покупців.

4. Торговий агент організує зустрічі розпорядників ресурсами фірми з одним або декількома покупцями для обговорення проблем і взаємних можливостей.

5. Група фахівців фірми проводить учбові семінари для технічного складу компанії замовника про новітні технічні досягнення в даній сфері діяльності.

Основні принципи торгового персоналу включають і проблеми його структури, покликаної забезпечити максимальну ефективність його діяльності ні ринку.

При формуванні структури торгового персоналу може бути використаний один з наступних принципів:

1. Територіальний принцип - це найпростіший спосіб побудови організаційної структури. При цьому за кожним торговим агентом закріплюється певна територія на правах виключного обслуговування, у межах якої він торгує своєю номенклатурою товарів фірми.

Така структура має ряд переваг:

1) чітко визначені обов'язки торгового агента. Будучи єдиним торговим представником фірми на даній території, він несе повну відповідальність за свої успіхи і недоліки збуту на ній;

2) така відповідальність спонукає торгового агента зміцнювати ділові й особисті зв'язки з місце і ймми представниками ринку. Ці зв'язки сприяють як ефективності роботи торгового агента, так і його особистому збагаченню;

3) витрати на транспорт невеликі, оскільки комівояжер об'їжджає порівняно невеликий географічний район.

2. Товарний принцип передбачає хороше знання торговим агентом своїх товарів, особливо якщо ці товари технічно складні, абсолютно різнорідні або численні. Проте така організаційна структура може призвести до дублювання роботи - декілька торгових представників фірми можуть їздити за одними і тими ж маршрутами і кожен витрачає час в очікуванні прийому у клієнта.

3. Принцип розбиття за клієнтами припускає розбиття за галузями діяльності; великими і звичайними замовниками; існуючими та новими клієнтами. Явна перевага спеціалізації за клієнтами полягає в тому, що кожна окрема група торгових працівників може набагато краще дізнатися специфічні потреби своїх клієнтів. Основний недолік торгового персоналу, побудованого за даним принципом, виявляється в тих випадках, коли йдеться про різних клієнтів, оскільки кожній групі торгових агентів доведеться багато їздити.

Психологічне вивчення особистості передбачає визначення міри розвитку психологічних якостей і властивостей особистості, які зумовлюють успішне навчання і подальшу професійну діяльність.

Таким чином, якщо все вищевикладене прийняти за основу методики оцінки психологічної професійної надійності торгового агента, то можна запропонувати наступний алгоритм дії:

1. Психологічний аналіз планованої діяльності, побудова профілю професійно значущих психологічних характеристик, якими повинен володіти ідеальний співробітник.

2. Виявлення найбільш чутливих ділянок, а також типових помилок, яких припускаються співробітники, оцінка вірогідності виникнення складних і непередбачених ситуацій.

3. Виокремлення груп помилок, які ведуть до непередбачуваних наслідків і можуть бути виправлені або попереджені, якщо співробітник їх усвідомлює та ідентифікує.

4. Психодіагностика і оцінка рівня розвитку професійних знань, умінь і навичок співробітника, його мотивації до діяльності, міри розвитку професійно значущих психологічних і психофізіологічних характеристик.

5. Експериментальна перевірка індивідуальних способів розв'язання функціональних задач конкретним співробітником у звичайних умовах і форма його реагування на стресогенні чинники.

6. Перевірка відповідності одержаних результатів вивчення реального співробітника ідеальній моделі. Мірою психологічної надійності співробітника чи кандидата на роботу буде вважатися похідна від співвідношення між необхідними і наявними професійно значущими психологічними характеристиками.

Висновок. Теоретичний аналіз проблеми дослідження свідчить про те, що динаміка формування професійно важливих якостей торгових агентів відповідає загальним закономірностям генезису таких психологічних утворень. Спочатку для успіху суб'єкта значущі «елементарні» компоненти з певними функціональними відношеннями між ними. Однак розвиток професіоналізму людини пов'язаний з формуванням нових інтернальних і складніших за психологічною структурою якостей з іншими функціональними взаємозв'язками між ними, водночас як збереження початкової структури професійно важливих якостей суб'єкта може негативно відбиватися на успішності професійної діяльності [8, с.97].

Перспективи подальших досліджень пов'язані зі створенням методики діагностики професійно важливих якостей торгових агентів, яка дасть змогу урахувати різні рівні вияву особистості, починаючи з психофізіологічного і закінчуючи ціннісно-смисловим.

Список використаних джерел

1. Гуревич К.М. Профессиональная пригодность и основные свойств нервной системы / К.М. Гуревич – М.: Наука, 1970. – 272 с.
2. Иванов Г.В. Процедура подбора и изучения кадров для охранных структур / Г.В. Иванов – М., 1997.
3. Климов Е.А. Психология профессионала / Е.А. Климов – М.: ИПП, 1996. – 400 с.
4. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев– М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
5. Мак-Мак В. Охранное подразделение службы безопасности предприятия / В.Мак-Мак // Мир безопасности. – 1998. - № 3. – С. 36-38.
6. Тимофеев Л.Ф. Какой он, охранник ЧОП? / Л.Ф. Тимофеев // Психология отбора. – М., 2002. – 81 с.
7. Толочек В.А. Проблемы современной психологии труда / В.А. Толочек – М.: Изд-во РАГС, 2001. – 90 с.
8. Толочек В.А. Профессиональный отбор и психологические тесты / В.А. Толочек – М.: Издательский дом «Мир безопасности», 2001. – 124 с.

Отримано 20.08.2013 р.

УДК 159.922.6

Фадєєва К.-М.О. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, аспірант

ВИМІРЮВАННЯ СПЕЦИФІЧНИХ КОНСТРУКТІВ ТІЛЕСНОСТІ У ПСИХОЛОГІЇ

Стаття присвячена розгляду існуючих на даному етапі розвитку науки психологічних термінів, що позначають тілесні конструкти. Аналізуються існуючі методичні інструменти вимірювання як відомих понять (образ тіла), так і менш поширених (тілесна усвідомленість, тілесний потенціал) і їх сильні і слабкі сторони.

Ключові слова**: тіло, тілесність, образ тіла, діагностика самоставлення, тілесний потенціал, схе**ма тіла, тілесна усвідомленість

Статья посвящена рассмотрению существующих на данном этапе развития науки психологических терминов, обозначающих телесные конструкты. Анализируются существующие методические инструменты измерения как известных понятий(образ тела), так и реже встречающихся(телесная осознанность, телесный потенциал) и их сильные и слабые стороны.

Ключевые слова**: тело, телесность, образ тела, диагностика самоотношения, телесный потенциал, сх**ема тела, телесная осознанность

The article contains the current psychological views on diferent body constructs. Author analyze existing tools of measurement of such popular concepts as body image and less common, as body awareness or body potential, their strengths and weaknesses.

***Keywords**: body, bodiness, body image, self-esteem, body potential, body scheme, body awareness*

Актуальність статті зумовлена тим, що, незважаючи на те, що тіло і тілесність здавна є предметом дослідження науковців в різних наукових дисциплінах від біології до філософії, однак, феномен тілесного життя людини опинився в такому стані, коли ми бачимо його з кількох точок зору, проте все ще не маємо єдиного цілісного образу, єдиного розуміння того, що ми маємо на увазі, коли говоримо про тіло. Чи то його об'єктивні функції та здібності, чи то образ тіла, чи то вираз емоцій на тілесному рівні, чи то буття-в-тілі як невід'ємна властивість людини, а якщо все це разом - то чи достатньо нам цих тлумачень?

Метою статті є розрізнення межі таких широко використовуваних понять, як образ тіла, схема тіла та тілесне Я, а також розкриття змісту та методів вимірювання таких специфічних конструктів, як тілесна усвідомленість та тілесний потенціал.

Фундаментальним розходженням для подальшого обговорення буде поділ понять тіла і тілесності. Поняття тілесності, введене І. Биховською, має, з точки зору автора, об'єднати «об'єктне» і «суб'єктне» в тілі, його психофізіологічну природу і одночасно спосіб проживання людського буття на тілесному рівні.

Д. Трунов вказує на те, що, в той час як тіло служить для позначення реального фізичного об'єкта, тілесність - це досвід усвідомлення свого тіла, «феноменальний досвід тілесного самобуття»[1]. Репрезентація тіла у свідомості може не збігатися з реальним, об'єктивним тілом: наприклад, не включати в себе

° © Фадєєва К.-М.О., 2013 р.

реально існуючі частини організму або переживати розширення меж тіла в порівнянні з об'єктивними.

Д. Бескова пише про те, що тілесність можна позначити як феноменологічну реальність, в якій знаходять своє місце психосоціальні аспекти тілесного буття суб'єкта [2]. З цієї точки зору тілесність сприймається як вища психічна функція, на противагу широко поширеній ідеї про тілесне сприйняття як про нижчий рівень, базис для більш складних психічних конструкцій.

У підходах до дослідження тілесності ми можемо виділити дві основних дихотомії. Перша займає простір від біологічного до духовного і вміщає в себе безліч концепцій взаємозв'язку тіла-свідомості. Розум і тіло, психологічні і фізіологічні процеси, з одного боку, функціонально ідентичні, а з іншого боку, антитетичні. Їхня функціональна ідентичність зв'язана з тим фактом, що тіло і розум діють як єдине ціле, забезпечуючи роботу організму, і є єдиним цілим на глибинному рівні енергетичних процесів. Антитетичність відбивається в тому, що на поверхні розум може впливати на тіло, а тіло, зрозуміло, впливає на розумові процеси.

Так, А. Дамаціо у своїй книзі «Помилка Декарта» детально досліджує значення соматичних відчуттів для повноцінного планування та прийняття рішень. У своїй роботі він приходить до того, що організм не просто постачає відчуття до мозку і навпаки для нормального функціонування свідомості, а, скоріше, що взаємодія організму і мозку створює і модифікує свідомість[3]. При цьому прийняття рішень у великій мірі залежить від неусвідомленого формування соматичної відповіді на перебір різних варіантів. Теорія соматичних маркерів, розроблена А. Дамаціо, говорить про те, що без позитивного емоційного і тілесного відгуку людина стає неадекватною у виборі життєвих рішень і дотримання планів.

Інша ж дихотомія знаходиться в полі хвороби-здоров'я або, якщо завгодно, норми і патології. І тут ми стикаємося з невтішною ситуацією перекосу, коли дослідження анорексії, спотворення образу тіла при психічних захворюваннях або інвалідності переважають над дослідженнями норми. Причина цього до деякої міри лежить в нестачі адекватних методичних інструментів: їх сильні і слабкі сторони ми розглянемо в статті далі.

Класифікація методів дослідження образу тіла і його окремих аспектів з методичного принципу дозволяє нам виділити чотири основні групи [4]:

- об'єктивні тести, куди відносяться методи вивчення схеми тіла і точності самосприйняття. Прикладом може служити створення малюнка тіла, запропоноване М. Фельденкрайз, коли на основі висловлюваних іспутиемим уявлень про розміри тих чи інших частинах його тіла створюється малюнок тіла в натуральну величину і заміряється його схожість з реальними тілесними параметрами;

- опитувальники та вільні описи, що супроводжуються контент-аналізом. Ці методи передбачають, що людина як мінімум здатний наділити свій тілесний досвід в слова і адекватно оцінити його. При цьому не завжди легко переконатися в тому, що випробуваний може грамотно описати пережиті відчуття. Досить витончений вихід знаходить С. Фішер, пропонуючи в своєму опитувальнику тілесного фокусу з 108 пунктів по черзі відчути різні ділянки тел (як, наприклад,

лікоть або внутрішня сторона стегна) і зв'язки між ними. Автор наводить цікаві дані прямої кореляції усвідомленості задньої поверхні тіла зі здатністю контролювати імпульси, однак взаємозв'язок тілесного фокусу з особистісними рисами поки досліджений недостатньо. Опитувальники, що досліджують образ тіла, звертаються найчастіше до аспекту самовідношення та емоційної оцінки. Так, "Опитувальник образу тіла" пропонує виявити дискомфорт з приводу своєї зовнішності в різних ситуаціях (наприклад, ситуаціях, пов'язаних з сексом чи при огляді журналів мод). "Шкала тілесного катексис" вимірює рівень задоволеності різними частинами тіла або тілесними процесами. Так само працює "Шкала задоволеності власним тілом", де випробовуваний зазначає, які частини тіла йому в собі подобаються, а які - ні.;

- проективні методики. Крім відомого тесту К. Маховер "Малюнок людини", можна згадати таку цікаву методику як тест кольорового показника незадоволеності власним тілом (The Color-A-Person body dissatisfaction Test, CAPT). Матеріал тесту складається з двох зображень (фронтального і латерального) людського тіла, чоловічого і жіночого. Випробуваному пропонують п'ять олівців (блакитний, зелений, чорний, жовтий і червоний) і просять розфарбувати зображену фігуру відповідної статі. Згідно опису кольорів(червоний — вкрай незадоволений, жовтий — незадоволений, чорний — нейтральне ставлення, зелений — задоволений, блакитний — дуже задоволений) розраховується показник незадоволеності тілом;

- інтерактивні методи, куди входять і тілесно-орієнтовані техніки з елементами діагностики. Так, для аналізу тіла в русі може використовуватися така специфічна діагностична техніка як "система аналізу рухів" Р. Лабана. Спочатку створена для використання хореографами і для запису рухів танцю, в останні роки вона активно застосовується в практиці танцювально-рухових терапевтів. Спостерігаючи за вільним танцем клієнта, терапевт складає індивідуальний руховий профіль, який включає в себе такі параметри як тривалість, амплітуда і напрямок руху. У процесі аналізу кожна категорія руху знаходь відповідність певній життєвій темі клієнта. Наприклад, швидкість, напруженість, стійкість, здатність переходити від однієї форми вираження до іншої є характеристиками поведінки людини не тільки на рівні тіла, але і на рівні особистості в цілому. Відповідно, терапевтична робота над способами і засобами тілесного самовираження знаходить відгук і в інших паттернах поведінки особистості. У будь-якому русі виділяються чотири основних фактори: простір, вага, час і потік. А кожен фактор, у свою чергу, має два протилежні прояви: швидкий або повільний темп, обмежений або вільний потік, важка або легка вага, прямий або багатофокусний простір [5]. Система аналізу рухів Лабана поклала початок розробці кінетографії і системи "основ рухів" Бартеньєфф, які активно використовуються на даний момент і в танцювальній, і в психологічній практиці.

Спробуємо звернутись зараз до змістовного аспекту досліджень тілеснсті, а саме, до розкриття досліджуваних понять. На сьогоднішній день в дослідженнях різноманітних тілесних конструктів широко використовуються терміни «тіло», «тілесність», «образ тіла», «схема тіла», «тілесне» або «фізичне» Я, рідше зустрічаються «тілесний потенціал» або «тілесна усвідомленість». Всі ці поняття

так чи інакше мають справу з самосвідомістю тіла, проте часто описують його з різних сторін.

Образом тіла традиційно вважається внутрішнє ментальне уявлення про власне тіло. Однак очевидно, що це подання формується в тому числі і на базі сенсорних відчуттів інтроцепції, екстероцепції і пропріоцепції, хоча і не обмежується ними.

А. Налчаджян прирівнює образ тіла до тілесного Я, роблячи його таким чином елементом Я-концепції поряд з можливим Я, ідеальним Я, реальним Я і так далі, згідно Я-концепції Ф. Розенберга [6]. Подібним чином і Ш. Самуель відносить образ тіла до одного з чотирьох вимірювань Я-концепції, де іншими є Я соціальне, Я когнітивне і самооцінка. З іншого боку, Д. Леонтьєв розглядає фізичне (тілесне) Я в більш широкому контексті: і як переживання, втілення себе в тілі, і як образ тіла, і як свідомість здоров'я або хвороби [7].

А. Рождественський використовує термін «тілесний потенціал», що позначає латентну можливість реалізації тілесності, і «рефлексія тілесного потенціалу» (як процес усвідомлення особистістю власного тілесного досвіду). Тілесність тут розуміється як якісна визначеність фізичного буття особистості. А. Рождесственскій і Г. Ложкін говорять про тілесності як одиниці самосвідомості та реалізації особистістю власних можливостей. У своїй роботі вони виділяють три типи усвідомлення тіла (або саморефлексії тілесного потенціалу): вітальний, конформний і особистісний [8]. У вітальному типі тіло усвідомлюється головним чином як біологічний чинник; конформний або просоціальний тип означає сприйняття тіла як інструменту, який повинен відповідати соціальним критеріям; для особистісного типу тіло відчувається невід'ємною частиною цілісного «Я» (чого немає у попередніх двох типів).

Е. Соколова пише про два компоненти в самосонаніі фізичного Я - когнітивному і емоційному. Когнітивний компонент вміщує в себе опис зовнішності, емоційний - її оцінку [9]. Повністю погоджуючись із значущістю згаданих компонентів у сприйнятті тіла, хотілося б доповнити цю структуру компонентом тілесної усвідомленості, безпосереднім переживанням тіла або «реальністю, даною у відчуттях».

Клініцист Л. Моузлі, посилаючись на дослідження тілесної усвідомленості В. Мелінга і С. Прайса, розглядає тілесну усвідомленість як поле, перехресне водночас і з образом тіла, і зі схемою тіла, що виникає за рахунок інтероцепції і пропріоцепції [10]. Процеси отримання та переробки нервовою системою сигналів про стан внутрішніх органів, положення тіла і т.д. відбуваються без участі свідомості. Але деяка частина цієї інформації може бути легко усвідомлена одній тільки фокусуванням уваги на фізичних відчуттях, і саме цю частину інформації Л. Моузлі включає в поняття тілесної усвідомленості (body awareness). Нагадаємо, що інтероцепція, екстероцепція і проприоцепция є основними механізмами формування у людини схеми тіла як внутрішньої моделі організації тіла, куди входять уявлення про межі, протяжності в просторі і т.д. Найважливіша відмінність схеми тіла від образу тіла полягає в тому, що перша є неусвідомленим поданням, а другий - усвідомленими конструктом. Тілесна усвідомленість підживлюється від тієї ж інформації, як і схема тіла, але, в свою чергу, дозволяє образу тіла збагатитися за рахунок феноменологічно переживання себе зсередини.

Суттєвим для вивчення питанням є те, чи є тілесна усвідомленість цілісним неподільним конструктом, або, як і образ тіла, складається з ряду компонентів. В результаті досліджень в цій області Мелінга, Прайса і інших, автори виділяють чотири взаємопов'язаних виміри тілесної усвідомленості:

- тілесні відчуття, що сприймаються;
- якість уваги;
- спрямованість тілесної усвідомленості;
- усвідомленість інтеграції тіла-свідомості [11].

У вітчизняній психології на даний момент не перекладені опитувальники, що розкривають рівень тілесної усвідомленості людини. Найбільш наближеним до цієї теми опитувальником є Тест саморефлексії тілесного потенціалу ", розроблений А. Різдвяних та Г. Ложкіним.

В англомовній літературі, за даними Мелінга, використовується не менше 12-ти опитувальників, які вивчають різні аспекти тілесної усвідомленості. Перелічимо найбільш цікаві з них. Для більшої точності в описі кожної методики зазначена оригінальна назва.

Почнемо зі шкали тілесного інтелекту (Body Intelligence Scale), що складається з 31 твердження. Тілесний інтелект має на увазі під собою усвідомлення та використання тілесних відчуттів для підтримки здоров'я, поставлення інформації про безпеку та комфорт навколишнього середовища, і підвищення особистісного і духовного розвитку в перебігу життя. Подшкали цього тесту включають в себе усвідомленість тілесної енергії, усвідомленість тілесного комфорту і внутрішню тілесну усвідомленість.

Міра тілесної усвідомленості (Body Awareness Measure) включає в себе 13 пунктів і спрямована на ступінь осознавания психотерапевтом тілесних реакцій на клієнта, які складають частину контр-трансферу. Тілесна усвідомленість в даному випадку описується як "усвідомлення того, як тіло переживається зсередини" і "усвідомлення відчуттів, які також можуть супроводжуватися емоційним або когнітивним змістом"

Під-шкала самосвідомості свого тіла в опитувальнику тілесного самосвідомості (Private Body Consciousness Sub-Scale (PBCS) of the Body Consciousness Questionnaire) відноситься до однієї з найбільш ранніх методик, присвячених цьому питанню. Вона звертається до таких здібностей, як фокусування на внутрішніх тілесних відчуттях, усвідомленість интероцептивного зворотнього зв'язку і чутливість до змін в стані тіла. Крім цієї під-шкали в опитувальник тілесного самосвідомості входять такі чинники як "самосвідомість громадського тіла" і "тілесна компетентність".

Шкала зв'язку з тілом (Scale of Body Connection) була сформована для використання в тілесної терапії та пересічних з нею підходах. У ній є два основних виміри: власне тілесна усвідомленість (в розумінні авторів вона включає в себе усвідомлення відчуттів, здатність ідентифікувати і переживати внутрішні відчуття тіла, такі як напруга м'язів, і загальне емоційне і психофізіологічний стан тіла) і тілесна дисоціація (характеризується уникненням внутрішнього досвіду)

Опитувальник тілесної усвідомленості (Body Awareness Questionnaire), який складається з 18 пунктів, відноситься до одних з найбільш широко використовуваних методичних інструментів. Факторний аналіз показав чотири

виміри: усвідомлення змін до тілесних процесах, передбачувані реакції тіла, цикл сну-неспання і пророкування хвороби.

Під-шкала усвідомленості здоров'я в опитувальнику багатовимірного здоров'я (Health Consciousness (HC) subscale of The Multidimensional Health Questionnaire) досліджує як самоставлення до здоров'я, так і усвідомлення відчуття здоров'я і тілесного благополуччя. Ці фактори, з точки зору дослідників, важливі для формування здорового способу джізні і, в принципі, саморегуляції свого здоров'я.

Висновки. Враховуючи той факт, що вивчення і зміна тіла супроводжує людство в процесі всієї його історії, в даний час поширеність в соціумі тілесних практик і відсутність єдиної концептуальної моделі або способу усвідомлення тіла роблять питання тілесності і адекватних методик її дослідження актуальним і багатогранним. Зокрема, дослідження тілесної усвідомленості ввижається нам як один з перспективних напрямків розвитку досліджень тілесності, зв'язок якого з культуральними, антропологічними та філософськими поглядами може збагатити бачення психологією людьского тіла та його суб'єктивного переживання.

Список використаних джерел

1. Трунов Д. Г. Образ тела и чувство тела — главная оппозиция телесного бытия // Вестн. Бурят. гос. ун-та. Сер. Философия, социология, политология, культурология. - 2009. - Вып. 14. - С. 48-51.
2. Цветус-Сальхова Т. Э. "Тело" и "телесность" в культурологических исследованиях/Т. Э. Цветус-Сальхова // Вестник Томского государственного университета, 2011,N № 351 (октябрь).-С.70-73
3. Damasio A. Descartes' Error: Emotion, Reason, and the Human Brain. - Penguin Books, 2005. - 336 p. ISBN-10:014303622X
4. Уляева Л.Г. Методы оценки сформированности образа Я-физического у занимающихся таэквондо / Уляева Л.Г. // Юбилейный сборник научных трудов молодых ученых и студентов РГАФК. - М.: 1998. С. 192-197.
5. Hodgson J. Mastering Movement: The Life and Work of Rudolf Laban. - Routledge, 2001. ISBN-10:0878300805
6. Налчаджян А.А. Психологическая адаптация:механизмы и стратегии/ А. А. Налчаджян. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Эксмо, 2010. — 368 с.
7. Иванова, В.В. Общие вопросы самосознания личности / В.В. Иванова. — М.:б/и,1999.-312 с.
8. Ложкин Г.В., Рождественский А. Ю. Феномен телесности в Я-структуре старшеклассников и содержании их жизненных проектов // Психологический журнал, 2004, №2.
9. Алмазова С.Л. Теоретический анализ проблемы изучения образа тела как компонента «Я-концепции» личности //Сборник «Психология телесности: теоретические и практические исследования». — С. 39-45
10. Moseley GL, Gallace A, & Spence C (2011). Bodily illusions in health and disease: Physiological and clinical perspectives and the concept of a cortical ‘body matrix’Neuroscience and biobehavioral reviews PMID:21477616
11. Mehling WE, Gopisetty V, Daubenmier J, Price CJ, Hecht FM, & Stewart A (2009). Body awareness: construct and self-report measures. PloS one, 4(5)e5614. doi:10.1371/journal.pone.0005614

Отримано 12.08.2013 р.

УДК 159. 316.6

Шульга С.С. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка Інститут післядипломної освіти

ПРОБЛЕМА СУТНОСТІ ТА КРИТЕРІЇВ СУМІСНОСТІ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Розглядаються головні підходи до тлумачення сутності сумісності, аналізуються її різновиди. Показано співвідношення сумісності та спрацьованості. Представлено головні критерії сумісності.

***Ключові слова**: сумісність, міжособистісна сумісність, спрацьованість, задоволеність, взаємодія*

Рассматриваются главные подходы к толкованию сущности совместимости, анализируются ее разновидности. Показано соотношение совместимости и сработанности. Представлены главные критерии совместимости.

***Ключевые слова**: совместимость, межличностная совместимость, сработанность, удовлетворенность, взаимодействие*

The main going is examined near interpretation of essence of compatibility, her varieties are analysed. Correlation of compatibility and harmony in work is shown. The main criteria of compatibility are presented.

***Keywords**: compatibility, interpersonality compatibility, harmony in work, satisfaction, co-operation*

Актуальність. Дослідження проблеми сумісності не втрачає своєї актуальності протягом значної кількості років, оскільки міжособистісна сумісність є умовою соціалізації особистості, виховання підростаючого покоління, щасливого сімейного життя, самореалізації, ефективного виконання певних видів діяльності тощо.

Вивчення сумісності має багату історію у вітчизняній та зарубіжній психології. У вітчизняній психологічній науці дослідженням сумісності з загальнотеоретичних позицій займалися О.О.Бодальов, В.В.Бойко, Л.Я.Гозман, А.Г.Ковальов, Р.Л.Кричевський, Є.С.Кузьмін, М.М.Обозов, А.М.Обозова, К В.Н.Панферов, К.Платонов, В.Є.Семенов та ін. Об'єктом дослідження частіше за все виступали подружні пари (Є.С.Калмикова, Г.А.Навайтіс, М.М.Обозов, А.М.Обозова, Ю.Н.Олейник, А.Ф.Северинова та ін. Серед зарубіжних авторів можна виокремити праці К.Вітека, Д.А.Блазера, Е.л.Келлі, Д.Д.Віггінса та ін.

Теоретичний аналіз проблеми сумісності показує наявність певних суперечностей у її тлумаченні. Зокрема, по-перше, поняття сумісності недостатньо чітко визначене і перетинається з іншими поняттями, що призводить до розмитості самого поняття і підміни феномена сумісності іншими соціально-психологічними феноменами. По-друге, існують різні уявлення про види сумісності та їх якісний зміст. По-третє, основними методами дослідження сумісності є мало чисельні опитувальники, які виявляють уявлення людей про сумісність, а не рільну взаємодію. По-четверте, численні теоретичні уявлення про сумісність носять характер припущення і не обґрунтовані емпірично. По-п'яте, існуючі емпіричні дані про чинники, які впливають на сумісність, досить

° © Шульга С.С., 2013 р.

суперечливі. Тому питання про чинники сумісності фактично залишається відкритим.

Метою нашого дослідження є теоретичний аналіз проблеми міжособистісної сумісності.

Феномен сумісності досліджується не лише в рамках соціальної психології. Вона є об'єктом дослідження в медицині, біології, кібернетиці та ін. Але єдиного загальнонаукового визначення поняття сумісності не існує. У психологічних словниках сумісність визначається як сумісність (групова) – це соціально-психологічна характеристика групи, яка виявляється в здатності її членів узгоджувати (робити несуперечливими) свої дії і оптимізувати взаємостосунки в різних видах спільної діяльності [5, с. 325]; сумісність (міжособистісна) – це взаємне прийняття партнерів по спілкуванню і спільній діяльності, що ґрунтується на оптимальному поєднанні ціннісних орієнтацій, соціальних установок, інтересів, мотивів, потреб, характерів, темпераментів, темпу і ритму психофізіологічних реакцій та інших, значущих для міжособистісної взаємодії індивідуально-психологічних характеристик [12, с. 366]; сумісність (психологічна) – це ефект взаємодії людей, що характеризується максимально можливою задоволеністю їх один одним [3, с. 98].

За К.К.Платоновим, сумісність (психологічна) опосередковується взаємодією через поведінку (рухи, дії, вчинки). Сам процес сумісності в міру включення психічних і соціальних процесів стає все більш складним. Сумісність буває не тільки позитивною і негативною, але й з різними ступенями і видами [11].

А.Л.Свенцицький вважає сумісність здатністю членів групи до спільної діяльності, яка ґрунтується на їх оптимальному поєднанні [9].

М.М.Обозов визначає сумісність як ефект поєднання і взаємодії індивідів, який характеризується максимальною суб'єктивною задоволеністю партнерів один одним при значних емоційно-енергетичних затратах [7, с. 103]. З найбільшою ефективністю діяльності людей у колективі за рахунок оптимального поєднання їх якостей пов'язують сумісність В.В.Бойко, А.Г.Ковальов і В.Н.Парфьоров [1].

Критерії сумісності виокремлюють Є.С.Кузьмін та В.Є.Семенов: неподільність (неможливість існування один без одного), автономність (у сенсі внутрішнього самоуправління), наявність внутрішньої єдності суб'єктів спілкування [13, с. 116].

Н.І.Шевандрін називає наслідки несумісності: конфліктність, нездатність зрозуміти один одного, несинхронність психомоторних реакцій, відмінності в увазі, мисленні та інших процесах [14, с. 294].

У вітчизняній психології праці сумісність розуміють як ефект поєднання індивідуумів, який дає максимально можливий результат за даних умов з мінімумом енергетичних витрат членів групи, що взаємодіють, та з суб'єктивною задоволеністю спільною діяльністю [6, с. 113].

А.Н.Сухов і М.М.Обозов вважають, що сумісність слід розглядати з двох боків: як процес і як результат взаємодії». Сумісність як процес – це міра задоволеності партнерів один одним (думками, почуттями, поведінкою). При розгляді ж сумісності як процесу ми виокремлюємо процеси пристосування,

«притирання» характерів, потреб, мотивів поведінки» [9, с. 211]. «Оптимальне співвідношення в парі, групі особистісних якостей учасників (темпераменту, характеру, потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій тощо) – умова сумісності як процесу. Узгодження поведінки, емоційних переживань і взаєморозуміння, в яких виявляється як особистість людей, що взаємодіють, є процесом сумісності… Сумісність є ефектом поєднання і взаємодії індивідів. Взаємодія, а не поєднання, - є вже процес, наслідком якого є сумісність або несумісність людей» [7, с. 101].

Аналіз головних підходів до досліджуваної проблеми свідчить про те, що сумісність розглядається як групова, міжособистісна, психологічна і просто сумісність. Вона буває і процесом взаємодії, і її результатом, і характеристикою групи, і ефектом взаємодії, і ефектом поєднання, і здатністю до спільної діяльності, і просто феноменом.

Щоб зрозуміти сутність сумісності, необхідно вибрати з визначень суттєві ознаки і спробувати їх упорядкувати та проаналізувати. Всі визначення можна розділити на групи за розумінням сумісності як: 1) поведінкового феномена (узгодженість дій, узгодженість поведінки, взаємна регуляція поведінки, здатність до спільної діяльності, синхронність психомоторних реакцій); 2) емоційного феномена (задоволеність один одним, взаємні симпатії, задоволеність процесом і результатом взаємодії); 3) когнітивного феномена (розуміння один одного, взаєморозуміння); 4) системного феномена (ефект поєднання індивідів, відповідність, оптимальне поєднання властивостей членів групи); 5) міри близькості людей (ситуативна неподільність, внутрішня єдність, цілісність).

Очевидно, що у феномені сумісності можна виокремити три аспекти: поведінковий, емоційний і когнітивний, що відповідає трьом компонентам взаємодії, які виокремлює Є.С.Кузьмін [13], а також моделі психічної взаємодії В.Н.Панфьорова, в якій виокремлено три імпліцитні функції психіки (регуляторна, афективна, гностична) [10]. Така трьохкомпонентна структура є досить зручною для опису і пояснення взаємодії, у тому числі й суті феномена сумісності.

Отже, сумісність тлумачиться як результат взаємодії, зовні виявляється у прагненні і здатності людей тривалий час добровільно взаємодіяти один з одним, внутрішньо є узгодженістю поведінки, взаємовпливу, а також узгодженість емоцій, взаємостосунків і супроводжується взаємо пізнанням і взаєморозумінням; її причиною є певні поєднання властивостей людей, є умовою інших соціально-психологічних феноменів (групової згуртованості, соціально-психологічного клімату, ефективності групової діяльності).

Відмінності у визначенні сумісності можна пояснити змішуванням різних її типів. Так, за величиною групи, в якій відбувається взаємодія людей, виокремлюють групову і міжособистісну сумісність. Остання частіше за все є предметом дослідження. Як синонім дехто використовує термін «психологічна сумісність», яка розуміється як предмет вивчення науки психології, без конкретизації його специфіки, а також як один з рівнів або видів сумісності, не вказуючи на кількість людей, включених до взаємодії.

Феномен сумісності в соціальній психології і особливо в психології праці часто ототожнюють з поняттям спрацьованості. Причому, у ракурсі виробництва спрацьованість є більш значущою, ніж сумісність [9]. Спрацьованість розуміється як показник узгодженості між індивідуальної взаємодії в умовах конкретної

спільної діяльності, який характеризується високою продуктивністю при достатній суб'єктивній задоволеності процесом і результатом спільної діяльності [5, с. 340]; як результат взаємодії людей, який характеризується максимально можливим успіхом спільної діяльності за незначних емоційно-енергетичних витрат [3, с. 107]. М.М.Обозов визначає спрацьованість як ефект поєднання і взаємодії індивідів, який характеризується максимально можливою продуктивністю (у спільній роботі) при мінімальних емоційно-енергетичних затратах (на діяльність і взаємодію) на тлі достатньої суб'єктивної задоволеності (ближче до середньої). Успішність – головний компонент спрацьованості [7, с. 102].

Отже, спрацьованість, як і сумісність, є результатом взаємодії людей, але, на відміну від сумісності, характеризується спрямованістю на розв'язання виробничих завдань, продуктивністю (успішністю) діяльності, мінімізацією енерговитрат, узгодженістю темпо-ритмічної діяльності, формуванням навичок діяльності [13, 14].

При аналізі сутності феномена сумісності важливою є проблема пошуку її критеріїв. Основним критерієм сумісності вважається задоволеність процесом і результатом взаємодії. Крім цього, критеріями сумісності є задоволеність міжособистісними стосунками, задоволеність спільною діяльністю, ефективність спільної діяльності, групової діяльності, взаємодії, висока згуртованість, стійкість групи в часі, низька конфліктність, високе взаєморозуміння між людьми, міра узгодження ролей, подібність характерів та особистісних рис, вибір партнера для спілкування, позитивні міжособистісні почуття тощо [7, 12]. Разом з тим, жоден з критеріїв сумісності не є досить обґрунтованими і універсальними [8].

Критерій задоволеності взаємодією є суб'єктивним і ситуативним, а також радше є наслідком сумісності і характеризує соціально-психологічний клімат у групі. Крім цього, задоволеність взаємодією і взаємостосунками є також критерієм спрацьованості і дружби [13], групової згуртованості [4]. Низька конфліктність також не є досить точним критерієм сумісності, оскільки вона може бути наслідком і спрацьованості, і байдужості членів групи, і більшою мірою стосується соціально-психологічного клімату. Ефективність взаємодії виступає радше критерієм спрацьованості, ніж сумісності. Що ж до групової згуртованості як критерію сумісності, то вона є окремим соціально-психологічним феноменом і може бути наслідком як сумісності, так й інших чинників. Вибір партнера для спілкування може бути критерієм сумісності в рамках теорії міжособистісної привабливості, за умови вільного вибору партнерів, але існують й інші причини вибору. Стійкість групи в часі визначається не тільки сумісністю, але й зовнішніми соціально-економічними чинниками.

Проблему критеріїв сумісності доцільно розглядати залежно від того, який сааме компонент взаємодії реєструється. Всі критерії сумісності можна поділити на три групи: 1) поведінкові (вибір партнера для спілкування, ефективність взаємодії, низька конфліктність, узгодженість рольової поведінки тощо); 2) емоційні (задоволеність процесом і результатом взаємодії, міжособистісними стосунками, позитивні міжособистісні почуття тощо) і 3) когнітивні (високий рівень взаєморозуміння, позитивні уявлення про взаємодію тощо). При цьому слід зазначити, що емоційні і когнітивні критерії будуть значною мірою суб'єктивними. Тому більш об'єктивними є поведінкові і когнітивні критерії. Вибір критерію

визначається парадигмою дослідника, особливостями методик, що використовуються, і параметрами ситуації взаємодії.

Висновок. Теоретичний аналіз проблеми дослідження свідчить про те, що донині існує велика кількість тлумачень сумісності, її критеріїв та видів. Більшість дослідників сходяться в тому, що сумісність – це здатність людей узгоджувати свою взаємодію і тривалий час добровільно спілкуватися один з одним, зумовлена оптимальним поєднанням їхніх властивостей. При визначенні оптимального співвідношення властивостей (характеристик, особливостей, якостей, рис) суб'єктів взаємодії як умов і причин сумісності у літературі частіше за все згадуються дві закономірності. По-перше, вважається, що сумісність зумовлена симетричністю (подібністю) рис людей, що взаємодіють. По-друге, зумовленість сумісності компліментарністю (взаємодоповнюваністю) властивостей людей при взаємодії.

Перспективи подальших досліджень полягають в емпіричному вивченні проблеми сумісності в спортивних колективах та командах.

Список використаних джерел

1. Бойко В.В. Социально-психологический климат коллектива и личность / В.В.Бойко, А.Г.Ковалев, В.Н.Панферов – М.: Мысль, 1983. – 206 с.
2. Коваленко А.Б. Соціальна психологія / А.Б.Коваленко, М.Н.Корнєв. – К.: Геопринт, 2006. – 400 с.
3. Коллектив. Личность. Общение: [словарь социально-психологических понятий] / Под ред. Е.С.Кузьмина, В.Е.Семенова. – Л.: Лениздат, 1987. – 144 с.
4. Кочуров М.Г. Аппаратурные методы исследования психологической совместимости / М.Г.Кочуров // Научные труды Вятского социально-экономического института: Ежегодник. – Киров: ВСЭИ, 2002. – Вып. 1. – С. 153-177.
5. Краткий психологический словарь / Сост. Л.А.Карпенко; Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – М.: Политиздат, 1985. – 431 с.
6. Методология исследований по инженерной психологии и психологии труда / Под ред. А.А.Крылова. – Л.: ЛГУ, 1974. – Ч. 1. – С. 111-115.
7. Обозов Н.Н. Межличностные отношения / Н.Н. Обозов – Л.: Изд-во ЛГУ, 1979. – 149 с.
8. Обозов Н.Н. Три подхода к исследованию психологической совместимости / Н.Н.Обозов, А.Н. Обозова // Вопросы психологии. – 1981. – 3 6. – с. 98-101.
9. Основы социально-психологической теории / Под общ.ред. А.А.Бодалева и А.Н.Сухова. – М.: Международная педагогическая академия, 1995. – 420 с.
10. Парферов В.Н. Психология человека: [учебное пособие] / В.Н.Парферов – СПб., 2000. – 160 с.
11. Платонов К.К. Личность как объект социальной психологии / К.К. Платонов // Методологические проблемы социальной психологии. – М.: Наука, 1975. – С. 71-76.
12. Психология. Словарь. / Под ред А.В.петровского и М.Г.Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
13. Социальная психология: история, теория, эмпирические исследования / Под ред.Е.С.Кузьмина, В.Е.Семенова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1979. – 299 с.
14. Шевандрин Н.И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности / Н.И. Шевандрин – М.: ВЛАДОС, 1998. – 512 с.

Отримано 13.08.2013 р.

УДК 159.955:615.851-057.4

Щербина Л. Ф. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, доктор психологічних наук, доцент кафедри психодіагностики та клінічної психології

ПСИХОТЕРАПІЯ ЯК СИНЕРГЕТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

У ракурсі синергетичного підходу розглянуто психотерапевтичну взаємодію фахівця та клієнта, яка постає як відкрита нелінійна система. Зроблено висновок, що головною ознакою добре організованої взаємодії є психотерапевтичний ефект, який перевищує просте додавання ефектів від окремих діяльностей клієнта та психотерапевта. Важливою умовою перетворення психотерапевтичної взаємодії у синергетичну діяльність є сформованість у психотерапевта метатеоретичного рівня мислення.

Ключові слова: *синергетичний підхід, комплекс, елементи, психотерапевтична взаємодія, метатеоретичне мислення*

В ракурсе синергетического подхода рассмотрено психотерапевтическое взаимодействие специалиста и клиента, которое предстает как открытая нелинейная система. Сделан вывод, что главным признаком хорошо организованного взаимодействия является психотерапевтический эффект, который превышает простое суммирование эффектов от отдельных деятельностей клиента и психотерапевта. Важным условием превращения психотерапевтического взаимодействия в синергетическую деятельность является сформированность у психотерапевта метатеоретического уровня мышления.

Ключевые слова*: синергетический подход, комплекс, элементы, психотерапевтическое взаимодействие, метатеоретическое мышление*

Therapeutic interaction of specialist and client in perspective of synergism is regarded. This interaction appears as an open nonlinear system. Deduction about main indication of well-organized interaction is made. It is psychotherapeutic effect exceeded a simple summation of effects from separate activities of client and therapeutic. A main condition of transformation from psychotherapeutic interaction to synergetic activity is formed meta-theoretical level of psychotherapist thinking.

Keywords: *synergetic approach, complex, elements, psychotherapeutic interaction, meta-theoretical thinking*

Актуальність дослідження. У сучасній психотерапії, за підрахунками різних авторів, існує від 600 до 800 підходів та напрямів, причому ця кількість з року в рік невпинно зростає. За кожним з напрямів стоїть теорія, методологія тощо, які, у свою чергу, як правило, є «особистою справою» автора: у психотерапії вони фактично прирівняні до об'єктів віри та набагато менше, ніж у точних науках, підлягають емпіричній верифікації, вимогам доказовості, спростовуваності тощо. На кшталт релігійної орієнтації, прибічники певного психотерапевтичного підходу приймають привабливі за певними критеріями положення теорії, у той час як прибічники іншої – приймають положення іншої.

За гонитвою за новою теорією, за тим, щоб застовпити новий підхід, їх творцями часто забувається проста аксіома: психотерапія як професія, що допомагає, має, у першу чергу, посилювати клієнта. Всі інші результати, якими б цікавими вони не виглядали, мають другорядне значення. Синергетика як теорія самоорганізації систем різних рівня та природи зорієнтована на досягнення розуміння явищ та процесів, в результаті яких у системі з'являються нові

° © Щербина Л. Ф., 2013 р.

властивості, відмінні від тих, якими володіють елементи системи поодинці та тих, які можуть бути отриманні від простого складання властивостей цих елементів без їх взаємодії. Розгляд психотерапевтичної взаємодії крізь призму синергізму може бути вельми конструктивним щодо виокремлення факторів ефективності психотерапії, більш чіткого усвідомлення ролей психотерапевта та клієнта, виокремлення якісної специфіки підходів, що допомагають, та відмежування їх від підходів, які радше треба було б віднести до сфери інтелектуальних та емоційних вправ та розваг.

Метою даної статті є аналіз психотерапевтичної взаємодії фахівця та клієнта крізь призму синергізму.

Основні ідеї синергетики були оформлені до виокремлення її як міждисциплінарної галузі знань. Дослідники зазначають, що синергетизм був властивий ще давньогрецькому мисленню. А на початку XX століття співзвучні синергетиці ідеї чітко сформулював у своїй відомій роботі «Тектологія» російський філософ А. А. Богданов [1]. Отримані філософом положення корисні для розуміння будь-якої спільної людської діяльності, у тому числі – і для розуміння психотерапії. Розглянемо основні ідеї А.А. Богданова.

Згідно його висновкам, системи різних рівнів (у його термінології – «комплекси») розвиваються за єдиними законами.

Будь-яка людська діяльність, за А.А. Богдановим, є організуючою або дезорганізуючою. Організуюча діяльність спрямована на перетворення оточуючого світу у відповідності до потреб самої людини. Зіткнення різних організаційних процесів породжує дезорганізаційні процеси, оскільки у людства немає єдності в його організаційній діяльності. Поняття організації філософ визначає через посередництво ідеї доцільності, яка, у свою чергу, містить ідею мети, що передбачає, як правило, наявність активно-свідомого суб'єкта, який ставить таку мету.

Організованим є комплекс, який являє собою дещо більше, ніж проста сума елементів, що його складають, а дезорганізованим – такий, що є меншим такої суми. При цьому комплекси формуються за допомогою двох основних механізмів: кон'югації – злиття комплексів, і диз'юнкції – розділення комплексів. При кон'югації можливе:

1) повне поєднання активностей комплексів;

2) повне взаємознищення активностей комплексів;

3) проміжний варіант: активності частково додаються, частково віднімаються (найчастіший варіант).

Отже, спираючись на філософські висновки А. А. Богданова, маємо зазначити, що те, що у психотерапії називають терапевтичним альянсом, є різновидом «організованого комплексу», тобто системи, утвореної двома основними елементами: психотерапевтом та клієнтом. Максимально повне поєднання їх «активностей» у підсумку забезпечує ефективну організацію, утворену у відповідності до мети психотерапії, яка в ідеалі бачиться їм однаковою.

На практиці, звісно, взаємодія психотерапевта та клієнта є далекою від ідеальної. Насамперед, далеко не завжди співпадають цілі психотерапевта та клієнта. Проголошення партнерства у стосунках «психотерапевт-клієнт» є не

більше, ніж гасло, яке відображає ідеальний орієнтир, а не досяжний результат. Більше того, часто цілі фахівця та клієнта можуть бути навіть принципово протилежними, наприклад, відкриття шляхів одужання – у психотерапевта і доведення неможливості знайти такі шляхи (або ж амбівалентність цільових установок) – у клієнта. Очевидно, у ефективному процесі психотерапії цілі психотерапевта та клієнта поступово зближаються, або практично збігаються. Коли це відбувається, можна говорити про «добре організований комплекс», власне «терапевтичний альянс». Саме у такому альянсі зусилля обох сторін приводять до більшого результату, ніж проста сума окремих зусиль кожного.

До речі, вимозі обов'язкового перевищення ефекту від об'єднаних «активностей» відповідають не всі психотерапевтичні стратегії, навіть ті, що вже стали класичними чи навіть аксіоматичними. Досить умовно можна говорити про поєднання активностей у стратегіях, які передбачають т. з. «суб'єкт-об'єктну» взаємодію між психотерапевтом та клієнтом, наприклад, при застосуванні технік навіювання, коли від клієнта очікується лише одна активність – «здати» свою волю психотерапевту, не опиратися впливу, стати пасивним.

Загалом за критерієм акцентування уваги психотерапевта на патології чи на здоров'ї можна говорити про дві великі групи стратегій. Перша група характеризується тим, що психотерапевт цікавиться переважно патологією: феноменологією патологічних виявів, встановленням причинно-наслідкових зв'язків, які привели до них, та, відповідно, виробленням шляхів боротьби з патологією. Друга група стратегій відрізняється інтересом психотерапевта до здоров'я: до фактів здорової поведінки, встановлення смислових зв'язків між розірваними елементами досвіду, особистісного та духовного зростання клієнта, знаходження більш ефективних шляхів його саморозвитку та самоздійснення.

Поміркуємо, які організаційні конфігурації будуть мати місце при кожній узагальненій стратегії. У чому буде успішний терапевтичний альянс, який працює «на патологію»? У разі, якщо він досягне рівня організації, при якому можна буде говорити про «організований комплекс», він буде успішним у досягненні важливих для нього цілей: у розпізнаванні патології, відслідковуванні її історії та, думається, у її підтриманні за рахунок підвищеної уваги до неї. Адже добре відомо, що посилення боротьби лише посилює ворога: чим більше психотерапевтичний альянс б'ється з патологічними виявами, тим більше патологія зміцнюється. Ці міркування підкріплюються й практикою психотерапії: зникнення симптомів, з якими довго борються, веде до появи нових симптомів, тобто така боротьба нагадує сюжет казки про бій з драконом: замість однієї відрубаної голови виростає кілька нових.

Тобто у контексті психотерапевтичної взаємодії важливими є не лише сама якість цієї взаємодії, але й її мета. Розглянемо й другу узагальнену стратегію, у якій акцентується увага на здоров'ї. При високому рівні організації такого «комплексу» він буде ефективним щодо важливих для нього цілей: у фіксації здорових виявів у поведінці, вчинках, розвитку вдалих життєвих стратегій, у знаходженні сенсу як приємного, так і неприємного досвіду, у відновленні цілісності життєвого сюжету тощо. Підвищена увага до аспектів життєстверджуючих, таких, що розвивають особистість, не лише укріплює ці аспекти у смисловому полі клієнта, але й допомагає їх фактичному втіленню.

Отже, за наявності адекватної мети психотерапії та при дотриманні певних принципів, що дають можливість утворити з клієнтом «коаліцію», об'єднану прагненням досягти цієї мети, можемо говорити про «добре організований комплекс», який виконує свої завдання. Принципи, важливі для вироблення плану психотерапії, оцінки її процесу та результатів, запропоновано російським вченим В.Ю. Зав'яловим [2]. Ці принципи екстраговано з різних психотерапевтичних підходів, у кожному з яких акцентовано увагу на певному важливому для психотерапії аспекті. Це своєрідний декалог психотерапії. Терміни, які обрано для позначення принципів, відповідають назві запропонованого автором підходу – діаналіз (сама назва підходу фіксує необхідність подвійного, об'єднаного аналізу життєвих труднощів клієнта,тому, зокрема, серед принципів бачимо принцип діагнозису – «пізнання удвох», на противагу традиційному діагнозу – пізнання фахівцем проблеми клієнта).

1. Діада – створення терапевтичних стосунків між терапевтом та клієнтом.
2. Діагнозис – пізнання життєвої ситуації клієнта удвох, об'єднаною свідомістю, створення терапевтичної ідеї.
3. Діалог – терапевтичний засіб персоналізації рятівної ідеї.
4. Дилема – терапевтична процедура створення ситуації вибору, у якій особистість клієнта проходить своєрідне „хрещення", дорослішає.
5. Динаміка – терапевтична динаміка, реалізація ідеї, плану одужання.
6. Діалектика – терапевтична логіка, скріплення плинного буття у цілісну смислову картину необхідних перетворень, сюжету одужання.
7. Диверсифікація – терапевтичний перенос позитивного досвіду, отриманого протягом психотерапії, у інші сфери особистісного буття клієнта.
8. Дивергенція – терапевтичне розширення зв'язків із іншими людьми.
9. Дієтетика – терапевтичне споживання, здорова споживча поведінка, раціональне споживання всього, що споживає людина як особистість (мається на увазі не тільки споживання їжі, але й ідей, думок тощо).
10. Діатриба – терапевтичне виправдання і захист здорового способу життя.

Для проведення аналізу психотерапевтичної взаємодії зафіксуємо також фундаментальні положення синергетичного підходу, які тією чи іншою мірою асимільовані сучасною наукою та використовуються як відправні точки у подальшій розробці цього підходу [3-10]. Вони зводяться до двох основоположних позицій.

1. В нерівноважних умовах хаотичний стан складної системи може мимовільно змінюватися різними формами самоорганізації.
2. Процеси самоорганізації є принципово нелінійними, а саме:

- характеризуються наявністю «точок біфуркації», у яких еволюція системи є індетермінованою та відбувається у певних межах можливих еволюційних перспектив;
- базову роль у процесах самоорганізації відіграє феномен випадкової флуктуації, яка, у свою чергу, здатна викликати реорганізацію системи, породжуючи «порядок із хаосу».

Як такі надбання фундаментальної науки мають відобразитися на теорії та практиці психотерапії? Очевидно, що повинні бути піддані сумніву та ревізії психотерапевтичні підходи, практика яких значною мірою залежить від теоретичних схем, типових чи обов'язкових технологій тощо. Якщо навіть на рівні неживої матерії І. Пригожиним виявлено «точки біфуркації», тобто точки розриву детермінації [9], то, звісно, на рівні особистості рівень детермінованості зовнішніми чинниками є надто низьким. Особистість, як давно твердять філософи, це феномен свободи.

Такі висновки погано узгоджуються з розповсюдженим явищем гордині психотерапевтів, які бачать себе Спасителями, Продавцями Щастя, Знавцями та Управителями Людських Душ тощо. Психотерапевт, згідно з синергетичним підходом, має усвідомлювати, що він має справу з нелінійними системами, що самоорганізовуються. Тому застосування набору навіть найкраще відточених технік не гарантує чітко окресленого очікуваного результату.

Клієнта, очевидно, слід розглядати як відкриту систему. Він зазнає безліч впливів, окрім психотерапевтичного (у найближчому соціальному оточенні, у начебто нейтральних соціальних ситуаціях тощо). Кожен з цих впливів може стати основою для «випадкової флуктуації», яка призведе згодом до утворення «нового порядку». При цьому не завжди є можливість відслідкувати, який саме вплив спричинив цю флуктуацію, та оцінити масштаб і особистісну значущість для клієнта таких змін.

З іншого боку, не треба недооцінювати можливості психотерапевтичної взаємодії, оскільки за умови утворення терапевтичного альянсу, визначення реалістичних та відповідних меті психотерапії завдань і дотримання принципів психотерапевтичний вплив все-таки залишається потужною основою для виникнення флуктуацій у цій відкритій системі. Завдання психотерапевта у такому розумінні специфікується необхідністю бути уважним до будь-яких змін, що відбуваються з клієнтом, і готовим до застосування ситуативно значущих технік, можливо, навіть таких, які створюються «тут і зараз» у штучному, разовому варіанті і можуть бути застосовані лише до одного клієнта у одній психотерапевтичній ситуації.

Звісно, у такому підході постає питання про фахові опори психотерапевта. Якщо теорії особистості не можуть бути надійною основою для організації ефективної психотерапевтичної взаємодії, то, очевидно, мають бути певні інші основи. Відмовившись від концепції «суб'єкт-об'єктних» відносин між психотерапевтом і клієнтом, з неминучістю стикаємося із завданням нового визначення їх ролей.

Для того, щоб психотерапевт був сильним «елементом комплексу», здатним впливати на процеси і результати нових системних утворень, він має бути не знавцем відомих теорій, які далеко не завжди відповідають актуальному контексту психотерапевтичної ситуації, а умільцем у справі допомоги у створенні «життєвих теорій» для клієнта [11-12].

У такому разі йому необхідно володіти принципами створення таких теорій, тобто володіти принципами метатеоретичного мислення – мислення над теоріями, вільного від будь-якої відомої теорії, але здатного створювати нові теорії. Звісно, йдеться не про наукові теорії у власному сенсі цього слова.

Теоріями зарубіжні автори називають у розширеному трактуванні узагальнений погляд людини на певний аспект реальності [12]. Цей погляд може ревізуватися, переглядатися, змінюватися. Науковим мисленням (також у розширеному трактуванні) називають мислення пошукове, цілеспрямоване, здатне до знаходження знань. Його продуктом, результатом є наукове розуміння. Таке наукове мислення – це вищий рівень розвитку мислення, такий, який забезпечує достатню координацію між теорією (у тому числі – теорією «життєвою», ненауковою за формально-логічними ознаками) та її доказами та можливий за умови функціонування мета-рівня мислення.

Отже, сформованість у психотерапевта метатеоретичного мислення є однією з провідних умов для перетворення психотерапевтичної взаємодії у синергетичну діяльність, у якій не просто додаються ефекти від діяльностей членів терапевтичної діади, але й виникають нові ефекти, можливі лише у такій організованій взаємодії.

Висновки.

• Психотерапевтична взаємодія, розглянута у ракурсі синергетичної парадигми, постає як відкрита нелінійна система, що складається, як правило, з двох елементів, що, у свою чергу, також являють собою відкриті нелінійні системи.

• Головна ознака добре організованої взаємодії – психотерапевтичний ефект, який перевищує просте додавання ефектів від окремих діяльностей клієнта та психотерапевта, у тому числі – ефект, більший, ніж можна спостерігати при спонтанній ремісії.

• Психотерапевтичні впливи у синергетичному підході отримують статус дій, що можуть спричинити випадкові флуктуації у системі, якою в даному випадку є система психічного змісту клієнта. Цей зміст може бути організованим за різними принципами. Завдання психотерапевта – знайти разом з клієнтом задовільний принцип реорганізації та нової організації, нового порядку.

• Важливою умовою перетворення психотерапевтичної взаємодії у синергетичну діяльність є сформованість у психотерапевта метатеоретичного рівня мислення, що дає можливість враховувати актуальний психотерапевтичний та особистісний контекст і створювати адекватні цьому контексту «життєві теорії».

Список використаних джерел

1. Богданов А. А. Тектология: (Всеобщая организационная наука) / Богданов А. А. ; [в 2-х кн. : кн. 1] ; [редкол. Л. И. Абалкин (отв. ред.) и др.] / Отд-ние экономики АН СССР. Ин-т экономики АН СССР. – М. : Экономика, 1989. (Экон. наследие). Кн. 1 – 304 с. , Кн. 2 – 361 с.

2. Завьялов В. Ю. Элементарный учебник дианализа / В. Ю. Завьялов ; [отв. ред. Л. С. Дубицкая] – Кировоград : «Полиум», 2003. – 480 с.

3. Князева Е.Н. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным / Князева Е.Н., Курдюмов С.П. // Вопросы философии. – № 12. – М., 1992. – С. 3-20.

4. Курдюмов С.П. Интервью с С.П. Курдюмовым / С.П. Курдюмов // Вопросы философии. - № 6. – М., 1991. – С. 53 – 57.

5. Можейко М.А. Становление теории нелинейных динамик в современной культуре / М.А. Можейко. – Мн. : БГЭУ, 1999. – 297 с.

6. Можейко М.А. Хаос / М.А. Можейко // Всемирная энциклопедия. Философия. – М. : АСТ – Современный литератор, 2001. – С. 1181 – 1183.

7. Моисеев Н.Н. Универсальный эволюционизм. Позиция и следствия / Н.Н. Моисеев // Вопросы философии. – 1991. - №3. – С. 5.

8. Николис Г. Познание сложного / Николис Г., Пригожин И.. – М.: Мир, 1990. – 342 с.
9. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / Пригожин И., Стенгерс И.. – М. : Прогресс, 1986. – 431 с.
10. Чепа М.-Л. А. Синергетичне бачення шляхів еволюції психо-соціальних систем [Електронний ресурс] / М.-Л. А. Чепа. – Режим доступу http://www.psy-genetno.org.ua/node/123.
11. Щербина Л. Ф. Гносеологічний аспект професійної діяльності психотерапевта / Л. Ф. Щербина // Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. академіка С. Д. Максименка. – К. : Ніка-Центр, 2010. – Вип. 38. – С. 369-377.
12. Щербина Л. Ф. Метатеоретичне мислення психотерапевта: модель, дослідження, програма розвитку / Л. Ф. Щербина. – К. : «Геопринт», 2012. – 283с.

Отримано 22.08.2013 р.

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

УДК 378.11

Гладченко М.М. °

Національний університет біоресурсів і природокористування України, кандидат педагогічних наук, доцент

МЕТОДИ КОНТРОЛЮ В ПРОЦЕСІ СТРАТЕГІЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ ВИЩОЇ ОСВІТИ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

В статті проаналізовано функції контролю в процесі стратегічного менеджменту. Розглянуто теоретичні засади контролю в процесі стратегічного менеджменту вищого навчального закладу. Проаналізовано метод академічного контролю розроблений Центром розвитку вищої освіти (Німеччина).

Ключові слова. *Стратегічний менеджмент вищої освіти, метод академічного контролю, збалансована система показників, цільові договори*

Проанализировано функции контроля в процессе стратегического менеджмента. Рассмотрено теоретические основы контроля в процессе стратегического менеджмента высшего образования. Проанализирован метод академического контроля разработанный Центром развития высшего образования (Германия).

Ключевые слова. *Стратегический менеджмент высшего образования, метод академического контроля, система сбалансированных показателей, целевые договора*

The author analyses the main functions of the control in the process of the strategic management. The author analyses the theoretical basics of the control in the process of the strategic management of higher education. The method of Academic Controlling developed by The Center of Development of Higher Edbcation (Germany) is presented in the article.

Key words. *Strategic management of higher education, method of the Academic Controlling, Balanced Scorecard, agreements on objectives*

Актуальність. Впровадження політики нового державного управління у сфері вищої освіти країн Європейського Союзу призвело до переоцінювання функцій контролю в процесі управління вищим навчальним закладом освіти і посприяло запозиченню методів контролю зі сфери приватного бізнесу. Новий підхід до функцій контролю в сфері управління вищої освіти потребує дослідження цього питання в контексті стратегічного менеджменту вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методики і особливості етапу контролю в процесі стратегічного менеджменту вищої освіти досліджують Б.Бем (B.Behm), К.Бертольд (Ch.Berthold), С.Нікель (S.Nickel), Ф.Цігелє (F.Ziegele), Л.Цехлін (L.Zechlin).

Метою даної статті є аналіз методів контролю в процесі стратегічного менеджменту вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. На думку С.Нікель (S.Nickel), «концепція «контролю» має негативне значення у сфері вищої освіти,тому що пов'язана з наглядом за діяльністю вищого навчального закладу і розглядається як синонім до слова «економізація» витрат університету» [5, с. 25]. Проте науковець зазначає, що насправді «концепція контролю має протилежне значення і

° © Гладченко М.М.., 2013 р.

належить до неперервної підтримки керівництва університету на основі результатів аналізу і отриманої інформації, яка може бути корисною у всіх сферах стратегічного менеджменту вищого навчального закладу з метою формування цілей для оцінювання результатів діяльності університету» [5, с. 25].

Крім забезпечення зворотного зв'язку в процесі стратегічного менеджменту вищого навчального закладу, стратегічний контроль спрямований на виявлення нових змін у діяльності вищого навчального закладу, «якщо стратегічний контроль дійсно сприяє розвитку стратегії, то він розширює її межі» [5, с. 25]. Стратегічний контроль може значно посприяти розвитку стратегічного менеджменту як складника процесу розвитку організації. У результаті проведення контролю керівництво університету отримує інформацію про існуючі ризики в середовищі і необхідність зміни стратегічного курсу. Стратегічний контроль є ефективним, якщо ґрунтується на основі аналізу і керівництво університету враховує отримані дані в процесі оцінювання результатів стратегії, що впроваджується. На думку С.Нікель, «контроль заради контролю є неефективним» [5, с. 25].

К.Бертольд виділяє чотири етапи у процесі перевірки і контролю стратегії, зокрема щодо рівня досягнення цілей. На думку вченого, після етапу впровадження повинен проводитися аналіз з метою встановлення зворотного зв'язку з попереднім етапом або зі стратегічною концепцією в цілому, необхідно визначити рівень досягнення стратегічних цілей. Процес налагодження зворотного зв'язку між етапи впровадження і контролю сприяє формуванню циклу стратегічного менеджменту – «плануй – роби – перевіряй – дій» [3].

Контроль не обмежується лише перевіркою досягнення впровадження цілей і охоплює контроль за фінансовою діяльністю вищого навчального закладу і процесом стратегічного менеджменту в цілому. Формування системи підзвітності університету є невід'ємним складником контролю і обов'язковою умовою стратегічного менеджменту вищого навчального закладу [7].

На думку К.Бертольда, важливо визначити місце академічного контролю в межах стратегічного менеджменту, на що саме необхідно спрямувати академічний контроль. На основі результатів опитування керівників вищих навчальних закладів К.Бертольд стверджує, що більшість з них не проводить систематичного контролю за досягненням стратегії і цілей, а інші, провівши заходи контролю за впровадженням стратегії, не можуть знайти недоліки в процесі стратегічного менеджменту. Загалом процедура контролю відбувається на основі річного звіту університету або інших звітів, враховуючи цільові договори, які також є одним із методів контролю. На основі цільових договорів університет повинен подати до Міністерства освіти федеративної землі значну кількість звітів, які є невід'ємною складовою частиною процесу контролю. Університетська рада (Hochschulrat) вимагає наявність звітної документації, спрямованої на вивчення результатів впровадження стратегії. Керівництво університету щомісячно звітує перед ректором.

На думку К.Бертольда, процедура контролю є невід'ємною складовою частиною успішного менеджменту вищої освіти. Проте, враховуючи відмінності процесу контролю у різних вищих навчальних закладах, можна стверджувати, що

університети не можуть досягти систематичності у цьому процесі. Однією з вимог до функціонального контролю є формування зворотного зв'язку між поставленими цілями і регулярною звітністю. На думку К.Бертольда, важливо обрати відповідну форму контролю, яка буде ефективною. Вчений зазначає, що більшість керівників вищих навчальних закладів не приділяє належної уваги такому методу контролю, як збалансована система показників. Збалансована система показників ефективно використовується прибутковими організаціями, проте вона не є поширеною у використанні вищими навчальними закладами. К.Бертольд стверджує, що «стратегічні цілі необхідно перевести у дані, які можна виміряти і контролювати досягнення цілей в різних вимірах продуктивності» [2, с. 95].

К.Бертольд зазначає, що з впровадженням стратегічного менеджменту у вищій освіті Німеччини керівники університетів сподівалися отримати цілісний підхід до управління. Проте більшість з них не працює над встановленням взаємозв'язку між контролем і менеджментом якості освіти, в той час як розширена концепція менеджменту якості освіти розглядає процес управління як форму організації менеджменту якості освіти, тому контролю приділяється велике значення щодо якісної оптимізації процесу впровадження. Більшість керівників вищих навчальних закладів не поєднує контроль з процесом планування стратегії.

К.Бертольд зазначає, що недолік університетів полягає у тому, що вони не приділяють належної уваги контролю і не проводять регулярної перевірки результатів впровадження стратегії. Зважаючи на багатогранність функцію контролю, вищий навчальний заклад повинен розробити загальну концепцію на основі вже існуючих методик. Дана концепція повинна бути спрямована на вивчення результатів надання освітніх послугу закладах вищої освіти [2]. Ефективний процес контролю потребує формування відповідних сприятливих умов в університеті, зокрема прозорості процесу стратегічного менеджменту.

Німецький центр розвитку вищої освіти (CHE) розробив методику академічного контролю (Academic Comtrolling (AkCont) спеціально для контексту вищих навчальних закладів. До методики академічного контролю належить як фінансовий контроль, так і контроль за дослідницькою діяльністю і навчальним процесом. «Основне завдання методики – сприяння процесу прийняття рішень у вищому навчальному закладі, управління процесами і формування зворотного зв'язку у процесі впровадження стратегічних цілей вищого навчального закладу» [7, с. 1]. Процесно-орієнтований підхід до стратегічного менеджменту сприяє формуванню тісних взаємовідносин між процесом контролю і менеджментом якості освіти

На думку Ф.Цігелє, одного з німецьких науковців, який розробив методику академічного контролю, з 1998р. у Німеччині з набуттям вищими навчальними закладами фінансової автономії контроль в університетах спрямований на фінансову сферу діяльності. Ф.Цігелє зазначає, що «для визначення і розуміння терміну «контроль» необхідно враховувати три перспективи: функціональна – контроль функцій вищого навчального закладу, організаційна – контроль діяльності персоналу, інструментальна – методики контролю (цільові договори, розподіл фінансування на основі формули). Три перспективи процесу контролю

формують ієрархію – функції сприяють формуванню організаційної структури і потребують відповідних методик» [7, с. 2]. Ф.Цігелє виділяє три основні характеристики академічного контролю: виконання економічних функцій, гнучкість в процесі використання керівниками різних рівнів у вищому навчальному закладі, сприяння процесу прийняття рішень, спрямованих на досягнення стратегічних цілей; забезпечення використання таких методик, як аналіз у поєднанні з процесами планування, прийняттям рішень і процесом управління у науковій сфері, оцінювання отриманих результатів; спрямований на внутрішні потреби університету [2].

На думку Ф.Цігелє, методика контролю охоплює як наукові, так і управлінські процеси у вищому навчальному закладі. Контроль повинен бути на етапі формування цілей, прийняття рішень і моніторингу результатів. Контроль має аналітичне завдання і повинен сприяти організації процесів. На думку вченого, цільові договори між Міністерством освіти і вищим навчальних закладом є методом, який відповідає вищеперерахованим вимогам.

Виділяють два види контролю – операційний і стратегічний. «Операційний контроль спрямований на моніторинг результатів фінансової діяльності, товарообіг і ліквідність, в той час як стратегічний контроль сприяє формуванню майбутніх стратегічних завдань і спрямуванню організації у напрямку визначеної стратегії. Операційний контроль спрямований на короткий або середньостроковий проміжок часу, в той час як стратегічний контроль враховує довготривалу перспективу» [7, с. 4]. У сфері вищої освіти використовують обидві концепції, операційний контроль сприяє формуванню прозорості і є вирішальним у процесі прийняття рішень у сфері фінансування вищого навчального закладу. Найпоширенішим методом операційного контролю є облік витрат (Kostenrechnung). Ф.Цігелє зазначає, що «Університет Олденбург, запровадивши глобальний бюджет як основний метод контролю, використовував облік витрат» [7, с. 4]

Стратегічний контроль у вищих навчальних закладах дуже тісно поєднаний з функціями, відповідальними за планування і прийняття рішень в університеті. Контроль повинен підтримувати процес планування і розвиток довгострокових стратегічних цілей. На думку Ф.Цігелє, процес контролю в університеті повинен поєднувати елементи стратегічного й операційного контролю. Учений наголошує, що німецьким університетам притаманна тенденція внутрішнього керування, зокрема цільові реформи є реакцією на можливе велике зростання децентралізованої відповідальності факультетів з метою поточного фінансування дослідницької діяльності і навчального процесу.

Контроль щодо децентралізованих структурних підрозділів означає налагодження систематичного діалогу з керівництвом університету. Концепція академічного контролю є орієнтованою на цілі, рішення, процес і послуги, крім того, вона є всеохоплюючою, всебічною (супроводжує процес стратегічного менеджменту від початку і до кінця, спрямована на осіб, що є відповідальними за прийняття рішень у дослідницькій діяльності і навчальному процесі, управління вищим навчальним закладом) і прагматичною (увага приділяється всім аспектам, які є важливими для університету). Орієнтація на цілі – основа планування і контролю у вищому навчальному закладі, цілі повинні відображатися у рішеннях.

Контроль спрямований на поєднання двох рівнів – цілей і рішень. Орієнтація на рішення означає, що контроль повинен підтримувати прийняття рішень керівництвом університету. На думку Ф.Цігелє, використання контролю децентралізованими підрозділами в університеті знаходиться на низькому рівні. «Орієнтація на послуги означає спрямованість на потреби клієнтів, внутрішніми клієнтами можна вважати всіх виконавців стратегічних рішень в університеті» [7, с. 10].

«Академічний контроль повинен бути ефективним, прозорим і придатний до використання»[7, с. 11].

Оцінювання отриманих результатів є основою процесу прийняття стратегічних рішень, тому контроль є невід'ємною складовою процесу прийняття рішень у вищому навчальному закладі. Ф.Цігелє зазначає, що такий фактор, як сприйняття результатів контролю є передумовою формування прозорості в процесі стратегічного менеджменту. На основі комунікативної політики керівництва вищого навчального закладу формується прозорість завдань контролю. Важливим є дотримання наступних заходів: укладання каталогу методів контролю; дотримання принципів партисипативного процесу під час процедури формування систем контролю; надання консультативної допомоги щодо інтерпретації отриманих показників.

Планування і контроль є незалежними функціями економічно орієнтованого управління. У німецьких закладах вищої освіти для процесу планування притаманні наступні характеристики: узгодження стратегічного планування вищого навчального закладу з плануванням федеративної землі; узгодження стратегічного планування розвитку між керівництвом і факультетами у структурованому протиточному процесі (централізовані вказівки, децентралізований пошук ідей і централізоване узгодження); дотримання процедури укладання цільових договорів з метою визначення проектів на основі стратегічних цілей; присутність контролю на всіх етапах планування в університеті (підготовка до вивчення ринку, SWOT-аналіз).

Менеджмент якості освіти неможливий без визначення цілей і формування стратегії вищого навчального закладу. У контексті стратегічного менеджменту і розширення автономії вищих навчальних закладів у більшості університетів відбулося впровадження децентралізації відповідальності, проте процес децентралізації контролюючої інформації не є типовим для більшості навчальних закладів.

На думку Ф.Цігелє, контроль не повинен розглядатися як метод впливу державних структур на діяльність університету. Важливо визначити критерії контролю перед початком стратегічного процесу розвитку, що сприятиме формуванню довіри до академічного контролю. На противагу традиційному підходу, відповідно до якого контроль виконує ретроспективну функцію, метод академічного контролю повинен сприяти прийняттю стратегічних рішень. Керівництво університету повинно реагувати на зміни, що відбуваються у зовнішньому середовищі, зокрема показники академічних рейтингів. На думку Ф.Цігелє, в процесі контролю необхідно поєднати менеджмент якості освіти і стратегічне планування (процесу пошуку і впровадження стратегічних цілей). На основі цих показників формується матриця, відповідно до якої менеджмент якості

освіти, контроль і планування повинні проводитись у таких сферах, як навчальний процес, дослідницька діяльність, майбутня стратегічна концепція і цільові договори. «У класичній моделі менеджменту функція контролю і оцінювання знаходиться на останньому етапі процесу стратегічного менеджменту: ініціювання процесу стратегічного менеджменту, стратегічне планування, впровадження і контроль отриманих даних. Відповідно до останніх підходів до процесу стратегічного менеджменту, керівництво університету повинно контролювати процес стратегічного менеджменту від початку і до кінця, щоб бути впевненим, що стратегія скеровує університет у правильному напрямку з метою зменшення впливу факторів ризику» [5, с. 206].

Процес стратегічних ініціатив повинен оцінюватися і контролюватися протягом формування стратегічного плану і до закінчення провадження. З метою визначення результатів стратегічного втручання на ранніх стадіях науковці розробили метод збалансованої системи показників. Відповідно до принципів цього методу проводиться моніторинг продуктивності діяльності університету з урахуванням різних перспектив. Збалансована система показників є методом впровадження і контролю стратегічного менеджменту, який спрямований на перенесення загальних стратегічних цілей університету на діяльність його підрозділів, факультетів і кафедр, що забезпечує одночасний моніторинг їх впровадження. Збалансована система показників містить деталізовані критерії успішного впровадження стратегічних цілей. Всі аспекти збалансованої системи показників узгоджуються з керівництвом університету і структурних підрозділів. «Збалансована система показників є методом контрактного менеджменту, який успішно використовується багатьма європейськими університетами у контексті реформ вищої освіти, які були проведені в кінці XX – на початку XXI ст.» [1, с. 24].

Збалансована система показників сприяє налагодженню спілкування між учасниками процесу стратегічного менеджменту. Моніторинг процесу стратегічного менеджменту повинен ґрунтуватися на процедурі спілкування між керівництвом університету і представниками професорсько-викладацького складу. «Керівництво вищого навчального закладу має відношення не стільки до розробки концепції стратегії, скільки до концептуалізації процесів, на основі яких розробляється стратегія»
[6, с. 259]. Тому, зважаючи на середовище, що швидко змінюється, значну конкуренцію на ринку освітніх послуг, стратегічний менеджмент у вищому навчальному закладі більше не розглядають як проект, який можна виконати, а як постійне завдання організаційної самотрансформації. «Проблема стратегічного менеджменту у вищій освіті полягає не у недостатній кількості контролю, а у тому що він є дає можливість систематично збагачувати організаційними знаннями, запроваджувати організаційну структуру і процедуру, на основі якої процеси організаційної самотрансформації будуть реальними і такими що можна виконати» [1, с. 25]

Висновки. Подальші перспективи досліджень. Узагальнюючи зарубіжний досвід щодо контролю в процесі управління вищим навчальним закладом, можна стверджувати, що відбувається розширення функцій контролю в контексті стратегічного менеджменту вищої освіти. Стратегічний контроль спрямований не лише на перевірку ефективності впровадження стратегічного

планування, а й на забезпечення зворотного зв'язку в процесі стратегічного менеджменту, сприяння розвитку стратегії вищого навчального закладу. Стратегічний контроль є ефективним, якщо проводиться на основі аналізу і керівництво університету враховує отримані дані в процесі оцінювання результатів стратегії, що впроваджується.

Подальшої розробки потребують методики контролю в процесі стратегічного менеджменту, спрямовані на організацію циклу стратегічного менеджменту «плануй – роби – перевіряй», що надасть можливість вдосконалити процес стратегічного менеджменту вищої освіти.

Список використаних джерел

1. Behm B., Berthold Ch. Developing Strategies for a Higher Education Institution and its Faculties/Departmants / /Leadership and Governance in Higher Education. – 2011. – Vol. №1, 2011. – S.2-24
2. Berthold Ch., Behm B., Daghestani M. Strategisches Management an Hochschule. –Centrum fur Hochschulentwicklung. – 2011. – Arbeitspapier №140. – 151 S.
3. Hoffmann T., Balbierz S. Das KVP-Arbeitsbuch für kleine und mittlere Unternehmen. Kontinuierliche Verbesserungen professionell gestalten. Sternenfels. – Verlag Wissenschaft&Praxis, 2010. – 117 S.
4. Müller-Stewens G., Lechner C. Strategisches Management. Wie strategisches Initiativen zum Wandel führen. – Stuttgart. – 2005.
5. Nickel S. Strategic Management in Higher Education Institutions – Approaches, Processes and Tools // Leadership and Governance in Higher Education. – 2011. – Vol.№ 3, D 2.1. – pp.1-28
6. Zechlin L.Strategic planning in higher education // Baker E., Peterson P., McGaw B. (Eds.) International Encyclopedia of Education. 3rd Edition. Vol.4. – Oxford, 2010. – p. 256-263.
7. Ziegele F., Brandebdurg U., Hener Y. Das Akademische controlling an deutschen Hochschulen. – Gütersloh: CHE. – 2008. – Arbeitspapier №105. – 36 S.

Отримано 05.08.2013 р.

УДК 37:[004+364]

Кущ Т.В. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, кафедра педагогіки, аспірант

ДИТИНСТВО В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СВІТІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

У статті актуалізовано важливу соціально-педагогічну проблему – виховання дітей в реаліях сучасного інформаційного суспільства; виявлено та проаналізовано основні тенденції, що свідчать про необхідність соціально-педагогічної уваги до зазначеної проблеми; охарактеризовано модель адаптації дітей раннього віку до умов інформаційно-комунікаційного простору.

Ключові слова: *адаптація, діяльність соціального педагога, інформаційне суспільство, інформаційно-комунікаційний простір.*

В статье актуализировано важную социально-педагогическую проблему – социализацию детей в условиях современного информационного общества; описано деятельность социального педагога в контексте обеспечения эффективной адаптации детей к условиям информационно-коммуникационной среды соответственно требованиям современного информационного общества; определено и проанализировано основные

° © Кущ Т.В., 2013 р.

тенденции, которые свидетельствуют о необходимости социально-педагогического внимания к данной проблеме.

Ключевые слова: *адаптация, деятельность социального педагога, информационное общество, информационно-коммуникационная среда.*

The article updates the important social and pedagogical problem as a child-bringing within the reality of a modern information society; main tendencies, proving the necessity of social and pedagogical scientists consideration of a given problem, have been revealed and analyzed; the model of toddlers adaptation to the conditions of information and communication space has been described.

Keywords: *adaptation, social teacher activity, model, information society, information and communication space*

У зв'язку з глобалізаційними процесами, що відбуваються у сучасному світі, діяльність соціального педагога, за своїм змістом, значно розширилася. Якісно нові умови інформаційного суспільства вимагають від соціального педагога нових конструктивних підходів до організації роботи з дітьми.

Актуальність. Інформаційно-еволюційні зміни, що відбулися на протязі останнього століття внесли у життя сучасних дітей потужні потоки неупорядкованої інформації – застосування телебачення, комп'ютерних технологій, мобільного зв'язку, розповсюдження ігрових приставок, електронних іграшок з інформаційно-комунікаційними функціями тощо. Усі ці фактори чинять значний вплив на сприйняття дітьми оточуючого світу, їх соціалізацію, процес виховання та підкреслюють актуальність важливої соціально-педагогічної проблеми – адаптації дітей до інформаційно-комунікаційного простору з раннього віку з метою гармонійного розвитку у взаємозв'язку з інформаційним світом. Отже, в контексті піднятої проблеми основоположним завданням соціального педагога – є адаптувати дитину до життя в умовах інформаційного суспільства.

Метою даної статті є обґрунтування соціально-педагогічного підходу до виховання дітей в умовах інформаційного суспільства.

Зростання уваги до значення та ролі інформаційно-комунікаційного простору в житті сучасного соціуму підтверджується низкою законодавчих і підзаконних актів вищих органів державної влади. Серед них чільне місце займають Закони України «Про інформацію», «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки», «Про національну програму інформатизації» та ін.

У контексті порушеної проблеми важливе значення має Модельний закон Міжпарламентської Асамблеї держав-учасників Співдружності Незалежних Держав «Про захист дітей від інформації, яка шкодить їх здоров'ю та розвитку», затверджений на 33-ому пленарному засіданні від 3 грудня 2009 року (постанова № 33-15) [1]. Зазначений закон встановлює правові й організаційні основи державної політики та міжнародної співпраці держав-учасників СНД у сфері забезпечення інформаційної безпеки дітей з урахуванням загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, у тому числі закріплених в Конвенції ООН «Про права дитини» і Модельному законі держав-учасників СНД «Про основні гарантії прав дитини в державі».

Теоретичні аспекти впливу інформаційно-комунікаційного простору на на розвиток та процес виховання сучасних дітей є предметом наукових пошуків:

Баркан А., Горвіц Ю., Загарницької І., Науменко Т., Іванової С., Комарової Т., Кивлюк О., Колодинської В., Кузнєцової І., Лаврентьєвої Г. Фомічової О. та ін.

Аналіз наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних учених дав змогу з'ясувати, що до основних тенденцій, які свідчать про необхідність посилення соціально-педагогічної уваги до проблеми виховання дітей в умовах сучасного інформаційного суспільства належить:

- зниження віку, в якому діти опановують базовими навичками поводження з інформаційно-комунікаційними технологіями й Інтернетом, зокрема [4; 6];
- активний розвиток хай-тек-індустрії та суттєве засилля дитячого ринку електронними іграшками [5];
- надзвичайно швидке зростання популярності планшетів серед дітей та їх використання як пристроїв для розваги і розвитку [5];
- поступове заміщення традиційного читання дитячих книжок на прослуховування і проглядання аудіо- та відео- контенту за мотивами відповідних творів [6];
- збільшення часу, проведеного дітьми в соціальних мережах (не лише вчителі у школах повідомляють своїм учням домашні завдання та іншу інформацію через соціальні мережі; спілкування по Інтернету з батьками на всіх щаблях освіти, включаючи й дошкільну, стало нормою – певною мірою в таке спілкування залучаються й самі діти) [4; 5];
- поява спеціалізованих дитячих соціальних мереж, інтенсивна реклама в них, спрямована на дитячу аудиторію [5].

Отже, наведені тенденції переконливо свідчать про необхідність адаптації дітей до інформаційно-комунікаційного простору з раннього віку.

На нашу думку, розробляючи технологію роботи соціального педагога з дітьми раннього віку, необхідно з'ясувати місце та роль участі батьків і вихователів дошкільних навчальних закладів в означеному процесі. Відомо, що ефективність процесу адаптації дитини раннього віку залежить не лише від індивідуального розвитку, особливостей нервової системи малюків, самого віку, але й від того наскільки активно та педагогічно доцільно беруть участь дорослі у даному процесі [3]. Саме ця умова й визначає загальну спрямованість адаптації дітей раннього віку до умов інформаційно-комунікаційного простору.

Враховуючи зазначене, соціальний педагог повинен бути готовим до організації адаптаційного процесу даної вікової категорії та відповідної роботи з батьками та вихователями дітей раннього віку, на яких і покладено основну функцію – здійснення ефективного педагогічного супроводу адаптації дітей раннього віку до інформаційно-комунікаційного простору.

Ми розглядаємо його як сукупність певних обставин, що створюються у середовищі сім'ї та дошкільного навчального закладу, який відвідує дитина та сприяють позитивному адаптивному процесу дитини до інформаційно-комунікаційного простору.

Інтегральною умовою, що функціонально поєднує соціально-педагогічний процес є авторська експериментальна модель адаптації дітей раннього віку до умов інформаційно-комунікаційного простору.

Термін «модель» широко використовується в різних сферах діяльності людини і має безліч семантичних значень. Дефініція «модель» походить від латинського слова «modelium» й означає: зразок або аналог [7].

У педагогіці модель найчастіше використовують як інформаційну структурну систему, що імітує чи відображає певні властивості, ознаки, характеристики об'єкта дослідження або принципи його внутрішньої організації чи функціонування й презентується у вигляді культурної форми, притаманній певній соціокультурній практиці.

Отже, в узагальненому розумінні, поняття моделі інтерпретується як деякий матеріальний чи мислено уявний об'єкт, але говорячи про педагогічну модель, ми маємо на увазі виключно мислену систему, що орієнтується на інтерпретацію в педагогічному просторі.

Особливістю даної моделі є те, що вона орієнтована на соціально-педагогічну підтримку батьків і вихователів дошкільних навчальних закладів, які будуть здійснювати ефективний педагогічний супровід процесу адаптації дітей раннього віку до умов інформаційно-комунікаційного простору.

Дана модель є багатоаспектним структурним поєднанням, яке характеризується гармонійною взаємодією різноманітних компонентів.

До змісту моделі включено: *етапи адаптації* дитини раннього віку в інформаційно-комунікаційному просторі (ознайомлювальний етап, корекційний етап, етап сумісності, етап початкової взаємодії); *механізми адаптації* дитини раннього віку до інформаційно-комунікаційного простору (створення розвивально-виховного середовища для дитини засобами інформаційно-комунікаційних технологій, інформаційна підтримка дитини, залучення дитини до спільної діяльності з дорослими при використанні інформаційно-комунікаційних технологій); *соціально-педагогічні умови* (охарактеризовані за п'ятьма основними рівнями: фізіологічним, біологічним, психологічним, соціальним та дидактичним).

Крім того, запропонована модель враховує деякі *чинники*, що можуть впливати на процес адаптації дитини раннього віку до умов інформаційно-комунікаційного простору: вік дітей (1-2 та 2-3 роки); позиція батьківського виховання (активна чи пасивна); рівень комп'ютеризації дошкільного навчального закладу, який відвідує дитина (наявність мультимедійного обладнання для демонстрації навчального матеріалу дітям, комп'ютерів для вихователів груп, комп'ютеризованих робочих місць для дітей тощо) та сім'ї; особистісні психофізіологічні характеристики дитини.

Охарактеризуємо структурні компоненти моделі. *Етапи,* які визначені у моделі адаптації дітей раннього віку до інформаційно-комунікаційного простору включають чотири взаємопов'язані позиції:

- І етап (ознайомлювальний) передбачає формування позитивного ставлення дитини до ІКТ, перетворення їх на «особистих друзів»;
- ІІ етап (корекційний) має на меті врегулювання тривалості контактування дитини з інформаційно-комунікаційним простором;
- ІІІ етап (сумісності) забезпечує формування позитивного інформаційного середовища дитини;

- IV етап (початкової взаємодії) передбачає підготовку та можливе залучення дитини до нових форм і методів навчання за допомогою засобів інформаційно-комунікаційних технологій.

Структурними компонентами запропонованої моделі є *механізми адаптації* дітей раннього віку до умов інформаційно-комунікаційного простору, а саме: формування розвивально-виховного середовища дитини засобами інформаційно-комунікаційних технологій (сюди відноситься забезпечення умов для контактування з засобами інформаційно-комунікаційних технологій, обладнання дитячого робочого місця; створення дидактичних медіатек; використання сайтів розвивально-розважального характеру, застосування навчальних програм для дітей даного віку тощо); інформаційна підтримка дитини (пояснення дитині правил контактування з засобами інформаційно-комунікаційних технологій; відбір, фільтрація, трактування інформації, котру отримує дитина; застосування методу казкотерапії); спільна діяльність дитини та дорослого в інформаційно-комунікаційному просторі (залучення дитини до діяльності з використанням інформаційно-комунікаційних технологій у супроводі дорослого).

Дію *соціально-педагогічних умов*, які впливають на процес адаптації, охарактеризовано за п'ятьма *рівнями:* фізіологічний, біологічний, психологічний, соціальний та дидактичний.

До фізіологічного рівня віднесено підтримання належного задовільного стану здоров'я дитини, нейтралізація можливих негативних впливів, що можуть продукуватися інформаційно-комунікаційними технологіями та провокувати різноманітні фізіологічні захворювання. Біологічний рівень передбачає формування упорядкованого режиму дитини – сну, інформаційно-комунікаційного дозвілля, інших видів діяльності. До психологічного рівня ми віднесли таку соціально-педагогічну умову як досягнення стану емоційного комфорту, задоволення дитини під час контактування з інформаційно-комунікаційними технологіями. Соціальний рівень визначається формуванням основ соціальної поведінки за рахунок досвіду отриманого в інформаційно-комунікаційному просторі. Дидактичний рівень передбачає навчання засобами інформаційно-комунікаційних технологій: розвиток інтелекту, формування морально-ціннісних орієнтирів.

Ефективність дії розробленої моделі перевірено комплексним упровадженням у діяльність дошкільних навчальних закладів України та окремих сімей з урахуванням механізмів адаптації дитини раннього віку на різних етапах її адаптації до інформаційно-комунікаційного простору.

Упровадження в роботу дошкільних навчальних закладів експериментальної моделі адаптації дітей раннього віку до умов інформаційно-комунікаційного простору уможливило формування нових стереотипів щодо перебування дітей в інформаційно-комунікаційному просторі, а також знань, умінь та навичок, що сприяють успішній адаптації.

Висновки. Аналіз наукових джерел щодо проблем виховання дітей в умовах сучасного інформаційного суспільства, урахування стану сучасної практики соціально-педагогічної діяльності в цілому, науково-теоретичний аналіз інновацій досвідчених вітчизняних й зарубіжних педагогів-практиків у галузі дошкільної соціальної педагогіки дали нам підстави для розробки моделі

адаптації дітей раннього віку до інформаційно-комунікаційного простору. Практичне застосування моделі підтвердило можливість вирішення низки суперечностей, зокрема: між практичною необхідністю обізнаності дорослих (батьків і вихователів) у різноманітних аспектах проблеми впливу інформаційно-комунікаційного простору на особистість дитини раннього віку та не завжди чітким розумінням усіх загроз, що можуть продукуватися інформаційно-комунікаційними технологіями; між актуальністю отримання дітьми раннього віку позитивної корисної для особистісного розвитку та соціалізації інформації та малоефективним або педагогічно некоректним використанням дорослими засобів інформаційно-комунікаційних технологій з означеною метою; між необхідністю підвищення якості розвивально-виховної роботи з дітьми раннього віку із залученням засобів інформаційно-комунікаційних технологій та низькою інформаційною культурою вихователів дошкільних навчальних закладів; між актуальністю використання інформаційно-комунікаційних технологій у розвивально-виховному середовищі дитини (як свідчить зарубіжний досвід) та малоефективним низьким рівнем комп'ютеризації дошкільних навчальних закладів України.

Список використаних джерел

1. Модельний закон «Про захист дітей від інформації, яка шкодить їх здоров'ю та розвитку» // Міжнародний документ. Затверджений Міжпарламентською Асамблеєю держав-учасниць СНД від 3.12.2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_m85 2 .
2. Загарницька І. Інформатизоване дитинство: між прогресом та бездуховністю [Електронний ресурс]. – 2009. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vird/2009_6/2.pdf.
3. Кивлюк О. Психолого-педагогічні умови ефективного застосування інформаційно-комунікаційних технологій в ДНЗ // Вісник Інституту розвитку дитини: зб. наук. праць: Філософія. Педагогіка. Психологія. Вип. № 13. – Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 77-83.
4. Колодинская В. Информатика и информационные технологии дошколятам / В.И. Колодинская. – М., 2008. – С. 115-118.
5.Комарова Т., Комарова И., Туликов А. Информационно-коммуникационные технологии в дошкольном образовании. Современный образовательный стандарт: И-во Мозаика-синтез. – Москва, 2011. – 128 с.
6.Кузнєцова І. Дитина і комп'ютер: виховання особистості в інформаційному суспільстві // Обдарована дитина. – 2010. – № 6. – С. 41-46.
7. Паршина Т. Структурная модель социально-психологической адаптации человека // Социологические исследования, 2008. – № 8. – С. 100-106.

Отримано 30.08.2013 р

УДК 378.147.382

Люріна Т. І.[°]

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, кандидат педагогічних наук, професор, завідувач кафедри української мови

ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ МАЙБУТНІХ ОРГАНІЗАТОРІВ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ У ВНЗ

У статті розглядаються деякі аспекти проблеми прикладної спрямованості іноземних мов у процесі підготовки майбутніх організаторів туристсько-краєзнавчої роботи. Розкриваються мовні взаємодії студентів у даному процесі з використанням акмеологічного підходу у формуванні комунікативної компетенції .

Ключові слова: *прикладна спрямованість, мовленнєвий взаємодія, акмеологічний підхід.*

В статье рассматриваются некоторые аспекты проблемы прикладной направленности иностранных языков в процессе подготовки будущих организаторов туристско-краеведческой работы. Раскрываются языковые взаимодействия студентов в данном процессе с использованием акмеологического подхода в формировании коммуникативной компетенции.

Ключевые слова*: прикладная направленность, речевое взаимодействие, акмеологический подход*

This article discusses some aspects of the applied orientation of foreign languages in preparation for future organizers of tourist - local history work. Disclosed language student interaction in this process using acmeological approach in the formation of communicative competence.

Keywords: *applied orientation, speech interaction, acmeology approach*

Актуальність. Конкретні програми Ради Європи, які охоплюють корінні проблеми сучасності, що стосуються Європейського співтовариства, ставлять нові завдання, вимагають пошуку нових підходів у реформуванні освіти у вищих навчальних закладах, зокрема до вивчення іноземних мов, продуктивного формування комунікативної компетенції студентів, оновлення змісту, вибору методів, форм і засобів навчання. З огляду на це актуалізується проблема використання прикладної спрямованості іноземних мов у процесі підготовки у вищих навчальних закладах майбутніх учителів до організації туристсько-краєзнавчої роботи .

Аналіз останніх публікацій показав, що в останні десятиліття в дослідженнях вітчизняних і зарубіжних учених простежуються різні підходи до розуміння і визначення мови як діяльності (діяльність спілкування, діяльність вербальної комунікації, мовна діяльність). Власне практичний (діяльнісний) підхід до мови грунтується на ідеях В. Гумбольдта і Ф. де Сосюра про мову як своєрідну активність (діяльність) і положеннях Л. С. Виготського про словесне значення як єдність спілкування та узагальнення і знакову опосередкованість спілкування.

[°] © Люріна Т. І., 2013 р.

Формування комунікативної компетенції студентів розглядається в педагогічній літературі як основне. Різні аспекти комунікативного навчання знайшли своє відображення в роботах Л. Мацько, Л. Пуховської, М. Вашуленка, А. Москаленко, С. Танани та ін. Питання мовного взаємодії учнів , відображені в дослідженнях Д. Вілкінза, Д. Стевіка та інших учених.

Мета статті полягає у висвітленні деяких аспектів технології використання прикладної спрямованості іноземних мов у процесі підготовки майбутніх організаторів туристсько- краєзнавчої роботи на основі акмеологічного підходу.

Вчені довели, що мовленнєва взаємодія розвивається в єдності із загальним інтелектуальним розвитком, в якому вона опосередковує становлення і якісну своєрідність функціонування вищих психічних процесів і станів, які, у свою чергу, обумовлюють саме мовленнєвий розвиток [1 ; 7]. Найважливішим методичним аспектом є спрямований, планомірний розвиток мовної взаємодії у процесі вивчення іноземної мови [2, с. 205] . Функціональне або комунікативне визначення мови стало основою для створення комунікативно орієнтованих програм навчання іноземних мов [4, с. 31]. Навчальний матеріал повинен відповідати наступним вимогам: концентрувати увагу на комунікативних уміннях вираження думки, інтерпретації, сприйняття і обміны цікавою інформацією, а не на презентації граматичної форми; включати в себе різні види текстів та інші джерела інформації [2]. І. Ашер, І. Стевік та інші підкреслюють, що при відборі навчальних матеріалів необхідно звертати увагу на такі критерії: врахування потреб, інтересів студентів (елементи новизни, інтересу), співвіднесеність з темою, яка вивчається, спрямованість на вирішення конкретного комунікативної завдання та врахування соціокультурних реалій, які відображають характерні особливості мовної поведінки, дотримуючись етичних та естетичних норм [4; 6; 7].

У професійній підготовці майбутніх учителів до організації туристсько-краєзнавчої роботи значущим є здійснення акмеологічного підходу до формування комунікативної компетенції у процесі вивчення ними іноземних мов. Особливе місце належить мовній взаємодії студентів.

Комунікативний підхід орієнтований на створення процесу навчання, адекватного процесу мовної взаємодії, завдяки моделюванню основних закономірностей мовленнєвого спілкування. Даний підхід передбачає органічне поєднання свідомих і підсвідомих компонентів у процесі навчання іноземної мови, тобто засвоєння правил оперування іншомовними моделями відбувається одночасно з володінням ними комунікативно-мовленнєвою функцією.

Отже, важливу роль у формуванні комунікативної компетенції, розвитку мовного взаємодії відіграє акмеологічний підхід, впровадження якого в практику є нагальною потребою сьогодення .

Основними категоріями акмеології є розвиток і людина . «Акме» (вершина) у розвитку людини (спеціаліста) – це досконала, зріла особистість, здатна до проектування і здійснення вищих досягнень у своєму особистісному саморозвитку. Акмеологічний підхід орієнтований на цілісний сталий розвиток освітніх систем і суб'єктів освітнього процесу.

Практична реалізація ідей комунікативної спрямованості навчання іноземної мови у навчальних програмах отримала широке визнання в усьому світі. Багато

методистів вважають, що необхідний ретельний відбір навчальних матеріалів. Доступні матеріали, якщо вони не цікаві для студентів або дуже важкі, не забезпечують і не сприяють створенню взаємодії, що веде до комунікативності за допомогою мови. У сучасній зарубіжній методиці акмеологічний підхід до формування комунікативної компетенції студентів розглядається як мета навчання .

Комунікативна орієнтація процесу навчання іноземної мови визначається двома головними факторами: існування мотивації та існуванням перенесення мовленнєвих умінь у сферу їх практичного застосування [3, с. 46]. Ці два фактори найбільш широко реалізуються в грі, яка є моделюючим потенціалом щодо реальної, в тому числі комунікативної діяльності. Комунікативна спрямованість процесу навчання іноземних мов визначає необхідність розробки ігор, дидактичний потенціал яких може бути реалізований, перш за все у володінні різними видами мовленнєвої діяльності. На основі вивчення результатів досліджень учених і багаторічного власного педагогічного досвіду ми дійшли висновку, що важливим педагогічним інструментом у структурі професійної мовної підготовки майбутніх організаторів туристсько - краезнавчої роботи займає гра як вельми ефективний засіб у навчанні та розвитку мови і мовлення. Комплексна дидактична гра є центром цілеспрямованої, керованої діяльності студентів.

Комунікативну гру можна провести в парах або в маленькій групі. Будь-яка гра, як відомо, вимагає дотримання певних правил. Правила гри – це коротка інформація про принципи взаємодії з партнерами або ігровими об’єктами для вирішення навчально-пізнавальних завдань. У процесі підготовки до гри викладач формулює правила гри й оголошує вимоги до її проведення за правилами.

Дидактичне оснащення гри повинно забезпечити всіх учасників. У необхідні матеріальні засоби входять: краєзнавчі тексти , малюнки , кросворди , ребуси , головоломки.

Проведення ігор, дидактичний потенціал яких спрямований на формування вміння говорити іноземною мовою, варіативність моделі повинна виражатися в комунікативних намірах учасників і морально-професійних зразках мовної взаємодії майбутніх організаторів краєзнавчої роботи .

Комунікативні наміри учасників складаються , головним чином , у запиті та отриманні інформації . Комунікативна гра враховує комунікативний підхід до навчання іноземної мови, розкриває інтеркультурний фон гри з видів мовної діяльності. Наведемо приклад гри : "Не знаєш – спитай ! " .

Дана гра має таку структуру: 1.Формування пар для виконання завдань гри. 2 . Коментарі до змісту робочих аркушів А і В. 3 .Запитання учасників гри. А – недостатня інформація , В – вся інформація. Обмін ролями.

Сенс гри надрукований на спеціально підготовлених робочих листах А і В , які відносяться до дидактичного оснащення даної гри. Обмін інформацією реалізується на основі зразків мовної поведінки, які надаються в робочих листах відразу після назви гри . Маючи форму "Питання партнера – особиста відповідь", вони визначають у питаннях недостатність повідомлень, інформацію, одночасно допомагаючи студентам в організації бесіди з певної теми (наприклад, "Подорож", "Напрям", "Крос -похід " та ін.) Змістовну основу складає краєзнавчий матеріал

про свою країну, країни , мова яких вивчається , їх історії, національних традиції і звичаї.

Практика показала, що особливу увагу слід звертати на те, що матеріалам, що містяться в партнерів ігрової мовної взаємодії, характерний нерівномірний розподіл в них інформації: наявність її в робочому листі А і відсутність в робочому листі В і навпаки. Це означає, що один учасник гри з пари має доступ до тієї інформації , яка в той же час недоступна іншому. Суть гри полягає в обміні інформацією. Обмін мовними партнерами, краєзнавчими фактами актуалізує складний матеріал і розширює кругозір студентів, зміцнює їх самооцінку. Крім того, мовленнєва взаємодія студентів з використанням робочих аркушів передбачає самоконтроль, розвиток уваги, розвиток швидкості та адекватності реакції як важливого чинника міжособистісної комунікації .

Комунікативна спрямованість гри "Не знаєш – спитай !" забезпечується за рахунок імітації реального спілкування учасників. Якщо перший не знає відповіді на це запитання, він запитує у свого партнера.

На основі даної гри можна скласти каталог комунікативних ігор: 1) вікторина (питання – відповідь); 2) "згадай дату" (роки вказані в тексті, а дату студенти згадують самі); 3) доміно (до даної картці підібрати малюнок і слова) , 4) загадка (загадують студенти, а відповідає бажаючий), 5) кросворд (заповнення порожніх клітин); 6) " хто більше запам'ятає " (викладач пише основні мовні кліше , а потім витирає їх); 7) лото (малюнок лягає на потрібне пояснення); 8) "знайди слово в квадраті букв" (з перемішаних букв потрібно скласти потрібне слово); 9) пазл (з порізаних частин пропозицій потрібно скласти правильну); 10) продовжити розповідь; 11) снігова кулька (передача інформації, доповнення іншого); 12) дізнатися про текст за малюнком; 13) естафета (передача інформації від одного гравця до іншого).

Оволодіння методикою навчання шляхом використання навчальних ігор є в певному сенсі вершиною методичної майстерності викладача, який володіє традиційною "педагогікою сходження", прагне до мети – "педагогіки співробітництва", навчальної діяльності через рольову гру, девіз якої – "корисно і цікаво". У дидактичній грі втілюється формула педагогічної творчості: первісне абстрактне знання перетворюється на конкретне переживання, при цьому відпрацьовуються провідні знання та навички. Такі ігри виробляють в учасників "рефлекс свободи" (термін Куринського), адже рішення в них студент приймає самостійно . У грі формується співпричетність, самооцінка, співпереживання. Комунікативна гра – це насамперед дія, успіх якої визначається тими діями, які студент виконує в різних ситуаціях. Наведемо приклади .

Conference “The most comfortable and convenient kind of travelling” (Конференція “Найбільш зручний спосіб пересування”).

Студенти висловлюють свою думку з даного питання і аргументують її. Інші можуть задавати питання, заперечувати і т. д. Завдання – навести якомога більше аргументів.

“Travel Agency” (“Туристичне агентство”)/

Студенти розбиваються на команди по 3-4 особи в кожній. Їм дається завдання розіграти сцену в туристичному агентстві.

“Travelling”. (“Подорож”)

“A custom house” (“Митниця”)

Для гри можна взяти дві книги (“багаж”), листок паперу (“заборонений товар”). Перед грою важливо повторити лексику, щоб студенти могли вербально оцінити поведінку партнера. У грі беруть участь два “працівника митниці”, двоє “мандрівників” і вся аудиторія. На дошці можна записати опорні слова (name, business, country, reasons of travelling, to look nervous (exciting, red , pale), to keep silence, to behave oneself, to pretend, to be silent(calm, talkative).

Студенти-учасники запрошуються до дошки; вибирають ролі, мандрівники виходять; “працівникам митниці” повідомляють, що вони повинні з поведінки мандрівників визначити, хто з них перевозить заборонений товар . Учні висловлюють свою думку і коментують його . Потім “мандрівники” зізнаються, у кого з них “заборонений товар”.

Interview (“Інтерв’ю”)

Серед учасників дії заздалегідь вибирається відома особа (“представник англомовної країни”). Студенти повинні поцікавитися його біографічними даними, роботою, творчістю, життям, знайти цікаві факти.

На занятті один зі студентів обирається на роль відомої людини, інші виступають у ролі журналістів, ставлять різноманітні запитання .

“Make up a story” (“Придумай історію”).

Студентам дається завдання придумати історію. Вони по черзі придумують за пропозицією, тобто продовжують історію. Історія може бути про якогось мандрівника, можна придумувати забавні випадки, але основне завдання – використовувати якомога більше нової лексики і не повторюватися.

Quiz (Вікторина).

Учасники діляться на команди по 4-5 осіб. Кожній команді дається невелика анкета про рідну країну, про англомовну країну. Хто правильно і швидше виконає завдання, той і переможе.

"English - speaking countries " (Англомовні країни).

Можна використовувати ігри, такі як і в попередній збірці, змінюючи лише на відомості про інші країни (Ukraine, Russia, Belarus and others).

"A ship in a fog" ("Корабель в тумані")

Для гри потрібен шарф і секундомір. Перед грою необхідно підготувати майданчик з “перешкодами” (стільці) , “старт”, “фініш” або “порт” (простір між двома стільцями).

1 . Участь беруть два гравця: "капітан", який дає команди "кораблю" - студенту із зав'язаними очима, як пройти в порт, минаючи перешкоди.

2 . Можуть одночасно вийти два "кораблі" зі своїми "капітанами". Переможець - той, хто першим прийде до фінішу .

Орієнтовні команди: go straight ahead! Stop! Turn to the right left)! One step forward! Two steps to the right! A small step backwards! Etc.

English - speaking friend (Англомовний друг).

Студенти розігрують розмову зі своїм англомовним другом. Кожній парі видається тема для розмови, записана на карті.

Під час проведення ігор реалізуються такі педагогічні закономірності:

1) зведення абстрактних знань до реальних;

2) наближення до практичного розуміння різних ситуацій;

3) принцип миттєвого застосування знань.

Дидактичні функції ігор проявляються в освіті за адекватних умов для комплексного формування у студентів комунікативної компетенції іноземною мовою. Вибір студентом тієї чи іншої ролі обумовлює з одного боку, засвоєння конкретного навчального матеріалу в режимі індивідуальної роботи, а з іншого – кооперацію з іншими студентами для вирішення своєї навчально-пізнавальної задачі і реалізацію своєї рольової поведінки [5; 205].

Дидактичні ігри мають комунікативну функцію – об'єднання студентів у колектив, встановлення емоційних контактів; релаксаційну – зняття емоційної напруги, викликаної навантаженням на нервову систему в умовах інтенсивного навчання. Особливістю гри як форми навчання є те, що її учасники вчаться "добувати" знання, "знаходити" рішення методом дискусії, проб і помилок. Саме тому ігрову інформацію розподіляють за принципом: необхідна інформація, додаткова інформація, інформація на вимогу.

Різні види ігор відкривають широкі перспективи для використання міжпредметних зв’язків, дозволяють у конкретній ситуації використовувати знання з двох і більше предметів. Студенти заздалегідь продумують граматичні конструкції, складають словник спеціальних термінів і мовних кліше, вчаться самостійно вдосконалювати свої знання, отримані за фахом. Вони вчаться комунікації в процесі самої комунікації.

Найважливішою характеристикою комунікативного підходу є використання автентичних матеріалів, тобто таких, які реально використовуються носіями мови. "Мовленнєва взаємодія студентів іноді проходить при співучасті викладача в найрізноманітніших формах: парах, тріадах, невеликих групах, з усією групою. Об'єктом оцінки є не тільки правильність, але й швидкість усного мовлення та читання " [6, 47].

Серед типових ефективних методів навчання іноземних мов все більшого поширення набувають акмеологічні методи, які об'єднують в собі комунікативні цілі: мікронавчання (micro teaching); швидкий збір ідей (brainstorming); навчання через дію (learning though) ; колективна взаємодія (interactive learning) ; демонстрація (demonstration) ; перекодування інформації (information solving) ; рольові ігри (role-play) [2; 115].

На заняттях з іноземної мови майбутній організатор туристсько-краєзнавчої роботи розвиває навички та компетенції в сфері туризму і краєзнавства. Мета викладача – навчити студента оволодіти стратегією спілкування іноземною мовою. Комунікативна компетентність залежить від змін, які відбуваються в суспільстві. Як складові комунікативної компетентності можна визначити: здатність до участі в комунікативних ситуаціях, ситуативна адаптивність вільними вербальними, невербальними засобами соціальної поведінки, усвідомлення своїх перцептивних умінь .

Враховуючи те, що сьогодні туризм по праву характеризується як виключно значущий канал цивілізованої комунікації народів і особистостей і розширюються економічні та культурні зв'язки з іншими країнами , нагальною необхідністю є знання іноземної мови не тільки на рівні спілкування, а й знання спеціальної туризмознавчих термінології та реалізація її в мовній взаємодії з партнерами.

Висновки. Отже, при підготовці майбутніх учителів до організації туристсько-краєзнавчої роботи у процесі вивчення ними іноземних мов важливе значення мають дидактична гра, ситуативний метод діалогічного мовлення, оскільки спілкування, як і конкретна практика, відбувається у конкретних ситуаціях, які абсолютно не повторюються. Впровадження ситуацій у навчальний процес передбачає багаторазове варіювання соціальних ролей під час спілкування. Істотну роль прикладної спрямованості іноземних мов у підготовці майбутніх організаторів туристсько-краєзнавчої роботи відіграє мовленнєва взаємодія на основі застосування акмеологічного підходу у формуванні комунікативної компетенції, пошуку нових способів навчання.

Список використаних джерел

1. Выготский Л. С. Детская психология / Л. С. Выготский // Соб. соч.: В 6 т. Т.4. – М. : Педагогика, 1984. – 433 с.
2. Пассов Е. И. Основы методики обучения иностранным языкам / Е. И. Пассов. – М. : Русский язык, 1977. – 206 с.
3. Пуховська Л. П. Професійна підготовка вчителів у Західній Європі : спільність і розбіжності : [монографія] / Л.П. Пуховська. – К. : Вища школа, 1997.- 47 с.
4. Asher I. Zearning Another Language through Acrions. The Complete Teacher's Gnidebook (2nd ed) Los Gatos, CA:Sky oaks Productions, 1982. – 219 p.
5. Basic American Language Instructor Course. Detence Language Institute, 1992. – 115 p.
6. Krashen S.D. Principles and Pratice in second Language Asquisition, 1987. – p. 31-32.
7. Stevick E. Teaching Languages: A Way and Ways / E.Stevick. – Rowley. Ma.: Newbury House, 1980. – 168 p.

Отримано 27.08.2013 р

УДК. 377.14.06

Москаленко А.М.°

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ УПРАВЛІНЦІВ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У СИСТЕМІ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ

У статті виявлено та обґрунтовано особливості формування професійної етики управлінців навчальних закладів у системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників.

Ключові слова: *етика, професійна етика, формування професійної етики, система підвищення кваліфікації педагогічних працівників, територіально-ціннісні відносини.*

В статье определены и обоснованы особенности формирования профессиональной этики управленцев учебными заведениями в системе повышения квалификации педагогических работников.

Ключевые слова: *этика, профессиональная этика, формирование профессиональной этики, система повышения квалификации педагогических работников, территориально-ценностные отношения.*

The paper identified and peculiarities of reasonable professional ethics management education in- system training of teachers.

° © Москаленко А.М., 2013 р.

Keywords: *ethics, professional ethics, professional ethics formation, system training teachers, geographically-value relationship.*

Актуальність. Професійна діяльність управлінця навчальним закладом − це стиль життя, підпорядкований інтересам педагогічної справи, що потребує повної самовіддачі й самообмежень. Головне призначення управлінця навчальним закладом − вироблення й обґрунтування різноманітних методів, способів, шляхів вирішення управлінських проблем, які виникають або можуть виникнути під час виконання професійних обов'язків.

Формування особистості управлінця навчального закладу − процес складний і тривалий. Він набуває особливої актуальності і потребує створення чіткої системи неперервної освіти управлінських кадрів для системи освіти. При цьому особливого значення набуває система підвищення кваліфікації педагогічних працівників. Системоутворюючим чинником тут виступають цілі підготовки професійно-етичних управлінців для сучасних навчальних закладів, які б не тільки мали високий рівень освіти, спеціальні знання, вміння, навички, але й для яких моральні якості, моральна відповідальність набували б вирішального значення. Адже фахова спроможність управлінців навчальних закладів багато в чому залежить саме від їх моральних якостей і моральність є показником рівня професійності..

Трудова діяльність людей цієї професії, більш ніж інших не піддається попередній регламентації, не вміщається в рамках службових інструкцій, технологічних шаблонів. Особливості праці цієї професійної групи є взаємодія з людьми (підлеглими, учнями, батьками учнів, вищим керівництвом) істотно ускладнюють моральні стосунки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що проблеми підвищення кваліфікації педагогічних кадрів у науково-педагогічній літературі останнім часом вивчаються все інтенсивніше. Науковців цікавлять теоретичні основи розвитку системи підвищення кваліфікації педагогічних кадрів (В. Бондар, В. Киркалова, Н. Клокар, М. Красовицький, С. Крисюк, В. Маслов, В. Олійник, Н. Протасова, В. Пуцов), питання організації навчального процесу (Н. Верзилін, І. Лернер, В. Паламарчук, М. Скаткін, Т. Шаповалова), питання взаємозв'язку атестації та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів (В. Воронцова, А. Колесникова, Є. Нікітін). Проте зазначені питання переважно вивчалися щодо вчителів загальноосвітніх навчальних закладів. Предметно проблеми формування професійних компетентностей, розвитку особистісних якостей керівних кадрів навчальних закладів у системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників в сучасних умовах досліджені недостатньо. І, оскільки особливості навчання дорослих людей мають визначальний вплив на добір змісту і форм навчання, організації та управління навчальним процесом у закладах підвищення кваліфікації педагогічних працівників, їх врахування й використання надзвичайно важливі для сучасної практики і підвищення ефективності функціонування зазначеної системи в майбутньому.

Метою статті є виявлення особливостей формування професійної етики управлінців навчальних закладів у системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників.

Виклад основного матеріалу. Система підвищення кваліфікації як "ступінь професійної підготовки працівника" [1, 158], що сприяє розширенню у фахівця знань, розвитку вмінь і навичок, необхідних для виконання ним певного виду навчально-виховної роботи забезпечується за рахунок комплексу проблем і відповідних теоретичних вибудов, які неминуче диференціюються на відносно самостійні підсистеми (курсове підвищення кваліфікації, районна методична служба, внутрішкільна методична робота, самостійна робота). Разом із тим зазначимо, що вона має свою специфіку – конкретну мету, завдання, зміст.

Звернемо увагу на формування професійної етики управлінців навчальних закладів у системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників, оскільки саме ця ланка післядипломної освіти дає можливість управлінцям навчальних закладів звіряти свою професійну майстерність як у курсовий, так і в міжкурсовий періоди.

Аналіз джерел дав можливість визначити основні теоретичні положення щодо формування професійної етики управлінців навчальних закладів, а саме:

- специфічними ознаками професійної етики управлінців навчальних закладів є усвідомлення ними рівня особистісного розвитку суб'єктів процесу взаємодії; розуміння основних завдань, поставлених перед навчальним закладом, і психологічна готовність управлінця навчальним закладом брати участь в їх практичній реалізації і нести відповідальність за прийняття управлінських рішень; творча активність у вирішенні практичних завдань управління навчальним закладом; уміння здійснювати взаємодію у процесі управління, дотримуючись професійно-етичних норм;
- "професійна етика управлінця" є інтегративною якістю, що характеризує оптимальне поєднання когнітивної (наявність професійно-етичних знань), емотивної (специфіка почуттів і засобів їх вираження в різноманітних ситуаціях об'єктивної реальності) та діяльнісної (створення нових цінностей) складових, розвиток яких здійснюється у процесі професійної діяльності управлінців навчальних закладів;
- формування професійної етики управлінця навчальним закладом зумовлюються та реалізуються через взаємодію учасників процесу управління.

Формування професійної етики управлінців навчальних закладів у системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників є умовою оволодіння ними ціннісно-етичною культурою, що становить інтегральну якість особистості та відображає рівень оволодіння етичними критеріально-ціннісними відносинами і їх розвитком у професійній сфері.

Формування професійної етики управлінців навчальних закладів у системі підвищення кваліфікації ґрунтується на принципах: системності (відображає необхідність упровадження у практику діяльності шкільних і районних методичних служб системи підготовки, що охоплює предмети психолого-педагогічного циклу з визначенням її мети, завдань, засобів, умов ефективності функціонування та діагностики результативності, що забезпечує суттєве підвищення рівнів сформованості професійної етики); діагностики (передбачає проведення підготовки з урахуванням зрушень у рівнях сформованості професійної етики); оптимальності (відображає відбір методів, форм, побудову кожного етапу підготовки залежно від диференціації груп управлінців навчальних закладів за

рівнем сформованості професійної етики та з урахуванням індивідуального підходу до кожного з них); варіантності (виражає необхідність подолання одноманітності змісту, форм, методів формування професійної етики. Тому управлінцям навчальних закладів пропонуються різні варіанти вправ, мікровикладання, моделювання управлінських ситуацій).

Наукове обґрунтування формування професійної етики управлінців навчальних закладів у системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників включає: визначення структури, змісту, розроблення психолого-педагогічних і методичних засад формування професійної етики управлінців навчальних закладів; обґрунтування ефективності функціонування розроблених теоретико-методичних основ формування професійної етики в результаті оволодіння етичними критеріально-ціннісними відносинами та їх розвитком у професійній сфері.

В основу формування професійної етики управлінців навчальних закладів покладено структуру професійної етики, що включає три взаємопов'язаних компоненти: інформативний, афективний, регулятивний і відображає результати їх реалізації.

Структура професійної етики також визначає функції (інформаційну, діагностичну, мотиваційну, регулятивну); напрями (соціальний-психологічний, методичний); спрямованість її в системі підвищення кваліфікації (комунікативна, інтерактивна); форми (групова, індивідуальна), методи (інформаційні та пошукові) та прийоми (вказівки, пояснення, підказування).

Зміст професійної етики управлінців навчальних закладів можна представити у вигляді необхідних морально-етичних якостей особистості, які сприяють успіху в управлінській діяльності.

Підготовка до організації процесу формування професійної етики управлінців навчальних закладів в системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників вимагає врахування факторів, які найбільше впливають на формування професійної етики. Серед основних факторів ми визначили такі: професійне мислення, професійне мовлення, професійна спостережливість, професійна увага.

Розглянемо сутність кожного з названих факторів. Професійне мислення є важливим фактором, який впливає на формування професійної етики управлінців навчальних закладів в системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників. На нашу думку, в дослідженні проблеми професійного мислення найбільш продуктивним є акмеологічний підхід (А. Баталов, Д. Завалішина, Є. Климов, Ю. Корнілов, А. Маркова, Г. Нагорна). У відповідності до зазначеного підходу професійне мислення розглядається як структурний компонент професіоналізму. Професійне мислення пояснюється як система, що розвивається у структурно-цілісне утворення і включає пізнавальний, операційний та особистісний компоненти. Як системоутворювальний розглядається операційний компонент (прийоми мислення – мисленнєві дії і операції), на основі якого відбувається перетворення в межах пізнавального компонента і формуються конкретні професійно значимі особливості мислення.

Ступінь сформованості загальних мисленнєвих дій та операцій визначає рівень розвитку професійного мислення в будь-якій сфері діяльності. Під

професійним мисленням управлінців навчальних закладів ми розуміємо систему узагальнених розумових дій особистості, опосередкованих факторами, що впливають на їх формування, спрямованих на основі самокритики (самокорекції, самоствердження) на дослідження цілісного процесу управління. Сутність професійного мислення складають уявлення, судження, умовивід. Показниками професійного мислення управлінців навчальних закладів є: уміння визначати мету дослідження; уміння знаходити або творчо створювати тактику відносин у процесі управління; уміння виробляти ціннісно-методологічну стратегію відносин у процесі управління; уміння оцінювати, самооцінювати доречність, надійність, силу вироблених стратегії і тактики відносин у процесі управління.

Не менш важливим фактором, який впливає на формування професійної етики управлінців навчальних закладів у системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників є професійне мовлення, оскільки саме воно свідчить про її духовний, інтелектуальний розвиток, внутрішню культуру. Специфіка професійного мовлення полягає в обслуговуванні сфери виробничих відносин, потреб спілкування між представниками однієї професії. Добре знання мови фаху „підвищує ефективність праці, допомагає краще орієнтуватись у складній професійній ситуації" [3, 74]. Дослідниками встановлено, що представник ділового світу протягом дня вимовляє близько 30 тисяч слів [4, 60.]. професійне мовлення ми тлумачимо як процес обміну думками в певній галузі знань, в якому б вигляді воно не здійснювалося [2]. До компонентів професійного мовлення управлінців навчальних закладів відносимо: ціннісно-особистісні установки управлінця; комунікативну компетентність; орієнтацію на процес безпосередньої комунікації.

Фактором, який впливає на формування професійної етики управлінців навчальних закладів в системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників називаємо і професійну спостережливість, яка характеризується сукупністю особистісних якостей і здібностей управлінців навчальних закладів уміння помічати характерні, але мало помітні особливості предметів і явищ, важливі для здійснення професійної діяльності. Вона пов'язана з розвитком професійних інтересів особистості. Професійна спостережливість, яка стала властивістю особистості управлінця навчальним закладом, перебудовує структуру і зміст психічних процесів людини. Спостережливий управлінець навчальним закладом більше бачить і глибше розуміє дійсність. Професійна спостережливість управлінця навчальним закладом тісно пов'язана з його психологічною підготовленістю, складовою якої є володіння прийомами спостереження, з певним рівнем розумових здібностей, вольовими якостями, пам'яттю, сумлінністю та відповідальністю, рівнем професійних знань про об'єкт спостереження.

Особливого значення у формуванні професійної етики управлінців навчальних закладів в системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників набуває професійна увага. Під професійною увагою ми розуміємо спрямованість психічної діяльності управлінців навчальних закладів та її зосередженість у певний момент на об'єкти або явища, які мають для управлінця певне значення при одночасному абстрагуванні від інших, в результаті чого вони відображаються повніше, чіткіше, глибше, ніж інші.

Організація процесу формування професійної етики управлінців навчальних закладів в системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників вимагає визначення умов, які можуть впливати на ефективність формування професійної етики у зазначеного категорії фахівців. Внаслідок аналізу теоретико-методичної літератури й передового педагогічного досвіду нами виокремлено такі педагогічні умови: орієнтація працівників закладів системи підвищення кваліфікації різних рівнів на формування в управлінців навчальних закладів професійної етики; наявність у змісті підвищення кваліфікації теоретичних положень, аргументів, які сприяють усвідомленню управлінцями навчальних закладів значущості професійної етики для здійснення управлінської діяльності; забезпечення професійної спрямованості ситуаційного навчання шляхом моделювання предметного й соціального змісту діяльності управлінців навчальних закладів; створення та запровадження індивідуальної для кожного управлінця програми формування професійної етики в системі підвищення кваліфікації; підвищення ціннісно-етичної культури через зростання рівня загальної культури особистості управлінців навчальних закладів; забезпечення свободи вибору управлінцями навчальних закладів змісту та шляхів формування професійної етики в міжкурсовий період.

З урахуванням специфіки діяльності управлінців навчальних закладів нами було виділено три групи умінь: уміння застосовувати загальні знання з професійної етики на практиці (аналізувати, приймати рішення, розв'язувати конфлікти); уміння використовувати спеціальні знання (дотримання норм професійної етики в прийнятті управлінських рішень); уміння розробляти здійснювати експертизу з етичних питань управлінської діяльності.

Формування професійної етики управлінців навчальних закладів у системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників відбувається у три етапи: перший етап − мотиваційно-орієнтаційний, другий − операційно-діяльнісний, третій − підсумково-практичний.

Мотиваційно-орієнтаційний етап передбачає усвідомлення управлінцями навчальних закладів сутності основних теоретичних концепцій професійної етики; засвоєння її норм, стандартів, методів морально-етичного аналізу ділових ситуацій. Зазначене зумовлює потребу управлінців навчальних закладів у самостійному здобутті як теоретичних, так і практичних знань.

Операційно-діяльнісний етап передбачає набуття управлінцями навчальних закладів умінь і навичок за основними складовими професійної етики шляхом обговорення ситуаційних завдань, коли в організаційній єдності використовуються фронтальні та індивідуальні форми пізнавальної діяльності.

Підсумково-практичний етап має на меті розвиток в управлінців навчальних закладів рефлексивної діяльності, умінь самоаналізу, самооцінки своєї роботи, узагальнення та систематизації матеріалу; застосування знань, умінь і навичок із професійної етики у практичній діяльності.

Для забезпечення процесу формування професійної етики в управлінців навчальних закладів у системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників передусім необхідно спрямувати діяльність названої категорії працівників системи підвищення кваліфікації саме на формування професійної етики. Усе це вимагає певної науково-теоретичної та практичної підготовки працівників системи

підвищення кваліфікації до здійснення зазначеного виду діяльності; оволодіння ними методиками діагностики рівня сформованості професійної етики на основі критеріально-ціннісного підходу.

Досвід свідчить, що навіть окремі методичні заходи, які безпосередньо спрямовані на формування професійної етики дають хоча незначні, але позитивні результати.

Необхідною складовою цілеспрямованої роботи є створення та запровадження індивідуальної для кожного управлінця навчального закладу програми формування професійної етики у процесі отримання післядипломної освіти. Першозначущим тут є врахування особистісних якостей управлінців навчальних закладів, їх чуттєвого досвіду, опорних знань і вмінь. Специфіка формування професійної етики управлінця навчальних закладів з позицій теоретичних моделей його індивідуалізації полягає в тому, що акцент переноситься із зовнішньої організації діяльності на формування його особистісно-професійної "Я-концепції". Реалізація такого підходу до формування професійної етики вимагає вдосконалення навчально-методичної роботи інститутів підвищення кваліфікації педагогічних працівників загалом, зокрема роботи професорсько-викладацького складу. Основними напрямами зазначеного процесу є:

- забезпечення діагностування сформованості професійної етики кожного управлінця навчальним закладом. Отримання інформації може здійснюватися за допомогою психологічних і соціологічних методик, експертних оцінок, спостереження, співбесід та ін.;
- спонукання до самоаналізу, осмислення й оцінювання управлінцем навчального закладу рівня сформованості професійної етики (дає можливість у подальшому через прогнозування та передбачення не допускати виникнення конфлікту, створити сприятливий мікроклімат в навчальному закладі);
- орієнтація управлінця навчальним закладом на самоосвіту і самовиховання в окресленому напрямі;
- особистісно орієнтований підхід до управлінців навчальних закладів як на курсах, так і в міжкурсовий період.

Якісне зростання рівня сформованості професійної етики в управлінців навчальних закладів у системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників забезпечується шляхом відповідного підбору змісту і форм організації навчального процесу та методичної роботи, що органічно взаємопов'язані із зануренням у діяльнісну сферу.

Забезпечення свободи вибору управлінцями навчальних закладів змісту та шляхів формування професійної етики в міжкурсовий період уможливлюється через створення широкої мережі об'єктів вибору (проблемні курси, тематичні програми, семінари, тренінги та ін.). Педагоги та методисти, які працюють у системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників, мають бути готовими адаптувати програму ключових концепцій формування професійної етики в управлінців навчальних закладів у системі підвищення кваліфікації відповідно до широкого аспекту інтересів і потреб, які виникатимуть у процесі навчання зазначеної категорії фахівців. Аксіомою є те, що ефективність формування професійної етики в управлінців навчальних закладів у системі підвищення

кваліфікації педагогічних працівників знаходиться у прямій залежності від пануючого стилю управління в закладі, згармонізованості відносин усіх учасників навчально-виховного процесу у педагогічному колективі, спрямованості управлінців навчальних закладів на самовдосконалення, орієнтації на творчість, шанобливе ставлення до кожного вчителя як особистості, його досвіду (культурологічної та педагогічної атмосфери школи).

Розв'язання завдань формування професійної етики в управлінців навчальних закладів у системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників потребує вдосконалення організаційної структури методичної роботи закладів освіти. Суттєвим в організації методичної роботи з проблеми є послідовність окреслених дій, а саме: ознайомлення управлінців навчальних закладів з моделлю формування професійної етики в управлінців навчальних закладів у системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників та з критеріями діагностування; проведення діагностики та самодіагностики рівня сформованості професійної етики в управлінців навчальних закладів; застосування методики формування професійної етики в управлінців навчальних закладів у системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників; вивчення результативності запровадженого змісту та технологій; коригування процесу формування професійної етики в управлінців навчальних закладів у системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників.

Висновки. Отже, особливостями формування професійної етики управлінців навчальних закладів у системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників є: наскрізний розгляд професійної етики управлінців як складової їх професійної компетентності і орієнтир на загальні тенденції розвитку освітньої галузі, підвищення вимог суспільства до її керівників; врахування реальних рівнів сформованості професійної етики в управлінців навчальних закладів при підготовці індивідуальних програм їх підвищення; варіативність програм індивідуального зростання щодо підвищення рівня професійної етики в управлінців навчальних закладів, що забезпечило б гармонійність власних інтересів особистісного і професійного росту.

Перспективи подальшого вивчення проблеми дослідження. Матеріали публікації не вичерпують усіх аспектів проблеми, що розглядається, але закладає основу для проведення подальшої роботи в окресленому напрямі, зокрема диференційованого вивчення динаміки та закономірностей зростання рівнів сформованості професійної етики в управлінців навчальних закладів в залежності від віку управлінців навчальних закладів, стажу роботи в освітній галузі, гендерної належності.

Список використаних джерел

1. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. − К.: Либідь, 1997. − 376 с.
2. Пахненко І. І. Методика навчання студентів-словесників професійно-орієнтованого мовлення: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спеціальність 13.00.02 Теорія і методика навчання / Пахненко Ірина Іванівна; АПН. України, Ін-т педагогіки, К., 1995. – 22 с.
3. Сагач Г. М. Становлення духовно-інтелектуальної особистості студентів гуманітарного профілю засобами красномовства //Педагогіка і психологія професійної освіти − Львів, 1998. − № 4. − С. 77-86
4. Снелл Ф. Искусство делового общения / Пер. с англ. Стрельникова С. А. − М.: Знание, 1990. − 64 с.

Отримано 28.08.2013 р.

УДК 377

Онищук Л.А.[°]

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки факультету психології

ЗНАЧЕННЯ ПРОГНОСТИЧНОГО ЗНАННЯ В ГАЛУЗЕВОМУ УПРАВЛІННІ

У статті розкрито значення прогностичного знання при розробленні і прийнятті стратегічних управлінських рішень і зниженні рівня невизначеності, яка має місце майже в кожній управлінській ситуації; представлено навчально-тематичний план лекцій із нормативної дисципліни «Педагогічна прогностика в управлінні» для студентів спеціальності 8.18010020 – «управління навчальним закладом».

Ключові слова: *педагогічна прогностика в управлінні, галузеве управління, комплексний підхід, суб'єкти управління*

В статье раскрывается значение прогностического знания при разработке и принятии стратегических управленческих решений и снижении уровня неопределенности, которая имеет место почти в каждой управленческой ситуации; представлено учебно-тематический план лекций по нормативной дисциплине» Педагогическая прогностика в управлении для студентов специальности 8.18010020 – «управление учебным заведеним».

Ключевые слова: *педагогическая прогностика в управлении, отраслевое управление, комплексный поход, субъекты управления*

The article reveals significance of prognostic knowledge during developing and making strategic management decisions and reducing the level of uncertainty that exists in almost every management situation; presents thematic plan of lectures concerning normative discipline "Pedagogical prognostication in management" for students majoring in 8.18010020 - "Management of educational establishment".

Keywords: *pedagogical prognostication in management, branch management, complex approach, subjects of management*

Актуальність дослідження. Вивчення означеної проблеми зумовлено необхідністю розроблення теоретичних і прикладних аспектів педагогічної прогностики в управлінні - науки, що охоплює методологію дослідження динаміки та перспектив розвитку управлінських явищ і процесів; усвідомлення суб'єктами управління того, що науково обґрунтовані прогнози сприяють ефективності планування та управління навчальним закладом і є однією з гарантій його передбачуваного розвитку.

Аналіз досліджень і публікацій вітчизняних і зарубіжних учених (І.Бестужев-Лада, Б. Гершунський, П. Друкер, Ф. Перегудов, Ф. Тарасенко, В. Умов та ін.) у контексті означеної проблеми показав, що багатогранна дійсність була і залишається предметом пізнання людини. Прогностика - це саме та наука, що задовольняє прагнення людини її пізнати, подивившись очима розуму в майбутнє (Платон).

Мета статті - розкрити значення прогностичного знання в галузевому управлінні через висвітлення теоретико-методологічних засад педагогічної прогностики в управлінні, яка є складовою змісту підготовки фахівців зі спеціальності 8.18010020 - «управління навчальним закладом»; розроблення змістової лінії навчальної дисципліни «Педагогічна прогностика в управлінні».

° © Онищук Л.А., 2013 р.

Загальновідомо, що педагогічне прогнозування в управлінні є своєрідним випередженням його реальних фактів і процесів (управлінської дійсності), а здатність суб'єкта управління його здійснювати є інтелектуальною дією - невід'ємною складовою управлінської діяльності, що спрямовується на отримання нового знання, необхідного для розроблення і прийняття стратегічних управлінських рішень, і намагання знизити рівень невизначеності, яка має місце майже в кожній управлінській ситуації.

Оволодіння майбутніми менеджерами освіти знаннями з теорії і методології педагогічного прогнозування в управлінні є нагальною вимогою часу, оскільки в перехідному українському суспільстві рівень невизначеності в усіх сферах суспільного життя дедалі зростає, а відсутність прогнозованого майбутнього сковує ініціативу його членів. За цієї обставини суб'єкти управління мають кваліфіковано моделювати і представляти в спеціально підготовлених проектах, програмах, планах розвиток навчального закладу та шляхи його досягнення.

Як правило, для визначення їх оптимальності й доцільності, використовують прогноз (грец. prognosis - передбачення). Педагогічний прогноз в управлінні є науково обґрунтованим судженням про можливі стани об'єкта управління в майбутньому та альтернативні шляхи і терміни щодо його реалізації. Він сприяє уникненню небажаних результатів подій і забезпечує їх перебіг у визначеному напрямі, охоплює спеціальні наукові дослідження конкретних управлінських явищ і процесів, що спрямовуються на отримання нових знань, які характеризують перспективи об'єкта дослідження. Як нове знання прогноз існує у двох формах: як знання про невідомі на момент прогнозування властивості об'єктів реальної дійсності; як знання про властивості не існуючих на момент прогнозування об'єктів [7].

У галузевому управлінні педагогічне прогнозування розглядають як наукове дослідження конкретних перспектив управлінської ситуації та як практику вироблення прогнозів. Педагогічне прогнозування в управлінні має дві істотні ознаки. Відповідно до першої ознаки прогнозування пророкує, описує можливі, бажані або небажані перспективи, стани, рішення; відповідно до другої - передбачає певне рішення, завдяки усвідомленню стану проблеми, використанню інформації. На основі цих ознак у прогнозуванні виділяють теоретико-пізнавальний та управлінський аспекти, які пов'язані з можливістю прийняття певного рішення на основі прогностичного знання.

Об'єктивною основою педагогічної прогностики в управлінні є те, що його майбутнє приховане в теперішньому. Іншими словами, нове міститься в минулому, старому, проте лише гіпотетично, ймовірно. За цієї обставини педагогічне прогнозування в управлінні потребує пізнання тенденцій, закономірностей і можливостей, які приховані в системі галузевого управління. Будь-яке пізнання вимагає усвідомлення причин явища, завдяки якому можна передбачити небажані наслідки і зайнятися пошуками можливостей щодо їх нейтралізації.

Педагогічна прогностика в управлінні охоплює і поширюється на внутрішні й зовнішні управлінські явища і процеси, державні й громадські органи управління, суб'єктів управління різних рівнів. Один із його аспектів носить прикладний характер. Він пов'язаний із прогнозними оцінками конкретних управлінських

ситуацій і реалізується через управлінську діяльність. Педагогічне прогнозування є джерелом інформації про загальний стан справ в галузевому управлінні, тенденції, напрями розвитку і чинники, що позначаються на діях, діяльності суб'єктів управління в цілому і сприяють баченню нових можливостей його розвитку [3].

Педагогічна прогностика в галузевому управлінні є складовою освітньої політики. Для впорядкування прогнозів вчені вдаються до їх типології із застосуванням проблемно-цільового критерію. Відповідно до мети, завдань, об'єктів, характеру, періоду дії, засобів тощо в галузевому управлінні розрізняють *пошуковий і нормативний прогнози*.

Зокрема, *пошуковий прогноз* відповідає на питання: що найвірогідніше відбудеться в галузевому управлінні за наявних соціально-політичних та економічних умов. Цей тип прогнозу сприяє визначенню можливих станів управлінських явищ і процесів у майбутньому. Його метою є виявлення й уточнення перспективних проблем, які підлягають успішному вирішенню засобами галузевого управління [1].

Нормативний прогноз відповідає на питання: «Якими шляхами досягти бажаного результату?». Він сприяє визначенню шляхів і термінів досягнення можливих станів об'єкта педагогічного прогнозування в управлінні. Головним при цьому є передбачення способів і часу, необхідних для досягнення передбачуваних (заздалегідь заданих) норм, ідеалів, стимулів, мети тощо.

За терміном, упродовж якого діє чи має діяти прогноз, управлінці різних рівнів використовують поточні (оперативні), короткострокові, середньострокові, довгострокові й стратегічні прогнози. Означена класифікація прогнозів залежить від характеру й мети прогнозу і є відносною.

Відповідно до характеру й темпів розвитку управлінських процесів і явищ застосовують такі часові параметри прогнозів: до одного місяця - оперативні; до одного року - короткострокові; до п'яти років - середньострокові; понад п'ять років (у межах п'ятнадцяти-двадцяти років) - довгострокові; понад двадцять років - стратегічні [6].

За допомогою законів розвитку об'єктів управлінського прогнозу можна побачити в минулому майбутнє. Закон причинності - один із них. Він гласить, що управлінське явище або процес породжуються за певних причин. Знання причин дає можливість суб'єктам управління нейтралізувати їх та передбачити небажані наслідки.

У контексті заявленого слід відзначити, що управлінці мають розрізняти механізм дії і механізм використання законів. Механізм дії законів є об'єктивним чинником, а механізм їхнього застосування - суб'єктивним.

Управлінці різних рівнів, застосовуючи закони, свідомо використовують знання, і керуються ними в процесі управлінської діяльності. Механізм дії законів і механізм їхнього використання відрізняються настільки, наскільки механізм дії є пізнанням і застосовується в плануванні, прогнозуванні та управлінні.

Механізм дії і використання законів передбачають поетапну реалізацію суб'єктами управління алгоритму дій, як: вироблення концепції управління, заснованої на законах пізнання; планування й прогнозування; виявлення й розв'язання суперечностей; залучення, активізація та організація суб'єктів

управління щодо реалізації законів і розв'язання суперечностей; використання ефективних форм і засобів щодо реалізації законів. Означений алгоритм дій є прогностичною валідністю - якісною характеристикою точності передбачення управлінських явищ і процесів.

Прогнозування є обов'язковою умовою механізму дії законів, що передбачають цілеспрямовану діяльність суб'єктів управління. Знання управлінських ситуацій забезпечує ефективність педагогічного прогнозування в управлінні, яке позначається на розвитку системи управління. Система управління за своєю природою є ієрархічна. ЇЇ структурні елементи перебувають у постійній динаміці, що характеризується різноманітністю управлінських явищ і процесів, які є об'єктом прогнозування [5].

Досягнення радянської епохи раціонально використовуються вітчизняними вченими і практиками. Сьогодні дуже актуальним є теза вченого радянського періоду О. Богданова про позитивний відбір як засіб підвищення автономності й функціональної цілісності організації. Він є автором прогностичних інноваційних ідей багатопланової і багатофункціональної роботи на базі багатоцільових технологій, які є основою концепції автономної міждисциплінарної робочої групи - системної одиниці організації нового типу. Успішне формування таких одиниць — один із важливих результатів реїнжинірінга.

Від науки управління практики очікують методичних рекомендацій, а саме: як планувати та стимулювати діяльність суб'єктів управління; як забезпечити наукову організацію праці з найменшими затратами часових, матеріальних і грошових ресурсів. Увагу учених слід зосередити на таких часткових проблемах, як раціональне удосконалення структури управлінського апарату, спрощення діловодства, створення інноваційних форм обліку й звітності, організація моніторингу тощо.

Використання комплексного підходу до аналізу проблем освітнього менеджменту зумовлює необхідність опанування майбутніми фахівцями зі спеціальності 8.18010020 - «управління навчальним закладом» знаннями нормативних дисциплін із наукової організації управління, зокрема, педагогічної прогностики в управлінні.

Дисципліна «Педагогічна прогностика в управлінні» є нормативною дисципліною для студентів спеціальності 8.18010020 – «управління навчальним закладом», що викладається на другому курсі магістратури денної форми навчання в першому семестрі в обсязі 1 кредиту (36 год.), з них лекцій - 18 год., самостійна робота – 18 годин. Вивчення навчальної дисципліни завершується заліком.

Мета і завдання навчальної дисципліни: підготувати студентів до практичного застосування теорії і методології педагогічної діагностики, розвинути здатність до прогнозування, яка є елементом інтелектуальної діяльності. *Предмет навчальної дисципліни:* прогнозування як наукове дослідження; прогнозування як практика вироблення нових прогнозів; типи прогнозів; принципи та методи прогнозування.

Вимоги до знань і вмінь. Студент повинен знати: сутність поняття «педагогічна прогностика в управлінні»; теорію і методологію педагогічної прогностики в управлінні; об'єктивні ознаки прогнозування. *Студент повинен вміти:* використовувати методологічний інструментарій педагогічної прогностики в процесі дослідження управлінських явищ і процесів; розрізняти механізм дії і

механізм використання законів; за необхідності застосовувати різні типи прогнозів.

Система контролю знань та умови складання комплексного підсумкового модулю (заліку). Навчальна дисципліна «Педагогічна прогностика в управлінні» оцінюється за модульно-рейтинговою системою. Вона складається з одного змістового модуля.

Навчально-тематичний план лекцій. Модуль І. Теорія і методологія педагогічної прогностики в управлінні (16 год.).

Тема 1. Специфіка, підстави та засади педагогічної прогностики в управлінні (2 год.). Сутність понять «прогноз», «прогностика», «педагогічна прогностика в управлінні». Прогностика - наука, що задовольняє прагнення людини пізнати багатогранну дійсність, подивившись очима розуму в майбутнє (Платон). Теоретико-методологічні засади педагогічної прогностики в управлінні (загальна характеристика).

Тема 2. Форми й типи прогнозів (2 год.). Прогноз як нове знання, його форми. Типологізація прогнозів як засіб їх упорядкування.

Тема 3. Градація прогнозів (2 год.). Часові параметри прогнозів, їх характеристика. Характеристика прогнозів за періодом попередження (терміном, упродовж якого діє чи має діяти прогноз). Характеристика прогнозів відповідно до характеру і темпів розвитку явищ чи процесів.

Тема 4. Зовнішнє і внутрішнє прогнозування, його об'єктивна основа (2 год.). Зовнішнє прогнозування - джерело всебічної інформації, що сприяє баченню нових можливостей розвитку навчального закладу. Прикладний характер внутрішнього прогнозування процесів і явищ галузевого управління. Об'єктивна основа зовнішнього і внутрішнього прогнозування.

Тема 5. Прогностична валідність (2 год.). Прогностична валідність, її сутність та ознаки. Компоненти механізму дії і використання законів у галузевому управлінні - якісна характеристика точності передбачуваних подій.

Тема 6. Принципи прогнозування (2 год.). Принципи, на яких ґрунтується педагогічне прогнозування в управлінні. Характеристика принципів педагогічного прогнозування в управлінні.

Тема 7. Методи і засоби прогнозування (2 год.). Методи прогнозування, їх сутнісні характеристики. Засоби педагогічного прогнозування в управлінні.

Тема 8. Етапи вироблення прогнозу та критерії його ефективності (2 год.). Етапи вироблення прогнозу, їх характеристика. Критерії ефективності педагогічного прогнозування в управлінні.

Питання, що виносяться на самостійне опрацювання:

Прогноз як нове знання, засіб моделювання майбутнього, наукове дослідження. Значення прогностичного знання в галузевому управлінні. Функції прогнозування за видовою ознакою. Пошуковий прогноз, його особливості. Функціональне призначення нормативного прогнозу. Теоретико-пізнавальний і управлінський аспекти прогнозування. Знання суб'єктом управління ситуації, що склалася в навчальному закладі, - необхідна передумова прогнозування її наслідків**.** Залучення, активізація та організація суб'єктів управління до реалізації вимог законів і розв'язання суперечностей - один із компонентів прогностичної валідності. Чому прогнозування є обов'язковою умовою механізму дії законів?

Особливості реалізації принципу альтернативності в управлінні навчальним закладом. Системність засобів і моделей педагогічного прогнозування в управлінні. Верифікація, її види. Використання об'єктивного та функціонального підходів у процесі аналізу об'єктів прогнозування в галузевому управлінні. Побудова вхідної (базової) моделі прогнозованого об'єкта управління засобами системного аналізу. Метод моделювання, його структура. Особливості методу «Дельфи». Які конкретні прагнення і потреби суб'єктів управління впливають на ймовірність альтернатив?

Проблемні теми для обговорення:

Проблема зниження рівня невизначеності управлінської ситуації засобами педагогічної прогностики. Проблема визначення шляхів і термінів досягнення можливих станів об'єкта педагогічного діагностування в управлінні. Від чого залежить і чим обумовлена ефективність педагогічного прогнозування в управлінні? Які конкретні прагнення і потреби суб'єктів управління впливають на ймовірність альтернатив? Як Ви вважаєте, чи можна говорити про універсальний характер інструментарію педагогічної прогностики в управлінні? Наскільки прогноз сприяє підвищенню обґрунтованості, об'єктивності та ефективності управління навчальним закладом. Вибір засобів прогнозування, його зумовленість. Алгоритмізація колективної експертної оцінки. Чим вона зумовлена? Чому при впорядкуванні прогнозів вдаються до їх типологізації залежно від мети, завдань, об'єктів, характеру, періоду дії, засобів управління тощо.

Аналіз означеної проблеми дав можливість дійти таких ***висновків****:*

1. Актуальність використання педагогічного прогнозування в управлінні зумовлена тим, що в Україні в перехідний період зріс рівень невизначеності в усіх сферах суспільного життя, зокрема, в освітній галузі.

2. Педагогічне прогнозування в управлінні як процес наукового дослідження передбачає визначення мети, отримання, оброблення, аналіз та оцінювання інформації, окреслення перспектив його реалізації.

3. Прогноз як нове знання відображає розвиток конкретних управлінських явищ і процесів. Управлінці різних рівнів у науково обгрунтованих прогнозах вбачають одну з гарантій передбачуваного розвитку галузевого управління.

4. Знання системи законів розвитку об'єктів управлінського прогнозу, механізму їх дії та використання забезпечує успішність педагогічного прогнозування в управлінні. Системне структурування управлінських явищ і процесів є об'єктивною основою педагогічного прогнозування в управлінні.

5. Наукова організація галузевого управління потребує від суб'єктів управління засвоєння знань із нормативної дисципліни «Педагогічна прогностика в управлінні». У галузевому управлінні педагогічне прогнозування розглядається як наукове дослідження конкретних перспектив управлінської ситуації, практику вироблення прогнозів. Саме тому прогностичні знання в галузевому управлінні використовують для дослідження динаміки та перспектив розвитку управлінських явищ і процесів.

Список використаних джерел

1. Бестужев-Лада И.В. Поисковое прогнозирование. - М., 1984. - 249 с.

2. Большой энциклопедический словарь. - 2 - е изд., перераб. и доп. М.: «Большая Российская энциклопедия», СПб.: «Норинт», 2000. - 1456 с.

3. Гершунский Б. Образовательно-педагогическая прогностика: теория, методология, практика: Учебное пособие. - М.: Флинта. Наука, 2003. - 214 с.
4. Друкер П. Задачи менеджмента в XXI веке: учеб. пособие / П. Друкер; пер. с англ. - М.: Издательский дом «Вильямс», 2000. - 272 с.
5. Перегудов Ф.И., Тарасенко Ф.П. Введение в системный анализ / Перегудов Ф.И, Тарасенко Ф.П. Введение в системный анализ. - М.: Высшая шк., 1989. - 367 с.
6. Толковый словарь по управлению / [сост. С.Н. Петрова]. - М.: Аланс, 1994. - 252 с.
7. Умов В.И. Послесловие к прогнозу: «кондратьевские циклы в России» // Политические исследования. - 1994. - № 2.

Отримано 25.08.2013 р

УДК 374.7

Токаренко О.В. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, кафедра педагогіки, аспірантка

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛЬСЬКОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ

В статті проаналізовано стан вищої освіти в сучасній Польщі, її структуру, органи управління, визначено особливості навчального процесу у вищих навчальних закладах.

Ключові слова: *вища освіта, структура вищого навчального закладу, університетський та неуніверситетський рівень вищої освіти, система оцінювання, форми навчання, науковий ступінь*

В статье проанализировано состояние высшего образования Польши на современном этапе, его структуру, органы управления, дано характеристику особенностей учебного процесса в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: *высшее образование, структура высшего учебного заведения, университетский и неуниверситетский уровень высшего образования, система оценивания, формы обучения, научная степень*

In this article the author analyses condition of higher education of Poland at the present stage, its structure, controls, gives the characteristic of features of educational process in higher educational institutions.

Key words: *higher education, structure of a higher educational institution, a university and not university levels of higher education, system of estimation, forms of training, a scientific degre.*

Актуальність. Змістовна освіта XXI ст. має стимулювати розвиток всіх аспектів людського інтелектуального потенціалу. Вона повинна не просто робити акцент на доступі до світової бази знань у сфері науки та управління, але й сприяти збереженню багатства національних культур і цінностей. Кожна держава, попри очевидні глобальні тенденції, по-своєму підходить до проблем освіти і, зокрема, до проблем вищої освіти. Зважаючи на це, корисно було б дослідити досвід іноземних країн, з'ясувати особливості функціонування їхньої системи освіти та професійної підготовки фахівців, щоб у майбутньому використати позитивні сторони в процесі вдосконалення вітчизняної системи освіти.

На нашу думку, цікаво буде розглянути досвід Польщі – найближчої західної сусідки нашої держави. Польська система освіти дуже близька нам для

° © Токаренко О.В., 2013 р.

розуміння, і тому вивчення її структури, ступенів підготовки фахівців, особливостей організації навчального процесу буде дуже актуальним.

Мета статті – проаналізувати структуру польської вищої освіти. Завдання: охарактеризувати сектори та ступені польської вищої освіти, розкрити особливості навчального процесу у вузах Польщі, дослідити напрями та форми навчання, умови отримання кваліфікацій, наукових ступенів та звань.

Вища освіта до 1991 р. була виключно державною. До недержавного сектору належав лише Люблінський католицький університет. Перший приватний вищий навчальний заклад було створено в 1991 р. Через п'ять років – в 1995/96 н. р. – кількість таких закладів становила вже 80. Ще через п'ять років досягла 195 [11], а в 2008/09 н. р. – 460 [15]. Як бачимо, з кожним роком їх кількість постійно зростає. Причиною швидкого розвитку приватного сектору вищої освіти є те, що недержавні школи, як організації малі і більш мобільні, легше і швидше адаптуються в нових умовах, стаючи тим самим конкурентними у багатьох сферах діяльності для державного шкільництва.

Специфічна риса польської вищої освіти – у державних закладах обмежено кількість безплатних місць на стаціонарній формі навчання і практично необмежено кількість платних місць на заочній чи вечірній формах навчання. В такій ситуації приватні заклади (позбавлені державних дотацій) мають обмежені можливості конкуренції з державними закладами, особливо щодо стаціонарного навчання. На практиці (за окремими винятками) приватні заклади освіти позбавлені допомоги держави та місцевої влади. Однак останнім часом багато з них змогли створити власну матеріальну базу, яка забезпечує конкурентоспроможність стосовно умов навчання. Приватні вищі школи на час заснування не мали істотних фінансових коштів. Та, поступово накопичуючи їх (переважно з плати за навчання), почали робити капіталовкладення у матеріальну інфраструктуру.

У більшості приватних закладів плата за навчання займає понад 90% від загальних надходжень. Це свідчить про ефективне фінансове управління у приватних навчальних закладах. Загалом затрати для реалізації програм навчання у приватному закладі на 20-30% менші, ніж у державному (не беручи до уваги коштів на наукове дослідження) [6].

В Польщі держава не проводить активної політики розвитку науки та вищої освіти. Право ухвалювати рішення в цій сфері надано академічному середовищу.

Вища освіта Польщі складається практично із закладів університетського рівня. В довідники внесено такі типи навчальних закладів: класичні, технічні та профільні університети, політехніки, сільськогосподарські, економічні, педагогічні, медичні, музичні, мистецькі, театральні, кінематографічні, військові, теологічні академії, академії фізичного виховання, педагогічні інститути та коледжі, вищі морехідні школи, вищі професійно-технічні школи, вищі школи внутрішніх справ та школа пожежної служби [12].

До неуніверситетського рівня вищої освіти (післясередньої освіти) належать численні училища (studia), технікуми, вищі профшколи з дипломами і сертифікатами (наприклад, техніка, сестри, вихователя дошкільних закладів), які за правами вступу до вузу не перевищують диплома загальноосвітніх ліцеїв (Matura).

Структура вузів аналогічна нашій: складається з колегіальних органів (ради факультетів та Сенату) та одноособових органів (ректори і декани). До факультетів на чолі з деканом і радами входять кафедри й інститути. Закладом керують ректор і виборний сенат. Хоча позиція ректора значно посилюється відповідно до вимог чинного закону про вищу освіту структура зберігає традиційне університетське самоврядування. Сенат вищого навчального закладу складається з ректора, проректорів, деканів, представників професорсько-викладацького складу, студентських організацій, технічного штату, адміністративного директора, директора бібліотеки тощо (представництво студентів у радах і сенаті сягає 12-20%) [4].

Вирішальний голос у державних закладах освіти має корпорація професорів (державне звання професора присвоює президент Республіки Польща, це буває найчастіше тоді, коли людині вже виповнилось 50 років). Саме професори разом з невеликою кількістю інших працівників обирають зі свого середовища ректорів. Професори є колегіальною більшістю, яка вирішує питання стратегії розвитку навчального закладу й розподілу бюджетних коштів, а також отримання державної ліцензії на реалізацію певної програми навчання. Загальний науковий доробок професури визначає можливість отримання закладом права присудження вищих наукових ступенів. Автономія вищої освіти така широка, що професори ухвалюють рішення про розподіл коштів, наданих державою, на наукові розробки, а також визначають, на яких спеціальностях яка кількість студентів навчатиметься [6].

Навчальний процес у вищих навчальних закладах. Навчання у вузах розпочинається 1 жовтня і закінчується у червні. Є зимовий і весняний семестри та екзаменаційні сесії у лютому і червні/липні. Додаткові іспити проводяться наприкінці вересня. Студенти сільськогосподарських і частини технічних вузів часто мають влітку виробничу практику. Проміжні іспити проходять майже так як в Україні. Важливі дисципліни закінчуються іспитом, короткі курси або практикуми — заліками. Наприкінці студенти складають державні іспити і захищають письмову самостійну роботу (тези) [1].

У вищих навчальних закладах запроваджено кредитно-модульну систему організації навчального процесу, відповідно до системи ECTS (Європейська Кредитна Система). Саме вона підвищує мобільність переходу студентів з однієї навчальної програми на іншу, включаючи програми післядипломної освіти [14].

Для того, щоб успішно закінчити семестр, студентові необхідно набрати прохідні бали на всіх іспитах. Кожен вищий навчальний заклад визначає систему оцінювання у своєму Статуті. Відповідно до системи ECTS на цей предмет надається повна кількість кредитів, незалежно від оцінок, отриманих на іспиті [13].

Щодо проведення занять, то далеко не кожному курсу лекцій відповідає курс практикумів. З деяких предметів, наприклад, з історії, читають тільки лекції, а наприкінці – іспит.

Цікаво проходять заняття, пов’язані з менеджментом: у групах аналізують і презентують фірми (існуючі або вигадані – залежно від завдання). Також обговорюють різні складові діяльності цих фірм. Така форма заняття не тільки сприяє розвитку уяви, а й змушує шукати необхідний матеріал, відбирати і

правильно аналізувати інформацію. Більше того нововведення зобов'язує студентів вчитися протягом всього семестру, а не тільки перед іспитом [2].

Польські студенти як державних, так і приватних навчальних закладів можуть навчатися на денному, заочному та вечірньому відділеннях. Існує також екстернат. Найбільш поширеними є стаціонарна та заочна форми. Студенти ***стаціонару*** як правило, відвідують заняття 4-5 днів на тиждень. Один день, здебільшого п'ятниця, дається для індивідуального навчання. Стаціонарне навчання (в державних вузах) – безкоштовне. Студенти ***заочної*** форми відвідують заняття 2 рази на місяць (п'ятниця, субота, неділя) [12]. Заочна форма навчання набагато простіша. І, незважаючи на те, що заняття проводяться 4 дні на місяць (за системою кожний другий уїкенд), випускники-заочники отримують диплом за такий же термін навчання, що й студенти стаціонару. Щоправда, кваліфікація випускників заочної форми навчання нижча від кваліфікації випускників стаціонару [6].

Вечірня **форма** передбачає заняття з понеділка до п'ятниці, з 16.00. На *екстернатну* форму студент може перевестися лише за наявності поважних (документально підтверджених) причин [16].

Система вищої освіти триступенева: бакалаврат, магістратура, докторантура. Хоча, згідно з Законом «Про вищу освіту» (2005 р.) програми з правознавства, фармацевтики, психології, ветеринарної медицини, медицини і медицини-стоматології, мають дворівневу структуру (суцільна магістратура і докторантура). Вузи Польщі готують фахівців з більше як 200 напрямків навчання [15; 9; 10].

Кваліфікації, які надає вища освіта Польщі, унаочнює таблиця 1 (тривалість навчання передбачена навчальними планами і програмами).

Навчання в **ліценціаті** (studia licenzjackie), як і в більшості європейських країн, триває 3 роки. На цих студіях вивчаються спеціальні предмети. Наприкінці навчання пишеться дипломна робота на ступінь **ліценціата** (рівнозначного європейському бакалавру).

Після закінчення вищого технічного навчального закладу за напрямами: технічний, сільськогосподарський, економічний випускнику присвоюється звання ***інженера***. Навчання триває 3,5-4 роки.

Якщо по закінченні вузу студенти виявили бажання продовжити навчання, то їм пропонується скласти іспити і пройти підготовку в доповнюючій магістратурі (studiach uzupełniających magisterskich) – SUMax. Програмовий курс передбачає вивчення загальних предметів – філософія, психологія, які є обов'язковим програмовим мінімумом для суцільної магістратури (studia jednolite magisterskie).

Навчання в **суцільній магістратурі** (studia jednolite magisterskie) триває 5 років. На медичному і ветеринарному напрямах – 6 років. По закінченні студент повинен здати всі навчальні дисципліни і практики, передбачені навчальним планом, захистити дипломну роботу, а також успішно скласти дипломний іспит (відповідно до наших державних іспитів).

Випускник вузу отримує диплом про закінчення вищого навчального закладу за певним напрямом навчання, три виписки з екзаменаційно-залікової відомості, а також, за бажанням, диплом іноземною мовою. Йому присвоюється звання

магістра, або рівнозначне йому: *магістр освіти, магістр мистецтв, магістр-інженер, магістр-інженер-архітектор, лікар-стоматолог або лікар-ветеринар*.

Таблиця 1 - Тривалість навчання і дипломи для головних профілів польської вищої освіти

Профілі	**Роки навчання**							
								Різна тривалість
Педагогічний				T		E		DH
Мистецтва						S		DH
Теологія								DH
Гуманітарні науки								DH
Економічні науки				T				DH
Право								DH
Політичні науки								DH
Менеджмент, комерція				T				DH
Природничі науки								DH
Технологія, архітектура						I		DH
Загальна медицина								
Стоматологія						S		DH
Фармацевтика								DH
Ветеринарія						W		DH
Сільське і лісове господарство						I		DH
Фізкультура				T				DH

Примітка — інженер; LT — ліцензіат; M — магістр; ME — магістр педагогіки; MS — магістр мистецтв; MI — магістр інженер; L — лікар; LS — лікар-стоматолог; LW — лікар-ветеринар; D — доктор; DH—доктор хабілітовани.

Звання магістра відповідного профілю можна отримати також після закінчення 2-2,5-річного доповнюючого магістерського курсу. Це стосується осіб, які закінчили вищі професійні вузи і стали ліценціатами або інженерами [7].

Якщо студент не захистився, то отримує свідоцтво про вищу освіту – без вченого ступеня.

Навчання в **докторантурі** (studia doktoranckie) триває 2 роки. Обов'язкова умова для навчання – звання магістра або рівнозначне йому. Після закінчення навчання в докторантурі, успішного складання докторських іспитів, підготовки і захисту докторської дисертації особі присвоюється вчений ступінь ***доктора*** (український аналог – кандидат наук).

Доктор хабілітовани — (український аналог доктора наук) вчений ступінь присвоюється особі, яка вже має ступінь доктора, зробила значний внесок в науку або мистецтво, пройшла процедуру хабілітації та успішно захистила дисертаційну роботу.

В галузі мистецтва присвоюються кваліфікації I та II ступеня, які є рівнозначними званням відповідно доктора та доктора хабілітованого.

Ступінь доктора і доктора хабілітованого присвоюється спеціальними підрозділами вузів та інших наукових центрів, тобто спеціалізованими уповноваженими радами.

Професор — наукове звання, яке присвоюється Президентом Польскої Республіки. Його володаря називають професором звичайним, на відміну від професора надзвичайного. Це звання присвоюється ректором за особливі заслуги в масштабі вузу (у нас це – професор кафедри). Посада ад'юнкта в польському вузі відповідає посаді доцента в українському вузі, в той же час доцент в Польщі посада досить рідкісна і надається за особливі заслуги поряд з професором надзвичайним [7].

Висновки. У процесі дослідження особливостей реформування та модернізації освітньо-наукового комплексу Польщі виявлено основні структурні риси вищої школи, проаналізовано державний та приватний сектори польської вищої освіти, типи навчальних закладів, навчальні напрями та тривалість навчання, особливості навчального процесу. Це дало змогу виявити ознаки подібності та відмінності вітчизняної та польської систем.

Спільним у обох країн є:

- структура вузів,
- система оцінювання,
- тривалість навчання бакалаврів та магістрів,
- форми навчання,
- умови отримання кваліфікацій.

Серед відмінностей наступні:

- обмежена кількість безплатних місць у польських державних вузах на стаціонарній формі навчання і практично необмежена кількість платних місць на заочній чи вечірній формах навчання.
- Затрати для реалізації програм навчання у приватному закладі на 20-30% менші, ніж у державному.
- В Польщі право проводити активну політику розвитку науки і вищої освіти та ухвалювати рішення в цій сфері надано академічному середовищу. Держава не втручається в цей процес.
- Цікавою особливістю ***стаціонарного навчання*** є те, що 1 день на тиждень (здебільшого п'ятниця) надається студентам для індивідуального навчання.
- Студенти ***заочної*** форми відвідують заняття двічі на місяць (по 2 дні). Навчання для них проводиться по вихідним. Диплом отримують за такий же термін навчання, що й студенти стаціонару. Щоправда, їхня кваліфікація нижча від кваліфікації випускників стаціонару.
- Польські училища (studia), технікуми, вищі профшколи з дипломами і сертифікатами за правами вступу до вузу не перевищують диплома загальноосвітніх ліцеїв (Matura) і належать до неуніверситетського рівня.
- Навчання у вузах розпочинається 1 жовтня і закінчується у червні. Зимові і весняні сесії проходять одночасно з українськими. А от додаткові іспити проводяться наприкінці вересня.

- Система вищої освіти, як і в Україні, триступенева. Проте окремі напрями навчання мають дворівневу структуру (суцільна магістратура і докторантура).
- Якщо студент після закінчення навчання не захистився, то отримує свідоцтво про вищу освіту без вченого ступеня.
- Навчання в докторантурі (аналог української аспірантури) триває 2 роки.
- Ступінь доктора і доктора хабілітованого присвоюється спеціалізованими уповноваженими радами. Звання ж ***професора*** (звичайного) присвоюється Президентом Польскої Республіки. Звання професора надзвичайного присвоюється ректором за особливі заслуги в масштабі вузу (у нас це – професор кафедри). Посада ад'юнкта в польському вузі відповідає посаді доцента в українському вузі. Доцент в Польщі посада досить рідкісна і надається за особливі заслуги.

Отже, досвід розбудови польської вищої освіти становить теоретичний і практичний інтерес для вітчизняної педагогічної науки. А виявлення позитивних моментів, на нашу думку, є особливо актуальним на сучасному етапі становлення і розвитку української вищої освіти. І тут ніяк не обійтися без цілісного дослідження освітніх систем інших європейських країн.

Список використаних джерел

1. Бєляєв Ю., Мішуков О. Болонський процес. Хрестоматія / Ю.Бєляєв, О. Мішуков. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2005. – 276 с.
2. Белова А. Образование в Польше: Краковская экономическая академия / А. Белова . Homo economicus. – 2006 г. - №4.
3. Гаврилюк М.В., Лещенко М.П., Магдач З.Т., Мукан Н.В. Education in Europe: the main features. Освіта в Європі: основні характеристики: Навчальний посібник / за ред. М.П. Лещенко. Львів: видавництво «Бескид Біт», 2008. – 244 с.
4. Квієк М., Фініков Т. Польське законодавство про вищу освіту: досвід та уроки: Пер. З англ.. – К.: Таксон, 2001. – 220 с. – (Сер. „Вища освіта в сучасному світі").
5. Краснов Ю.Э. Стратегические ориентиры развития высшего образования и место университета в системе образования стран мира (в документах, концепциях, политике международных организаций и ведучих стран)//Аналитический обзор международных тенденций развития систем образования. - 2004 г. - № 8.
6. Павловський К. Трансформації вищої освіти в XXI столітті: польський погляд. – К.: Навчально-методичний центр «Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2005. – 230 с.
7. Харченко А.В. Система образования Республики Польша //Аналитический обзор международных тенденций развития систем образования. - 2004 г. - № 7.
8. Ustawa z dnia 12 września 1990 r. Prawo o szkolnictwie wyższym.
9. Dane statystyczne o szkolnictwie wyższym // http://www.nauka.gov.pl.
10. Organizacja systemu edukacji w Polsce 2009/2010 // www.eurydice.org.
11. Szkolnictwo wyższe w Polsce i UE // http://maczekbr.w.interia.pl/szkoly_wyzsze.htm.
12. Systemy edukacji w Europie – Stan obecny i planowane reformy 2010 // www.eurydice.org.
13. Вища освіта в Польщі // http://eurouniver.com.ua.
14. Модернізація системи управління вищою освітою в Польщі в контексті інтеграції до Європейського освітнього простору // http://referatu.net.ua.
15. Освітні системи сучасної Польщі: загальноосвітня і вища // http://www.nbuv.gov.ua.
16. Система вищої освіти в Польщі // http://www.osvita.eu.

Отримано 12.08.2013 р

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ,
ПСИХОЛОГІЇ, ПЕДАГОГІКИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

*№3 (*20) 2013

Адреса редакції, видавця: 03187, Київ-187, пр. Глушкова, 4д/ к. 501, тел: 521-32-63, e-mail: apspp@ukr.net

---

Підписано до друку 30.09.2013р.

Кол-во 300 екз.

Віддруковано у видавництві «ЛОГОС» з оригінал-макета видавця

01030, Київ-30, вул.. Багдана Хмельницького , 10, тел.. 235-6003

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 201 від 27.09.2000